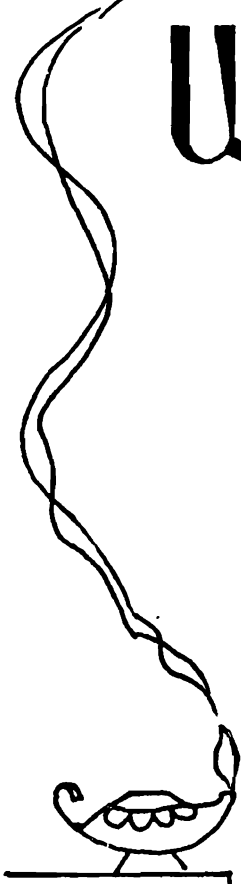

ԱԳԱԹԱՆԳԻԵՂՈՍ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
Հ Ա Յ Ո Ց

«Առվեփական գրող»
Իրափարակչություն

Երևան
1977

9(с43)1

Ա 17

Աշխարհաբար թարգմանություն ներածականով

ու ծանոթություններով

ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆԻ

Խմբագրական կոլեգիա՝

ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ Ա. Ա., ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ Ա. Գ., ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ Ս. Ս.,
ԴԱՎԹՅԱՆ Մ. Հ., ԽԱԶԻԿՅԱՆ Լ. Ս., ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ Լ. Վ., ՄԿՐՏՉՅԱՆ
Վ. Ա., ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ Վ. Ս.

Խմբագիրներ՝ Աբրահամյան Ա. Ա.

Առաջնյան Վ. Գ.

ԵՊՀ Չրադարան

SU0157187

Ա $\frac{70303 (1057)}{701 (01) 75}$.07. 75 «Տ»

Ն Ե Ր Ա Մ Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն

Ազախանգեղոսի Հայոց պատմությունը և դարի հայ մատենագրության դասական երկերից է, որը գեղ միջին դարերում համաշխարհային տարածում է ունեցել: Մինչև օրս հայանի է մոտ երկու տասնյակ խմբագրություն, (որոնցից մեկը և հիմնականը ներկա թարգմանության գրադարանակիրն է) միջնադարի ինը լեզուներով՝ հայերեն, հունարեն, արաբերեն, ասորերեն, լատիներեն, վրացերեն, եթովպերեն և սլավոներեն: Հայ դասական մատենագրության այս գոհարը մեկն է անզնահատակի արժեքներից, որ հայր մոծել է համաշխարհային մշակույթի գանձարանը, իսկ նրան առնչվող խնդիրները բանասիրության ամենարդգ հարցերից են՝:

Հնագույն պատմիչը, որն ակնարկում է նրա գոյության մասին՝ Փաւստոս Բուզանդն է. նա իր պատմության մեջ հայտնում է, որ Գրիգոր Լուսավորի և Տրդատ Թագավորի գործունեության պատմությունը իրենից առաջ արդեն գրված է²:

Սակայն առաջին հայ պատմիչը, որ հստակ կերպով խոսում է Ազախանգեղոսի պատմության մասին՝ Ղազար Փարպեցին է: Հայ պատմագրության այս անդրանիկ երկի մասին նա գրում է. «Հայոց պատմության առաջին գրքերի սկիզբը զննելով ստույգ կերպով պատմեց երանելի այր Ազախանգեղոսը՝ Սասանի որդի բռնակալ Սուհրաբի Արտաշիրի կողմից Արտեանի սպանությունից սկսած մինչև Հայոց աշխարհի կոապաշտության սոցիալիստիկ [հրամարումը] և համարիտ աստվածապաշտության ընդունումը սուրբ նահատակ Գրիգորիոսի ձեռքով, որի անունով էլ գիրքը կոչում են Գրիգորիանի»³:

Տե՛ս՝ Հ. Անսայան, Հայկական մատենագիտություն, Ա, Երևան, 1959, էջ 151—213:

2 Փաւստոսի Բուզանդացուց Պատմութիւն Հայոց, Վննետիկ, 1933, էջ 17:

3 Ղազարայ Փարպեցուց Պատմութիւն Հայոց, 1904, գլ. Ա:

Մովսես Խորենացին ևս քաջ ծանոթ է Ագաթանգեղոսի պատմությանը, ընդ որում պատմաճարչ տեսել է ոչ միայն աշմ մեր ձեռքի տակ եղած խմբագրությունը, այլև այն կորած խմբագրությունը, որի սոսկ հունարեն և արաբերեն թարգմանություններն են մեզ հասել: Ագաթանգեղոսի պատմությունից իր քաղած հատվածների վերջում Խորենացին նշում է, որպէս ուսուցանել քեզ Ագաթանգեղոսը¹:

Ագաթանգեղոսի պատմությունն իր ժամանակին այնքան կարևոր նշանակություն ունեցող երկասիրություն էր, որ օտարների հետ զավանալահակաւն վեճերի ժամանակ հաւերն այն վիպակոչէլ են: Սերետի պատմության մէջ հիշվում է, որ նման մի վեճի ժամանակ (Ա. դարի սկիզբին) հայերը «ունէին պատրաստական անդ բնոյ իսթանուս զչիր սրբոյն Գրիգորի»²: Ըստ Մովսես Կաղանկատուցու այս մատյանը հայ նախարարները մեջտեղ բերելին պարսից արքունիքում արքայից արքայի հետ տեղի ունեցած մի վեճի ժամանակ, երբ կասկածի տակ էր տանվում, թե արդյոք հայ նախարարները ունէ՞ն բարձի ու պատվի ընդունված կարգ³:

Այս մատյանը հիշված է նաև լոյոր հետագա հայ պատմիչների կողմից, միայն այլևս մոռացվել էր Գրիգորիսի գիրք անունը և պարզապէս կոչվում էր Պատմություն Ագաթանգեղոսի: Հովհաննես Գրստխանակերտցին նրա հեղինակին կոչում է «աջոպակ պատմագիրն Ագաթանգեղոս»⁴, իսկ Կիրակոս Գանձակեցին ստուգաբանում հեղինակի անունը իր հունարեն իմաստով՝ «Ագաթանգեղոս որ թարգմանի բարի հրեշտակս»⁵:

Ագաթանգեղոսի պատմության տվյալները վերարերում են դեպքերով հարուստ մի ժամանակաշրջանի:

Հայոց թագավորությունը պայքար էր մղում հանուն իր նորություն պահպանման և ներքին քաղաքական իրադրության կայունացման: Եթե Ա և Բ դարերում Հայաստանում թագավորում էին Արշակունի զահակալներ, որոնք այս կամ այն Պարթև Արշակունի արքայի ազդակներն էին, ապա Բ դարի վերջում Վաղարշակ Երկրորդ (186—198) թագավորից բազմապէս արդեն ժառանգական դարձավ հայ Արշակունիների իշխանությունը: Գ դարում Հայոց թագավորությունը Հռոմի հետ դաշնակցած կատաղի

1 Մովսեսի Խորենացու Պատմություն Հայոց, 1913, գիրք Բ, գլ. 4:

2 Սերետու Սպիտակոպուսի պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ 124:

3 Մովսեսի Կաղանկատուցու Պատմութիւն, 1860, էջ 82:

4 Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի, Երուսաղեմ, 1867, գլ. Ը էջ 49:

5 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 6:

պաշքար էր մղում 226 թ. Պարսկաստանում Արշակունիներին տաղալած և իշխանության գլուխ անցած Սասանյանների դեմ, որոնք ձգտում էին իրենց ազդեցությունը ենթարկել Նարեան պետությունները:

Ազաթանզեղոսի Պատմությունն սկսում է Նենց Պարթի Արշակունիներին անկման ու Սասանյանների իշխանության գլուխ անցնելու զեպերի շարադրանքով: Հայ Արշակունիներից հոսրով արքան իր պարսված սոհմակիցների վրեժը լուծելու համար հարձակվում է Սասանյան Իրանի վրա և աստատակ սփռում: Ճկարողանալով գեներով դիմադրել Հայոց արքային՝ Սասանյան Արտաշիրը Հայաստան է ուղարկում Անակ Պարթևին, որը դադարարար աշանում է հոսրովին: Հայերը կոտորում են Անակի տոհմը, սակայն նրա որդուն՝ մանուկ Գրիգորին որոշ մարդիկ փախցնում են Կեսարիա: Պարսից թագավորը առիթից օգտվելով, հարձակվում է լյաստանի վրա, նվաճում երկիրը, իսկ զահաժառանգ Երզատին նախարարներից սմանը փախցնում են Հռոմեական արքունիք: Տրդատը Հռոմում հրաշագլուխ էր քաջազորություններով և մենամարտի է դուրս դալիս գոթերի թագավորի դեմ, ցրկելով Դիոկղեանիանոս կայսրին: Վերջապես Հայոց զահաժառանգը Հռոմի օգնությամբ պարտիկներին արտարսում է Հայաստանից և վերականգնում Հայոց թագավորությունը:

Այնքան ակներև է վիպական տարրի օգտագործումը՝ Ազաթանզեղոսի պատմության աշա բաժնում (ինչպես նաև մասամբ ալլ բաժիններում), որ Մ. Արևիկանը որոշ հաստատներ նորից շաբաժոյի վերածելով փորձում է մի նմուշ տալ այն մեծ վեպից, որը կոչվում է «Պարսից պատերազմ»: Այս վեպի հաստատները մնում են նաև Պատմաբան Բուզանդի և Սերևոսի մոտ, ընդ որում Ազաթանզեղոսի ու Բուզանդի մոտ գտնում ենք վեպի ամբողջությունը, սակայն որվազով և ոչ այն կարգով, որ պատմվել է ժողովրդի մոտ: Հետաքրքրական է Տրդատ թագավորի քաջությունը գոչերգող հաստատը.

«Երբև գսկն Տրդատ

Որ սիդայովն աներևաց զթումբս զետոց

Եւ ցամաքեցոյց իսկ ի սիդայն իւրում զյորձանս ծովուց»

Հաջորդող հաստատներում Ազաթանզեղոսի Պատմությունը տալիս է Գրիգորի նահատակության, Հոփսիմյան կույսերի նահատակության և վերջապես Հայոց աշխարհի դարձի պատմության հրաշալուստում շարադրանքը:

Կեսարիայում քրիստոնեական ոգով դաստիարակված Գրիգորը գալով Հայաստան ծառայության է մանում Տրդատ թագավորի արքունիքը, սակայն երբ արքան իմանում է, որ նա չի երկրպագում հեթանոս աստվածներին, տարսափելի տանջանքներ է տալիս, որոնք մի առ մի նկարագրված են բնագրում: Վերջապես չկարողանալով բնկնել Գրիգորին, արքան հրամայում է նետել նրան Արտաշատի հոր Վիրապ կոչված ահավոր բանտը:

Այդ ժամանակ Դիոկղեանիանոս կայսեր հալածանքներից Հայաստան են

փախչում մի խումբ քրիստոնյա կույսեր՝ Գայանեի գլխավորութիւնով: Նրանք հաստատւում են Վաղարշապատ մայրաքաղաքի մոտ գտնվող մի հնձանում, որը դառնում է նրանց մենաստանը: Կույսերը ապակե ուլունքներ են պարաստում և դրանով ձարում իրենց ապրուստը: Նրանց մեջ էր իշխանական ընտանիքից սերած գեղանի Հոփիսիմեն, որին Տրդատ թագավորը ուղղում է կնութիան ասնել: Հոփիսիմեն մերժում է, սակայն թագավորը նրան բռնի բերում է պալատ: Չկամենալով ենթարկվել արքայի ցանկութեանը, Հոփիսիմեն կույսը մենամարտում և ապա փախչում է պալատից: Հետապնդողները նահատակում են նրան իր ընկերուհիների հետ: Նահատակվում են նաև Գայանեն և մյուս կույսերը:

Կույսերի նահատակութեանից հետո Տրդատը դիվանար եղած (խոզացած) ընկնում է անասուններ և եղեգնուաններ: Այդ ժամանակ թագավորի քրոջը՝ Խոսրովիդուխտին երազի միջոցով հայտնվում է, որ միայն հոր Վիրապում գտնվող Գրիգորը կարող է բուժել թագավորին: Օտա նախարարը դուրս է բերում Գրիգորին, որը բուժում է դիվանար արքային:

Գրիգորը տեսնում է մի տեսիլ: Նրան հայտնվում է, թե Վաղարշապատում պետք է եկեղեցիներ կառուցվեն: Տեսիլքի համաձայն Միսմեի իշած վայրում կառուցվում է մայր տաճարը (Էջմիածին), Հոփիսիմեի նահատակված վայրում՝ Հոփիսիմեի տաճարը, Գայանեի նահատակված վայրում՝ նրա անվան տաճարը, իսկ հնձանի տեղում՝ մի ուրիշ տաճար (Շողակաթ):

Գրիգորը սկսում է հեթանոսական մեհյանները քանդել: Նախ Վաղարշապատից Արտաշատ ճանապարհի վրա քանդում է Տիր աստծու տաճարի բազիլը, իսկ Արտաշատում՝ Անանիտի տաճարը: Նա գիտնում է Հայաստանի արևմտյան գավառները, որ կենտրոնացած էին շատ տաճարներ՝ Գարանդայց գավառի Թորդան գյուղում՝ Բարշամինա տաճարը, Անի ավանում՝ Արամազդի տաճարը, Երեզ ավանում՝ Անատոսյան մեհյանը, Թիլ ավանում նաև երկու տաճար և Բաղայառիճում՝ Միհրի մեհյանը: Այս բոլորի բազիլները քանդելով՝ տաճարները իրենց կայվածքներով ու գանձերով Գրիգորը արամադրում էր եկեղեցուն:

Տրդատ թագավորը Գրիգորին, տասնվեց մեծագույն նախարարների ընկերակցությամբ հանդիսավոր կերպով ուղարկում է Կեսարիա ձեռնադրելու: Նրա հետ էին Հայաստանի բղեղիները, թուրքերը ասպետը, Մամի կոնյան սպարապետը, Ռշտունյաց, Մոկաց, Արծրունյաց և այլ իշխաններ: Ղեկնողիս հայրապետի կողմից ձեռնադրվելուց հետո Գրիգորը լուսավորելը վերադառնում է Հայաստան և շարունակում իր գործունեությունը: Տարոնում, ուր կային Վահագնի, Անանիտի և Աստուխի սրբավայրերը, նա քանդում է բազիլները, բռնագրավելով բոլոր մեհյանները իրենց կայվածքներով ու գանձերով: Գրիգորն սկսեց կազմակերպել հայ եկեղեցին, պատրաստելով եկեղեցականներ և ստեղծելով Լսյիսկոպոսական վիճակներ:

Այդ ժամանակ Տրդատ թագավորը լսում է Կոստանդիանոս կայսեր

քրիստոնէութիւնն ընդունելու մասին և մեծ շքամբով գնում է նրա մոտ
այցելության: Նրա հետ կին բացի Գրիգոր կաթողիկոսից Հայոց թագավո-
րության յորս բղէշիները, բազում նախարարներ, յոթնասուն հազար
ընտիր զորքի հետ միասին:

Կրանից Նետտ տելչի է ունենում առաջին սիւղերական ժողովը նի-
կիայում և Հայաստանից մասնակցում է Արիստակեսը, որն արդէն զարձել
էր Հայոց կաթողիկոս:

Կրիգորը իր կյանքի վերջին օրերը անց է կացնում մի մենավոր քա-
րայրում (Մանյա այլք) և այնտեղ էլ ավանդում է հոգին:

Կրիգոր Լուսավորչի այս հրաշապատում գործունէութեան պատմու-
թիւնը հավանաբար ունեցել է մի գրավոր աղբյուր (կամ աղբյուրներ):
Հենց Ագաթանգեղոսի պատմութեան առաջարանում նշված է, որ Լեղել է
մի Նախնական գրվածք (Կ գարից), որը պատմել է Գրիգորի գործու-
նեութեան և ընդհանրապէս հայոց դարձի մասին:

Ինքնուրույն հատված է Հոսիփսիմյանց կույսերի նահատակութիւնը,
որ վկայարանական տարրը բավական ուժեղ է: Ինքնուրույն է նաև
Գրիգորի տեսիլքը, որը գեղարվեստական շարադրանքի մի գեղեցիկ
նմուշ է:

Ագաթանգեղոսի պատմութեան հեղինակը մեծ շափով օգտագործել
է Աւստվածաշունչը, որից բազում վկայութիւններ կան: Նա բազմաթիւ
բառացի հատվածներ է քաղել նաև Կորյունի «Մաշտոցի վարքից»:

Ագաթանգեղոսի պատմութեան մեջ բոլորովին ինքնուրույն գիրք է
Վարդապետութիւնը¹, որը դավանաբանական, փիլիսոփայական գրակա-
նութեան մի արժեքավոր հուշարձան է: Սկսում է արարչագործութեան
պատմութեամբ. հասնելով ասպ հրեա մարդարեւների ժամանակաշրջանը և
վերջապէս պատմում է Քրիստոսի հայտնութիւնը և առարայների գոր-
ծունեութիւնը: Այստեղ կոչ է արվում հայ ժողովրդին ընդունելու ավետա-
բանի քարոզը, հիշելով Հոսիփսիմյան կույսերին:

Ագաթանգեղոսի պատմութեան գիտական ուսումնասիրութիւնը սկիզբ
առավ դեռ ԺԸ դարում, երբ լույս տեսան նրա հունարեն թարգմանութիւնը
և յատիներեն համառոտ խմբագրութիւնը Զ. Մախիտինգի ձեռքով՝ յատին
«Վարք սրբոց» շարքում²: Վերջինս կասկածի տակ է առնում Ագաթան-

¹ The Teaching of Saint Gregory, transl. and comm. by R. W. Thomson, Cambridge Mass., 1970

² Acta Sanctorum, Septembris, t. VIII, Antverpiae, 1762, p. 320—402.

գեղոսի պատմութեան փաստերի հավաստութիւնը, քանի որ այդ ղեւոյթերից շատերի մասին հուն և յատին մատենագիրները նման վկայութիւններ չունեն, իսկ մի Մասն էլ ուղղակի անորամարանական է համարում: 2. Ստրիտինգին հակառակ Մ. Չամչյանը՝ միտելով նրա վարկածները:

Ազաթանգեղոսի հայկական բնագրի առաջին խնամքով կատարված հրատարակութիւնը Վենետիկում (1835) ինչպէս նաև հայադիտութեան մեջ քննական մտքի ներախափանցումը իման հանդիսացան այս երկի մասին հատուկ ուսումնասիրութիւնների երևան գալուն:

Դեռևս 1867 թվականին Ազաթանգեղոսը ֆրանսերենի թարգմանող Վ. Լանգլուան² այն կարծիքը հայտնեց, որ հեղինակը չէր կարող 't դարում ապրած լինել և էլ աշխարհիկ էր, այլ՝ Ե դարի եկեղեցական:

Ազաթանգեղագիտութեան մեջ յուրը քայլ էր Ա. Ֆոն Գուտշմիդի «Ազաթանգեղոս»³ աշխատութեան յույս ընծայումը: Նա աներկայորեն հայերեն Ազաթանգեղոսը համարում է բնագիր, իսկ հունարենը՝ թարգմանութիւն: Հունարեն Ազաթանգեղոսի սկզբնական այն հատվածը (Արտաշիրի ապստամբութեան մասին), որը հայերենի մեջ չկա, նա համարում է օտարամուտ տարր, քանի որ նրա հեղինակը հակված է Սասանյանների կողմը, հակառակ հայերեն Ազաթանգեղոսի տրամադրութեան: Գուտշմիդի համար սարդ է, որ այս երկի հեղինակը Ե դարի հայ եկեղեցական է: Ազաթանգեղոսի մատչանում գոյութիւն ունեցող որոշ կրկնութիւններ և նույն զեպի սարբեր նկարագրութիւններ նրան առիթ են տվել ենթադրելու, որ մատենագիրը տարբեր այրյուրներ է օգտագործել:

Հունարեն Ազաթանգեղոսի, ինչպէս նաև Ժ դարում կատարված հունարեն մետափրաստյան իմբագրութեան քննական հրատարակութիւնը Պ դր Լագարդի ձեռքով և նրա բնագրին առընթեր գրած հավելվածը կարևոր քայլ էր Ազաթանգեղոսի ուսումնասիրման համար: Ազաթանգեղագիտութեան անցած ուղին ամփոփեց Բ. Սարգիսյանը իր ծավալուն ուսումնասիրութեան մեջ⁴:

Ազաթանգեղոսի ուսումնասիրման համար կարևոր է Գեորգ Ասորի եպիսկոպոսի նամակում տրված Գրիգոր Լուսավորչի հակիրճ կենսագրութիւններ: 2. Տաշյանը գտնում է, որ Գեորգ Ասորու թղթի և Ազաթանգեղոսը հայերեն բնագրի ու հունարեն թարգմանութեան միջև տարբերութիւններ կան: Աղբյուրների հարցում 2. Տաշյանը համամիտ է այն կարծիքին, որ

1 Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց. Ա. Վենետիկ, 1784, էջ 668—679:

2 V. Langlois, Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie, t. I, Paris, p. 100—101.

3 A. V. Gutschmid, Agathangelos, Zeit. d. Deutsch. Morg. Ges., Bd. XXXI, 1877, S. 1—60.

4 Բ. Սարգիսյան, Ազաթանգեղոս և իւր բաղմադարեան գաղտնիք, Վենետիկ, 1890:

5 2. Տաշյան, էջ 86—87:

Ազգաբնակչոսի հայ խմբագիրն է Կորյունից քաղել և ոչ թէ հակառակը: Այս խմբագիրը բանաբայութիւններ է կատարել նաև այլ աղբյուրներից:

Ազգաբնակչագիտութեան մէջ վեճերի առարկա դարձած հարցերից է Ազգաբնակչոսի աղերսը Կորյունի, Փաճատոսի, Խորենացու և այլոց հետ: Գ. Տէր-Մկրտչանը գտնում է, որ Կորյունն է Ազգաբնակչոսի պատմութեան հեղինակը: Կորյունին նվիրված իր ուսումնասիրութեան մէջ Նորայր Բլուղանդացին հայտարարում է, որ Գ դարում գրված Ազգաբնակչոսի գիրքը հաջորդ դարում Կորյունի ձեռքով թարգմանվել է Նալբենի:

Հակառակ Ազգաբնակչոսի պատմութեան մասին հայտնված բազմապիսի ու հակասական կարծիքների, այսուհանդերձ յոյորը հետևյալ ընդհանուր եզրակացութեան են հանգում.

Հինգերորդ դարի կեսերին նախորդ դարից գոյութիւն ունեցող պատմական և վկայարանական աղբյուրներից հայ եկեղեցականի ձեռքով խմբագրվել է Գրիգորիոսի գիրքը (Ազգաբնակչոսի Պատմութիւնը), որը սուսէ: ու նկարագրել են Ղազար Փարպեցին և ուրիշներ: Ազգաբնակչոսի Պատմութիւնը թեև յի է վկայարանական տարրերով, այնուամենայնիվ նրա պատմական տեղեկութիւններից շատերը հավաստի են ու արժեքավոր:

Ազգաբնակչոսի Պատմութեան հեղինակի ինքնութեան հարցում չկա որոշակի պատկերացում: Տարբեր բանասերներ առաջարկել են Մեսրոպ Մաշտոցին կամ Կորյունին և կամ ընդհանրապէս ենթադրել են, որ այդ հեղինակը շատ մերձավոր անձնավորութիւն է եղել Կորյունին և պատկանել է Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտների շրջանակին:

Ազգաբնակչոսի Պատմութիւնը հայ պատմագրութեան անդրանիկ երկն է: Կորյունի «Մաշտոցի Վարքը» թեպետ և ստուգապատում է, այսուհանդերձ պատմական ժամանակաշրջան ընդգրկող երկ չէ: Ազգաբնակչոսի Պատմութեան մէջ տրված է Հայաստանի Արշակունյաց թագավորութեան մի որոշակի ժամանակաշրջան: Կորյունը և մանավանդ Ազգաբնակչոսի հեղինակը Փաճատոս Բոգանդի հետ միասին հայ պատմագրութեան դարգացման մի ուրույն աստիճան են ներկայացնում: Դրա հիման վրա զարգացավ հայ պատմագրութիւնը, որը հենց վաղ միջնադարում հասավ բարձր աստիճանի:

Ազգաբնակչոսի տարածման հարցում վճռական նշանակութիւն ունեցաւ նրա հունարենի թարգմանվելը, քանի որ, ինչպէս արդեն հանրահայտ

1) Կոռին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնը, զրեաց Նորայր Բլուղանդացի, Տ: Գլխ. 1900, էջ 14:

փաստ է, հունարեն խմբագրությունից են առաջացել այլալեզու գրեթե բոլոր խմբագրությունները:

Երկար ժամանակ հունարեն Ագաթանգեղոսի միակ ձևագիրը համարվում էր Ֆյոդենցիայի Լավրենտյան մասնադարասի ԺԲ դարի զրչագի, բորի հիման վրա էր առաջին հրատարակությունը կատարել Հ. Ստիյանինգը, իսկ Պ. դը Լապարդը տվել էր քննական՝ հրատարակությունը: Այս հրատարակությունից չետու, մանավանդ վերջին տասնամյակներում, սարգվեց, որ Լավրենտյան օրինակից բացի կան հունարեն Ագաթանգեղոսի բազմաթիվ այլ գրչադրեր, թեև ցայսօր նա միակ ամբողջականն է: Ժ. Գարիտի և այլոց ջանքերի շնորհիվ հայտնի դարձավ, որ Վատիկանում, Փարիզում և այլուր գոյություն ունեն հունարեն Ագաթանգեղոսի մի բանի ոչ ամբողջական գրչագիր օրինակներ, որոնց հնազույնը հասնում է Թ դար:

Տասներորդ դարում, երբ հունարեն Ագաթանգեղոսի հայտնի նը՝ Արտաշիրի աստամբուլյան հատվածը, արդեն կցված էր նրա սկզբին, Սիմեոն Մետափրաստեսը ամփոփեց այն և մտցրեց իր կազմած հունարեն վարք սրբոցի մեջ:

Հունարեն Ագաթանգեղոսը և նրա մետափրաստյան խմբագրությունը տարածվել են միջնադարյան քրիստոնյա աշխարհում: Հունարեն Ագաթանգեղոսից է կատարված լատիներեն համառոտ խմբագրությունը, որի ձևագիրը դտնվում է Հոռմի Բարբերիների մատենադարանում: Հունարեն Ագաթանգեղոսի համառոտումն է նաև վերջերս հայտնաբերված հունարեն համառոտ վարքը, որ գտնվում է Սինայի Ս. Կատարինե վանքի Ժ—ԺԱ դարերի մի ձևագրում²:

Մետափրաստյան խմբագրությունն ունեցել է վրացերեն և սլավոներեն թարգմանություններ: Վրացերեն խմբագրությունը³ 1081 թ. 4. Պոլսում Թեոփիլոս կրոնավորի ձեռքով կատարված ազատ թարգմանություն է: Կա նաև վրացերեն մի սյատառիկ, որն ուղղակի հայերեն Ագաթանգեղոսի թարգմանությունն է համարվում: Սլավոնական խմբագրությունները ղեռ հատուկ ուսումնասիրման կարիք են զգում:

Սակայն հունարեն Ագաթանգեղոսը ամենից ավելի արարերեն թարգմանություններ է ունեցել, որոնցից է հենց վերջերս հրատարակված ամբողջական թարգմանությունը: Ագաթանգեղոսի պատմության արարերեն խմբագրությունը գտնվում է Սինայի Ս. Կատարինե վանքի մի ձևագրում, որն ընդօրինակված է 1328—29 թվականին: Արարերեն Ագաթան-

1 Վերջերս լույս տեսավ նոր քննական հրատարակությունը La version grecque ancienne du livre arméni en d'Agathange, édition critique par Guy Lafontaine, Louvain-la-Neuve, 1973.

2 G. Lafontaine. Une Vie grecque abrégée de St. Grégoire L'Illuminateur, Le Muséon, LXXXVI, 1—2, 1973

3 Vita Sancti Gregorii Partianensis, ed. L. Melikset Bek, T'p'it'si, 1920.

Վեղոսը թարգմանված է հունարենից, սակայն մի այնպիսի ձևազրից, որը շատ ավելի հարազատ է եղել հայկական բնագրին, քան մինչև այժմ հայտնի ձևազրերը: Ըստ Ժ. Գարիտի զգտերեն միջանկյալ օրինակից է թարգմանված Գրիգոր Լուսավորչի արարերեն համառոտ վարքը¹, որ նա հայտնաբերել է լույս է ընծայել բնագրով ու լատիներեն թարգմանությամբ:

Եթե արարերեն խմբագրությունները հայերեն Ազաթանգեղոսին առնչվում են հունարենի միջոցով, ապա իրենց հերթին հիմք են դարձնել Լիոնի պերեն թարգմանության համար: Մեր դարի սկզբին Լիսարոնում (Պորաուզախ) լույս տեսավ Ազաթանգեղոսի Լիոնի պերեն համառոտ պատմությունը²: Հրատարակիչ Հ. է. Պերեյրան գտնում է, որ այս համառոտ խմբագրությունը կատարված է նգիպտոսի վանքերից մեկում, սակայն զեռ որոշակի չէ, թե արարերեն ո՞ր խմբագրությունից է թարգմանված կամ համառոտված:

Վերոհիշյալ բոլոր խմբագրությունները, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են Ազաթանգեղոսի պատմության մեղ հասած հայերեն բնագրին՝ խմբագրությունների մի խումբ են կազմում:

Սակայն կա խմբագրությունների մեկ այլ խումբ, որի հայերեն բրնագիրը զեռ չի հայտնաբերված, բայց ձեռքի սակ ունենք հունարեն և արարերեն շորս թարգմանություններ: Բանասիրության մեջ սրանք ընդհանուր անունով, պայմանականորեն Վարք են կոչվում:

Ազաթանգեղոսի պատմության խմբագրությունների այն խումբը, որին Վարք անուն է տրվում, մինչև մեր դարի սկիզբը բոլորովին հայտնի չի եղել բանասիրության մեջ:

Ազաթանգեղոսի պատմության մեջ արմատական հեղաշրջում էր 1902 թվականին Ն. Մառի ձեռքով արարերեն խմբագրության հայտնաբերումը³: Սրա ուսումնասիրությունն ու հրատարակումը պարզեց, որ մեղ հասած

¹ G. Garitte, Une Vieil arabe de St. Grégoire d'Arménie, Le Muséon, LXV, 1-2, 1952.

² Vida de S. Gregorio patriarca da Armenia, Boletim da Sociedade de geografia de Lisboa, t. XIX, 1901.

³ Ն. Մառի հայտնաբերած ձեռագիրը սկզբից պակաս էջեր ուներ: Վերջերս հայտնաբերվեց այս խմբագրության ամբողջական ձեռագիրը և լույս ընծայվեց սկզբնական հատվածը (Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ազաթանգեղոսի արարական խմբագրության նորահայտ ամբողջական բնագիրը, Պատմաբանասիրական Հանդես, 1, 1973):

հայերեն Ազաթանգեղոսը միակ հայալեզու բնագիրը շարտի լինելը, որ գոյություն էր ունեցել վաղ միջնադարում Հայոց դարձի նյութի շորչում։ Մառը իրավացիորեն ենթադրեց, որ իր նայտնաբերած արաբերեն խմբագրությունը սկստք է թարգմանված լինել հունարենից, որն իր հերթին սիրտի ունենար հայերեն բնագիր օրինակ։

Ն. Մատի ենթագրությունը հաստատվեց, երբ լեզվագիտի հայազետ ու քրիստոնյա արևելքի դիտակ Ժ. Գարիտը հրատարակեց իր հայտնաբերած հունարեն նոր խմբագրությունը։ Համեմատելով այս խմբագրությունը արաբերեն վերոհիշյալ խմբագրության հետ՝ Ժ. Գարիտը այն եզրակացություն հանգեց, որ արաբերենը իր որոշ մասերում հունարենի թարգմանությունն է։ Այս երկու խմբագրությունները Ժ. Գարիտի և այսպես Ն. Ակինյանի կողմից մկրտվեցին Վարք անվամբ։ Հունարեն նորահայտ վարքի հատուկ անունների, բերականության ու ոճի ատանձնատկությունները Ժ. Գարիտին բերեցին այն եզրակացության, որ հայերեն բնագիրը պետք է թարգմանված լինի։

1961 թվին Մակեդոնիայում (Հարավսլավիա) Օբրիդայի ազգային թանգարանում հայտնաբերվեց Ազաթանգեղոսի մի նոր հունարեն խմբագրություն։ Այս բնագիրը իր շարադրանքով հարում է Ազաթանգեղոսի վարք կոչված խմբագրությունների դասին, որի հետևանքով էլ բանասիրության մեջ Օբրիդայի վարք անունն է ստացել։

Օբրիդայի վարքի սկզբնական մասը լրիվ համապատասխանում է հունարեն Ազաթանգեղոսին (մինչև պարբ. 76) գրչական շեշի ստարբերություններով։ Գրանից հետո արդեն ինքնուրույն է և այսպես շարունակվում է մինչև վերջ։ Ահա այս մասը Ժ. Գարիտը ուսումնասիրության հանդերձ հրատարակել է 1965 թվին²։

Օբրիդայի վարքի ազրչույր դժվար է որոշել, քանզի սուսում մենք չունենք նրա նախասույլը։ Թեև սկզբնական մասում հունարեն Ազաթանգեղոսի հետ նույնանում է, սակայն սկսելով այն սեղից, ուր նա ինքնուրույն է, հունարեն Ազաթանգեղոսի հետ շատ քիչ նմանություն ունի։ Իսկ հայերենի հետ նմանության շատ կետեր կան։ Վերջինիս հետ կապի նշաններից է նաև վարդապետությունից մի փոքրիկ հատվածի պահպանված լինելը այս նոր վարքում։

Օբրիդայի վարքի հետ սերտ կապ ունի նաև Փետրոզ Ասորու 714 թվականին գրած նամակը։ Ըստ Ժ. Գարիտի սա է այն խմբագրությունը, որից ասորի մատենագիրը իր տեղեկություններն է քաղել և նույնիսկ որոշ տողեր ընդօրինակել։

Ազաթանգեղագիտության մեջ մի նոր հայտնագործություն է վերջերս

¹ G. Garitte, Documents pour l'étude du Livre d'Agathange, Vatican, 1946.

² G. Garitte, La Vie grecque inédite de St. Grégoire d'Arménie, Analecta Bollandiana, t. 83, f. 3—4, 1965.

յույն տեսած արարերեն «Հայոց կաթողիկոս սուրբ Գրիգորի վարքը», որը հրատարակել է Մ. Վան էսքրուքը:

Սա գտնվում է հակորիկ ասորիների երուսազեմի ս. Մարկոս վանքի մի ձևագրում, գրված ասորատառ արարերեն (Քարշունի)¹: Նորահայտ արարերեն ընագիրը թարգմանված է ասորերենից 1732 թվին: Բարերախտաբար ձևագրում նշված է, որ թարգմանված է 1178 թվականը կրող մի ասորերեն ձևագրից:

Մ. Վան էսքրուքը մանրամասն ըննարկել է սույն ընագիրը, որ նա հրատարակել է արարատառ և եկել այն եզրակացություն, որ սուրբերեն նախատիպը պետք է նախերևնից թարգմանված լիներ: Մինչև այժմ Ազգային գեղեցուսի պատմությանն առնչվող ընդգրկից ասորերեն հայտնի էր միայն Գեորգ ասորու նամակը, բայց չկար որևէ թարգմանություն կամ խմբագրություն: Նոր հայտնաբերված ձևագրից առաջին անգամ հայտնի դարձավ, որ այդպիսին եղել է:

Իր կառուցվածքով ինքնատիպ է նոր վարքը: Սկսում Թանասուրուկի ու Թագևոսի պատմությունը, որը մինչև օրս Ազգային գեղեցուսի պատմության ոչ մի խմբագրության մեջ չէր եղել: Ապա շարադրում է Գրիգորի ու Տրդատի պատմությունը և մնացյալ բաժինները ըստ Ազգային գեղեցուսի հայտնի պատմության, միայն բաց թողնելով որոշ մասերը: Վերջում հիշում է, որ Կարանսուլայաց զավառում թաղված Գրիգորի նշխարները Ջենոն կայսեր ժամանակ բարեպաշտ հովիվ Ամրայի (Գառնիկ) ձեռքով գտնվում և բերվում են Թորղան, իսկ Հերակլ կայսեր ժամանակ այստեղ սեծ եկեղեցի է կառուցվում: Ըստ Մ. Վան էսքրուքի սրա հայերեն ընագիրը պետք է խմբագրված լինի է դարի սկզբին, իսկ հետագայում, մոտավորապես Ժ դարում, ասորերենի է թարգմանվել:

Նկատի ունենալով Ազգային գեղեցուսի բազմաթիվ խմբագրությունների ալիանսները այժմ կարելի է հետևյալ եզրակացություն հանել:

Ն դարում կազմվել է մի խմբագրություն, որի հայերեն ընագիրը դեռ չէ հայտնաբերված, բայց նրանից ծագող շունարեն և արաբերեն շորս խմբագրություն (վարք) արվեն հայտնի է: Այս հայերեն ընագիրը, որը Ե դարի առաջին կեսում պետք է կազմված լինի, ըստ երևույթին հետագայում ասորահայտարար մոտացություն է ստացել:

Մոտավորապես Ե դարի կեսերին կազմավորվել է Ազգային գեղեցուսի պատմության այն խմբագրությունը, որ մեզ հայտնի է իր հայերեն ընագրով և բազմաթիվ թարգմանություններով: Այս խմբագրությունն է, որ կանոնական է համարվել հայ եկեղեցու կողմից և օգտագործվել ամբողջ միջնադարում որպես մի նվիրական մատյան:

¹ M. van Esbeck, *Un roman romain de l'ép. d'Agathange*, *Revue des Etudes Arméniennes*, t. VIII, Paris, 1971, p. 13-167.

Ագաթանգեղոսի պատմական հավաստիության հարցը ի սկզբանե հուզել է քանասերներին: Անկասկած Ագաթանգեղոսը պատմական մեծ արժեք ունի, սակայն չի կարելի անտեսել, որ նրա տարբեր մասերը նույն արժեքը չունեն, քանզի որոշ հատվածներ լի են վկայաբանական նյութերով:

Հայագիտության մեջ ամենից ավելի վեճերի առարկա դարձած նյութերից է Հայաստանի Նեփանոս Արշակունիների ժամանակագրությունը. իսկ այս հարցի ուսումնասիրման հիմնական հայկական աղբյուրներից է հենց Ագաթանգեղոսի պատմությունը, Մովսես Խորենացու և Սևրեսի պատմության սկզբում դանվող Անանունի հատվածի հետ միասին: Ագաթանգեղոսի պատմության սարբեր խմբագրությունները ավելյունք են պարունակում Արշակունի Սանատրուկից մինչև Տրդատ Երրորդ թագավորն ընկած ժամանակաշրջանի նախ: Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ ինչպես նաև Անանունի և Մովսես Խորենացու մոտ Խոսրով և Տրդատ թագավորների անձնավորության մեջ միավորված են Հայաստանի Խոսրով Բ, Տրդատ Բ, Խոսրով Գ և Տրդատ Գ անձնավորությունները:

Ագաթանգեղոսի պատմությունը հիմնական աղբյուր է Գրիգոր Լուսավորի կենսագրության համար: Այս հարցի լուծման համար ավելյունք ունեն Ագաթանգեղոսի ին հայերեն, թե չունարեն և արաբերեն խմբագրությունները:

Նա կարևորագույն աղբյուր է Հայաստանի հելլենիստական ժամանակաշրջանի ճարտարապետության և քանդակագործության ուսումնասիրման համար: Նրա ավելյունքը Վաղարշապատ բաղարի կառուցվածքների հետազոտման համար անփոխարինելի են:

Ագաթանգեղոսի պատմությունը բացառիկ նշանակություն ունեցող աղբյուր է Հայաստանի Նեփանոսական կրոնի ուսումնասիրման համար: Հայկական պանթեոնի դիտավոր աստվածն էր Արամայզը, որի տաճարը կար Անիում (Նիրատի ափին): Հայաստանում այնքան հարգված Անահիտ դիցուհին բազմաթիվ տաճարներ ունի տարբեր վայրերում՝ Արտաշատում, Երեզ ավանում, ինչպես նաև Աշտիշատում, ուր կաշին նրա, Վահագնի և Աստղիկ դիցուհու երեք բաղիկները: Հայտնի էին նաև Տիր աստուծու մեծյանը Երսիլամույն կոչված վայրում (Արտաշատի մոտ), Միհրի տաճարը Բագայառիձում, Քարշամինա մեծյանը Քորդանում և Նանե դիցուհու մեծյանը Քիլ ավանում: Մովսես Խորենացու ավելյունքի հետ միասին այս տեղեկությունները ընդհանուր պատկերացում են տալիս հայկական հեթանոսական սրբավայրերի և ընդհանրապես կրոնի մասին:

Հեթանոսական մեծյանների բազմիները քանդակուց հետո Գրիգոր Լուսավորիչը հիմք դրեց հայկական քրիստոնեակոն եկեղեցիներին և հաստատեց եպիսկոպոսական վիճակներ: Ագաթանգեղոսի պատմության ավելյունքը այս մասին շատ կտրեղոր են Հայաստանի վաղ միջնադարի եպիսկոպոսական վիճակների կազմավորումը և զարգացումն ուսումնասիրելու համար:

Ազգաթանգեղոսի Հայոց պատմութիւնից մեզ հասել են երեսունի չափ ձեռագրեր, որոնցից քսանից ավելին գտնվում են Երեւանի Մաշտոցյան մատենադարանում:

Ազգաթանգեղոսի մեզ հայտնի հնագույն ձեռագիրը Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարանի կրկնագիրն է, որի նախապրութիւնը ըստ Հ. Տաշյանի՝ ամենաուշը Ք—Փ դարերից է: Այս կրկնագիրը կրկնագիրը՝ ունի հատվածներ Առաջարանից, Պատմութեան առաջին մասից և Վարդապետութիւնից, իսկ վերջին պատմական մասը բոլորովին չունի: Բանասիրական բազմաթիւ հարցեր կարելի էր լուծել, Լիւ աչս գրագիրն ընգրկելը Ազգաթանգեղոսի ամբողջ բնագիրը:

Երևանի Մատենադարանում, ուր կան Ազգաթանգեղոսի մի քանի պատասխաններ (Փ—ՓԵ դարեր) ամբողջական ձեռագրեր կան ժԳ դարից, ինչպէս նաև ժԶ—ժԷ դարերից: Ազգաթանգեղոսի բնագիրը օրինակներ կան նաև Երուսաղէմի Ս. Հակոբյանց ու Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարաններում, Փարիզի Ազգային գրադարանում և այլ վայրերում:

Ազգաթանգեղոսի առաջին հրատարակութիւնը լույս է տեսել 1709 թ. Պոլսում, 1709 թ. (էջմիածնի հրատարակութիւն), ըստ Ալեքսանդր Ջուղայեցի կաթողիկոսի ձեռքով ընդօրինակված մի ձեռագրի, իսկ տպագրիչն է Գրիգոր Մարգվանեցին: Արա հիման վրա, ինչպէս նաև նկատի ունենալով Ամիգում ընդօրինակված մի անթիվական ձեռագիր, լույս է տեսել Ազգաթանգեղոսի երկրորդ տպագրութիւնը՝ դարձչալ Կ. Պոլսում (Օրմիսաղուղ):

Վենետիկի 1835 թ. վականի հրատարակութիւնը կատարվել է մի քանի ձեռագրերի համեմատութիւնով: Բացի եղած տպագիր օրինակներից Մխիթարյան հայրերը օգտագործել են հինգ տարբեր վարկերում դրսևող ձեռագրեր: Ազգաթանգեղոսի հաջորդ հրատարակութիւնները (Վենետիկ և Տրփիս) սրա արտատպութիւններն են:

Ազգաթանգեղոսի Պատմութեան քննական բնագիրը լույս տեսավ 1909 թ. Վիեննայի, պատրաստված Գ. Տեր Մկրտչյանի (Միքայել) և Ս. Կանայանցի ձեռքով: Վարդապետի մատենադարանի տասներկու ամբողջական գրագիր և ճառընտիրներում գտնվող բազմաթիւ հատվածներ համեմատութեան են դրվել և ստացվել է մի համահավաք բնագիր, որը կարեւոր քայլ էր Ազգաթանգեղոսի հայրերին հնագույն ձեռ վերականգնելու համար: Գմբախտարար հրատարակիչները Վաղարշապատում իրենց տրամադրութեան տակ չեն ունեցել Վիեննայի կրկնագիրը և կցկտուր տեղեկութիւններ են քաղել Գ. Ջարդաշանյանի գրքից: Ազգաթանգեղոսի աչս արժեքավոր պատասխանը լույս տեսավ մի քանի տարի հետո Գ. Գալմբար-

¹ Յուլյան, էջ 67—160:

Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1897,

ջանի ջանքերով՝ հնարավորություն տալով (մասամբ) չրացնել այն պահար, որ կար քննական հրատարակության մեջ: Արա հետ միաժամանակ լույս սեւսած խիստ քննադատական շողվածում նորայր Բյուզանդացիին նշում է, որ բոլոր առավելություններով հանդերձ 1909 թվականի հրատարակությունը դեռ քննական չի կարելի համարել:

Բացի սիջնադարում կատարված բազմաթիվ խարդմանություններից՝ Ազաթանգեղոսը անցյալ դարում գրաբար բնադրելի խարդմանիչ է, արդեն դիտական նպատակներով, խտայերների և ֆրանսերենի: Եւու, Երև: խարդմանությունը կատարել են Վենետիկի Միխիլարյան հայրերը՝ շանց առնելով Վարդապետությունը: Այստեղ կա նաև հունարեն Ազաթանգեղոսի առաջաբանի խարդմանությունը: Ֆրանսերեն խարդմանությունը կատարել է Վ. Լանզյուան դարձյալ Վենետիկի Միխիլարյանների օժանդակությամբ: Սակայն, ինչպես հենց ինքը՝ խարդմանիչը, նշում է իր առաջաբանում, զանց է առել ոչ միայն Վարդապետությունը, այլև պատմության բաժնում կրոնական բովանդակություն ունեցող շատ մասեր (աղոթք կամ բարոզ): Անգլերեն խարդմանիչ է միայն Վարդապետությունը Ս. Քոմսոնի ձեռքով:

Ազաթանգեղոսի բնագրի լիզուն դասական կամ ոսկեդարյան (բայտ Հ. Աճառյանի՝ մեսրոպյան) գրաբար է, այսինքն պատկանում է այն մատյանների թվին, որոնք գրված (կամ թարգմանված) են մինչև 460 թվականը: Այն բոլոր գրվածքները (բնագիր կամ թարգմանություն), որ հասել են այս շրջանից, ըստ իրենց լեզվական հորինվածքի ու ոճի բաժանվում են չորս դասի՝ Եգնիկյան, Եփրեմյան, Կյուրեղյան և Ազաթանգեղյան (բայտ նորայր Բյուզանդացու՝ Կորյունյան)¹: Վերջինս համարվում է պերճ, բազմազարդ, մթին ու հաճախ անկանոն²: Այս դասի մեջ Ազաթանգեղոսի հետ մտնում են նաև Կորյուն, Բուդանդ, Մակարայեցիք և Եվթազ Աղեք՝ սանդրացի:

Ազաթանգեղոսը դեռ չունի աշխարհաբար խարդմանություն, թեև եղել է մի մասնակի փորձ, որը մեղացել է կիսակատար: Երևանի Մաշտոցյան³ Մատենադարանում կա մի ձեռագիր խարդմանություն, որը զանց առնում է Առաջաբանը, բնագրում է Պատմության առաջին մասը: Թարգմանի անունը չկա, ոչ էլ՝ թվականը, սակայն երևում է որ կատարված է անցյալ դարի վերջում կամ մեր դարի սկզբին: Թարգմանիչը ձեռքի տակ է ունեցել ոչ թե 1909-ի քննական հրատարակությունը, այլ նրան նախորդողներից որևէ մեկը և թարգմանության մեջ չունի նրա մտցրած ուղղում: Օրինակ, խարդմանիչը հոսորով արթայի հարձակման նկարագրության մեջ գրում է՝ «Իր պահանք» (զիրոյ պահակին), մինչդեռ Լ.Ս. Կոմսոնի հրատարակությունն օգտագործած լինելով, սխալ ուղղելով՝ «ճորս պահանք»:

¹ Նորայր Բիզանդացի, Կորին վարդապետ և նորին խարդմանությունք, Տիպիս, 1900, էջ 33:

² Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1951, Բ, 78:

կինս: Թարգմանութիւնը դեռ ասիական վիճակում է, բրովինտն մի գեպըում հանդիպում ենք բայն գերանվան, մի ուրիշ գեպըում էէն բարբառային ձևին

Ներկա աշխարհաբար Թարգմանությունը կատարել ենք Գ. Տեր-Մկրտչյանի Ս. Կանայանցի քննական հրատարակությունից, սակայն աչքի առջև ունեցել ենք նաև Վիեննայի կրկնագիրը և տարբերություն ևլած գեպըում մտցրել ենք բնագրի կամ ծանոթությունների մեջ: Թարգմանության մեջ չենք ընդգրկել Վարդապետության ծավալուն հատվածը, որն իհարկե շատ արժեքավոր է և Ազաթանգեղոսի բնագրի մի մասն է, այնուամենայնիվ առայժմ այն զանց ենք առել: Անհրաժեշտության դեպքում մեր Թարգմանությունը համեմատել ենք (անգլուայի ֆրանսերեն, ինչպես նաև վերոհիշյալ աշխարհաբար ձևագիրը Թարգմանության հետ: Ազաթանգեղոսի վերջին հատվածում (Հայոց աշխարհի դարձը), որտեղ առատ են Կորյունի նկարագրանման և նախախ տառացիորեն համընկնող տողերը՝ համեմատել էր Մ. Աբրեղյանի կատարած Կորյունի Թարգմանության հետ:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի կողմից հանված Աստվածաշնչի վկայություններից մոզել ենք ուղղակի Վերջումները, որոնք հրատարակիչները չակերտներին մեջ են առել, իսկ անուղղակի ակնարկները մեծ մասամբ չենք նշել տողատակին նկատի ունենալով, որ անհրաժեշտության դեպքում ընդհանրապես կարող է ընթերցվել զբարձր հրատարակությունը:

1
2
3
4
5
6

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՈՑ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ՝
ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

1. Նախարկողների բուռն և բաղձալի իղձն է խաղաղու-
թյամբ հասնել նազանանգիստ. Ահա թէ ինչո՞ւ ընչաքաղց
և սպտածարավ մարդիկ ընդոստ ալիքների վրա և մրրկա-
ծին՝ օղին ընդդեմ մարտի են պատրաստվում. նրանց ի մի
հավաքված բազմությունը, միացյալ ուժերով, թիավարում է
փայտաշեն և երկաթե բեկոներով ամրացված սրբնթաց նա-
վիճը. քաջալերելով միմյանց, սրտերը լի կասկածով ու
երկյուղով, ձիարձակ արշավում են կապույտ դաշտում ան-
քայլ երթով և շքնաքոզ ոտքերով թռչում են ծովի կուտա-
նյաղևզ ալիքների ու ջրերի հորձանքների վրա՝ Ուր բարկա-
ցայտ ալիքները կուտակվում են լեռնաձև, խոնարհվում
եյնչէ՛րքով ըստ քանքարավոր քնարահար Դավթի երգի
«Եյնում են— լեռնանում և իջնում են— դաշտանում»¹։

Ապա ծփանքներից ազատվելով յուրաքանչյուրն շտա-
պում է իր զավառը. Սերձավոր սիրելիներին պատմում են
այս զրույցը՝ ճանապարհիս պատահած տաժանակիր անց-
քերը, անհանդիստ ալիքների հոսանքի վրա փոփոխական

¹ Սաղմ ճԳ 8.

Ելեկները, թե ինչպես շահութաբեր օգտի համար վտանգի ենթարկվելով և մահվան դեմ մաքառելով իրենց անձերը պրավ են դնում ի սեր բարեհաջող վաճառականություն: Քանզի թեպետ տեսնում են հողմակոծ տատանվող ալիքների ահեղ սաստկությունը, որոնք ըստ ծփանքի ուժգնության երփներանդ գույներ են ստանում, փոփոխական կարգով ու փոփոխողեղ հաջորդում են իրար, ավազով շրջապծված ափը դիմելով՝ [նավարկողները] հրձվում են, որ ցամաք են հասել:

2. Իսկ նրանք որ ընդերքից խոխոջացող խոր անդունդի դիմաց ահարկված օրհասական վախճան են կանխատեսում, թեպետև տեսնում են, որ շարժվում են ահարկու, սարսափելի, բազմածուփ ջրերի վրա, այնուամենայնիվ հիշելով իրենց հաջողությունը՝ ջանում են գիմայրավել ահավոր ծովի ալեկոծությունը, որպեսզի թերևս հարստություն մերադառնալով՝ յուրաքանչյուրը խնդություն մը իր ընտանիքին ցույց տա ձեռք բերածը, իսկ դրացիներին՝ սյարժանքի արժանի վաստակը: Կամենում են, ուր հարկն է, իրենց վրայից թոթափել աղբատ անունը և իրենց տառապյալ մերձավորներին սղատել գրավով հարկ պահանջող իշխանների բռնությունից. իրենց բերած շահույթից վճարում են նրանց պարտքերը, որպեսզի թողաժողորների հարկատվության լծից ազատվելով՝ թէթեանան: Այսպիսով նրանք բարություն են անում ընկերներին, պատվավոր ու հարգալի անուն վաստակում թշնամիների մոտ և ուրախություն պատճառում իրենց սիրողներին:

3. Սրա համար դաժան պայքարով մարտնչում են բարձրացող ջրհղեն լեռների ու իջնող ծովային ձորերի մեջ, ջանում են իրենց անձերի փրկության միջոց գտնել, որպեսզի ազատվելով խռովահույզ ծանր բքախառն փոթորիկների պտույտներից՝ կարողանան հասնել խաղաղ նավահանգիստ:

Քանզի իսկապես շատ են այնպիսիները, որոնք ոչ թե ազահույությունից են մահվան [վտանգի] ենթարկում իրենց, այլ սղբատության, կարիքի և հետին տնանկության պատճառով չեն տատանվում վտանգի առջև, շտապում են

իրենց պարտականությունը կատարել, թերևս կարողանան գլուխները փրկել և պարտքերից իրենց ազատել: Պարտքերի տակ բնկած լինելով, երազում են, որ թերևս կարողանան երկպատիկ օգուտ քաղելու ելքը գտնել, միաժամանակ գոհացնելով պարտասպաններին, իսկ իրենց համար էլ ավելի շատ շահ ապահովել:

4. Քանզի շատը նրանք են, որ այսպիսի սարսափելի աղետների դեպքում հոժարում են շարշարանքներով վաճառակտնական գործի մեջ մտնել: Շատերն էլ կան, որոնք իրենց հարստությունը երկրի օգտին են գործածում, թագավորներին զարդարում են ծանրագին մարգարիտներով, գանազան պատվական քարերով և երփներանգ գունազեղ կերպասներով: Նաև բարձրացնում են աղքատներին, փոքր ինչ հարգանքի արժանացնելով և երկիրը զարդարում են նոր ու չբնաղ բարիքներով: Նրանք բավարարում են կարիքները՝ մեծամեծ օգուտներ տալով, կարիքավոր մարդկանց պետքերն են հոգում, շատերին սնում են: Նրանք բժիշկների տները լցնում են տեսակ-տեսակ անուշահոտ խնկերով, օգտակար դեղերով, բժշկական տեխնիկ օգտակար արմատներ բերելով, կարիքավորներին գոհացնում են: Քաղաքների զարդ են նրանք և գավառների հպարտություն, երկուր ճանապարհների շափարարներ են, աշխարհի ճամփորդներ և օտարություն ճաշակողներ: Նրանք ամենքին խնդացնում են և շատերին ուժ տալիս, իսկ աշխարհին՝ կարողություն, մերկերին հագցնում են, քաղցածներին հացակցնում, ծարավներին արբեցնում են և հարուստների համար դանձեր հավաքում:

5. Թեպետև նրանք բռնությամբ են հարկի տակ ընկած, սակայն սովոր են վշտին դիմանալով իրենց անձերը փրկել և այլոց ևս օգտակար կարող են լինել: Այնուհետև հենց նույն սովորական իմաստությունը հաճելի դարձավ նրանց համար:

Եթե երկիրները սովորաբար ճանապարհորդելով և վաճառականությունը շրջելով, փոքր գործեր անելով՝ հազարապատիկ ու բյուրապատիկ են դարձնում: Ահա թե ինչու խոյանալով համատարած ծովի հուզված բազմաթիվ ալիք-

ների մեջ՝ գրոհում են ոչ թե իրենց կամքով, այլ փշող քամու հոսանքով, բռնի քշվելով լայնատարած Գործանքի վրա տարուբերվում են օգուտ գտնելու համար. իրենց անձերը մահու և կենաց մեջ են դնում, անձամբ խորքերի [վտանգներին] են մատնվում, ընտրություն են կատարում մահու և կենաց միջև և երկուսից մեկն է նրանց բաժին ընկնում:

6. Նույն այս ձևով տեսնում ենք, որ նման մի հարկադրանք մեզ էլ հասնելով առավել ստիպում է նավարկել իմաստություն ծովի վրա, քանզի մարդկանցից ոչ ոք չի կարող ամենևին հանձն առնել նման քրտնաջան աշխատանք. եթե հասած իշխանական հրամանը՝ ստիպելով այս բանը շուտափույթ անել շտա: Եվ ո՞վ կարող է խրոխտանալ ծովի անդունդի խորքերը քննելու, այլ [մարդիկ] պարզապես՝ հրկար ճանապարհորդությունների մեջ վաճառքի անձնական շահն են միայն կամենում ձեռք բերել: Սույն օրինակով և մենք ոչ թե հանդդնությունամբ, երեսայաբար և անմտորեն առաջ նետվեցինք, այլ ակամա ընթանալով, ըստ հարկադրող իշխանների բռնի հրամանների, նավարկեցինք պատմության մատյանների այս ծովի վրա:

7. Քանզի թագավորական հրամանը հարկ զրեց մեր մտավոր աղքատ գանձարանի վրա, պահանջելով մեզանից՝ անցած դեպքերի նկարագրությունը տալ և մատենագրել մեկանում կատարված հայտնի պատմությունները: Սակայն չափազանց ջանք ենք թափել մեր հետնորդներին թողնելու դեպքերի շարքի դար առ դար հիշատակումը: Ոչ թե մեր կամքով հոժարեցինք, հանձն առանք այն գործը կատարել, այլ շկարողանալով ընդդիմանալ արքայատուր հրամաններին, պատմելու ենք ըստ [այդ] հրամանների, որչափ մեր ուժն է ներում:

Հանձն առնելով այդ աշխատանքը՝ սկսենք խոսքի վաճառականությունը*, երկյուղածությամբ տանք պատմության գեղեցիկ շարադրանքը: Ուստի կատարված դեպքերը և

* Խոսքի վաճառականությունը չպետք է բառացի հասկանալ. սա կապվում է հեղինակի ընտրած համեմատության հետ և նշանակում է խոսքի շարադրանքը:— Խմբ.:

՝մահկանացուների մատենագրությունը քննելով, մանրակրկիտ ղննելով՝ մեկ առ մեկ, ըստ պատմության կարգի՝ շրենքի, ժամանակի և մեր ստացած հրամանների շարահրենք:

8. Իսկ հոգևոր արժեքների վեհությունը, որ աստվածասերների համար մեծություն է, նման է թանկագին մարգարիտի, նուրբ բուրակաձև, լուսավոր, հազվագյուտ, որը չունի բիծ կամ արատ իր ճաճանշավոր փայլի մեջ, այլ առատորեն զարդարում է թագավորների վայելուչ թագերը և կամ Հնդկաց աշխարհից բերված թանկագին քարերի [նման], որոնք վայելուչ զարդով, խուլքով ու պսակով զարդարում են Բագավորին: Իսկ արդյոք այս բոլորը ինչպե՞ս կարող է ուրիշ մեկի կողմից հեշտորեն գտնվել, եթե ոչ երկայն ուղիներ անցնող վաճառականների կողմից, որոնք մեծ շարժարանքով երկար ճանապարհներում բավականաչափ սլաշար օգտագործելով, մեծ ջանքերով գտնում են դրանք և զարդարում թագավորներին: Իսկ սրանց լույսի ճաճանշը, որ մենք վաճառքի ենք հանում, ոչ միայն թագավորի գլուխն է զարդարում, ի տես այլոց, այլև ամենքին է զարդարում, լուսավորում, ճոխացնում ամենքին է գոհացնում, մխիթարում, բժշկում, թագավորներին շքեղացնում է փողփողուն վերջավորությամբ արտախույր պսակի նման, աղքատներին ճոխացնում է, թոթափում, բարձրացնում աղբակույտից և հավասարեցնում իշխաններին, ինչպես նաև երկրները լցնում է օրհնությամբ, իսկ տարին բոլոր՝ քաղցրությամբ:

9. Սրանք նաև կարիքներն են բավարարում երկնային առատությամբ, շարժարվածիներին հանդիստ են բերում, առատ դարման են տալիս լի ամենայն բարիքներով: Նրանք կարող են բժշկություն տալ առանց դեղերի, խունկերի, արմատների, շենություն կարող են շնորհել քաղաքներին իրենց Տիրոջ մարդասիրությամբ, մեծացնել երկիրը՝ իրենց նահատակության աղոթքներով և ցույց տալ երկնային ճանապարհների ելքը առ Աստված բարձրանալու

* Հոգևոր արժեքներ կրող սրբերը:

համարու Ուղեցույց են Աստծո արքայության ճանապարհ-
ներին: Նրանք են, որ իրենց Տիրուջ համար շարչարված մե-
ռան, անմահացան և իրենց անունն ու խիզախության պը-
տուզները աշխարհին թողեցին: Կյանք են նրանք ու փըր-
կություն նրանց համար, որոնք մեղքերով են աղքատացած,
նրանք երկնավոր արքայի մեծության գանձ են՝ երկրում
ժածկված, իրենց հավատքով խնդացնում են և ուրախացնում
այնսպիսիներին, որոնք Աստծով ճոխացած դանձում են:
Նրանք հագցնում են մերկերին և նրանց, որ Ադամի նման
մեղքերով մերկացած են, լուսավոր սլատմունճաններով
զգեստավորում են, հագեցնում են քաղցածներին, որոնք
անգիտության մեղքերի պատճառով սովյալ են, ծարավ-
ներին արբեցնում են առաքինության բաժակով և երկնային
դանձը տալիս են նրանց, որոնք առավելագույնն ունեն,
քանզի «ով որ ունի, կտրվի նրան և կավելացվի»⁶: Նրանք
մարդասեր Քրիստոսի գթության դռները բաց են անում
ամենքի համար: Հենց սրա համար էլ սիրեցին իրենց
Տիրոջը ու սիրվեցին նրանից և բարեխոսությամբ բավա-
բարում են բոլոր կարիքները:

10. Այսպիսի մարգարիտը ոչ միայն հոգիների, այլև
մարմինների զարդ ու պայծառություն է: Նման մարդկանց
բարեխոսությամբ է, որ Աստված աշխարհին շենություն է
պարգևում, քանզի աստվածային գութը նրանց վրա իջնե-
լով ողորմություն և քալություն է շնորհում աշխարհին:
Ահա թե ինչու աշխարհիկ մեղքերի մրրկահույզ ծովի վրա
ես 'արկղները, իրենց վտանգեցին՝ համբերությամբ սյա-
տեղազմելով ալիքների դեմ, սահեցին [ծովի] խորություն-
ների վրա, հասնելու համար երկնային նավապետի խաղա-
ղության նավանգիստը: Աղատվելով դաժան բքից և
հասնելով քաղաք՝ նրանք սյարծանքի սյակ մատուցեցին
լուսավոր թագավորին, սլատրաստվելով հավիտենական
ուրախության, թանկագին մարգարիտով առլեցուն և
պսակված հոգևոր լույսի թանկարժեք քարերով: Նրանք
իրենց կյանքը վաճառքի հանեցին իրենց տանջանքի մատ-

⁶ Մատթ. ԺԳ. 12 ԻԿ. 29:

նողներին համար, մեծացան անանց հարստութեամբ և առ-
խարհի շինութիւնը կանդուն, անվթար ու անշարժ են պա-
հում իրենց հավատքի նավերի վրա:

11. Իսկ այսպիսի վաճառքին ո՞վ արդոյսք ի՞նչ գին
կարող է տալ. այո՛՛ այո՛՛, շափազանց լավ. միայն [ուկտք
է] հոժար կամքով, սիրով լսելիքը տրամադրել, հավատքով
սրել ականջները, որպէս պատգամների ընդունարան և իս-
կույն պատվական ծանրագին մարդարիտը, սրտի [բարի]
կամքով, զարդ կդառնա, որպէս ականջից կախված գինդ:
Միայն խոնարհիք դուխդ, և հոյկոս սյսակը անմիջապէս
կդրվի դիտիդ ու դա կզարդարի քեզ առավել, քան թանկա-
գին բարերը: Միայն համաձայնվիր արքայական կոշտն-
քին և այն ժամանակ խորտիկների քողջը անուշութիւնը
քո քիմքը կպարարի: Միայն ծարավ եղիր սիրո, և իսկույն
կենդանութեան աղբջուրը կհագեցնի քո տոշորուն ծարավի
երաշտը: Միայն մաքրիր քեզ աղտից, և իսկույն անթառամ
ու լուսավոր զգեստը կզարդարի քեզ, առավել քան անու-
շահոտ շուշան ծաղիկը:

12. Արդ՝ ջանք հանձն առնելով մտնել պատմութեան
մատչանների խորութեան մեջ, խոսքը կուղչեմ նրանց, որ
կամենում են իմաստութեամբ ունկնդիր լինել օղտակար
պատմութեանս:

Արդ՝ հրաման է հասել ինձ՝ Աղաթանգեղոսիս, որ մեծ
Հում քաղաքից եմ, կրթված հայրենի գիտութեամբ, սովորեյ
եմ լատիներենն՝ ու հունարենը, ուսանել դպրութիւնը և ոչ
խիստ անտեղյակ [մնացել] նշանագրերի արվեստին: Սրա
հետ մեկտեղ եկել եմ Արշակունու արքունիքը, քաջ և առա-
քինի. ուժեղ և սլատերազմող Տրդատի տարիներին, որը
բոլոր նախնիներից կորովի լինելով՝ արիութեամբ գերա-
զանցել է նրանց, եղել է բմբշամարտիկ և սլատերազմների
մեջ հսկային վայել քաջութիւններ է գործել: Մեզ հրամա-
յնց ոչ իր քաջագործութիւնները սուտ վիպասանել և ոչ էլ
արժանիքներից ավելի քմազարդ առասպելները շափա-
զանցել, այլ շարադրել եղած դեպքերը [տալով նկարագրու-
թիւնը] հարափոփոխ ժամանակների հանգամանքների,

* քնագրում՝ Ըոմայերեն:

մարտամբոխ պատերազմների, սրակոխ կոտորածների
բազմահեղ սրյան իրար բախվող անխիժ զորքերի, երկըր-
ների [ժողովուրդների] գերության, զավառների ավերա-
ծության, քաղաքների կործանման, ավաններ՝ ավերման,
մարդկային բազմությունը կոտորելու՝ քինախնդիր վրիժա-
ուության քաջության համար:

13. Արդ՝ ինձ հրաման է հասել Տրդատ մեծ աբրալից
կարգով զրի առնել ժամանակների դեպքերը, պատմելով
նախ քաջ ինտերվի հայրենական պատերազմների ժամա-
նակ կատարած քաջությունները, տերության մեջ տեղի
ունեցած փոփոխությունները ամեն կողմ ուղղված հարձա-
կումները, աղզերի խոռվությունը, քաջ ինտերվի մահը, թե
որտեղից, ինչու կամ ինչպես այդ պատահեց և կամ ինչ
անցուդարձ կատարվեց. ազնվահայր Տրդատի քաջության
մասին, իր Սագավորության ժամանակ սրած զործերը Եվ
Աստծու սիրելի նահատակների մասին, ինչ ինչպես կամ
ինչու ևկա, ծագեցին իրեն շուսատուներ՝ փարատելու հա-
մար մեզը մեր Հայաստան աշխարհից, ինչ ինչպես իրանց
անձեռը սփրարեբեցին Աստծու ճշմարտությունը, կամ ինչ-
պես Աստված դժարով այցելեց մեր Հայոց աշխարհը, մե-
ծամեծ հրաշքներ ցույց տվեց մի մարդու ձեռքով, որը
համբերությամբ և հաղթությամբ տարավ բազում ու տե-
սակ-տեսակ փորձություններ և կաշկանդող վշտի մեջ Արտա-
շատ քաղաքում մենամարտիկ եղավ երկպատիկ բռնության
դեմ, հանուն Քրիստոսի հաջողությամբ դիմացավ և նա-
հատակի անուն ժառանգեց: Հասավ մինչև մահ և Աստծու
կամքով ետ դառնալով այնտեղից մեր Հայոց երկրում վե-
րակացու՝ դարձավ: Մտավ մահվան դուռը, ապա Աստծու
կամքով վերադարձավ, դառնալով Քրիստոսի վարդապետու-
թյան պատկառմամբ, Աստծու մարդասիրական հրաշա-
գործ պատից հետո: Իսկ երախտավոր Տրդատը, կամովին
դժվարին կյանք ընտրելով՝ ամենբնից ցանկալի դարձավ,
Աստծու շնորհներով իր բնաշխարհիկ հայրենիքի սրգին
եղավ և հավիտենական կյանքի մերձավոր դարձավ:

* եպիսկոպոս կամ եպիսկոպոսապետ

14 Արդ, ինչպես նախապես գրել էինք, ոչ թե հին ավանդույթյուններից տեղեկանալով այս [բոլորը] կարգով մատենադրել ենք, այլ մենք ինքներս ականատես ենք եղել անձնավորութուններին և ներկա՝ հոգևոր գործերին և լուսավոր շնորհապատում վարդասլետութանը, ավետարանական հրամանների համաձայն. և թե ինչպես լուսավոր վարդասլետութունը, Աստու շնորհով, բոլորից վեր դասվեց: Այս աստվածակարգ լծին հնազանգեցրեց թաղավորը իր ամբողջ [ժողովրդին], մանավանդ ոչ թե նա էր [այդ անում], այլ մեծագոր Քրիստոսի կամքը:

[Կնկարադրենք] թե ինչպես մեջլաններին տիրելով հիմնահատակ կործանեցին և եկեղեցու սուրբ հիմքերը կանգնեցրին: Կամ ինչպես իրեն (Փրիգորին) երկրի հովիվ նշանակելով վայելեցին նրա վարդասլետութունը: Թե ինչպես Տրդատը կրկին զնաց Հունաց աշխարհը քստվածասեր Կոստանդիանոսի ժամանակ, որը Հունաց և Հռոմայեցոց երկրի թաղավորն էր, ուխտ դրեց նրա հետ հաստատ մնալու աստվածապաշտության մեջ և այնտեղից վերադարձավ մեծ պարգևներով, բազում փառքով և շատ վայրեր Տրդատը նվիրեց Աստծո [պաշտամունքին]: Այս ամենը մեկ տո մեկ, կարգով կայատմենք, նաև վարդասլետութամբ սրբի, որն արժանի եղավ հասնելու եպիսկոպոսական մեծ աթոռին, ժառանգեց հայրապետական անունը և առաքինության մեծ մարտիկը եղավ: [Կայատմենք], թե որտեղից էր, որոնցից, ո՞վ, կամ ո՞ր տոհմից էր նա, որ արժանի եղավ աստվածատուր շնորհքով այս բոլորը գործելու:

15 Արդ, կհեծնեմ մտքի երիվարը և կանցնեմ հանճարի ասպարեզը, կուղղեմ մտքի նպատակը: Թափ կտամ բազուկներիս ուժին ու կորոպի մատներովս կսեղմեմ գրիշը, լեզվովս կարտահայտեմ մտքերս, և թող իմ շուրթերը կարողանան իմաստուն խոսքեր շնչալ: Հաստատորեն կարգավորելով կայտտեցնեմ, կդարձնեմ խոսքերի պատմության սնիվը, որպեսդի տիրաբար նավեմ ժամանակագրության ծովի ալիքների վրա: Կայատմեմ այս բաներն ստացող մարդկանց և մեր ժամանակներից հետո եկող ազգերին,

որոնք օրհնելու են տիրոջը*, և հայրենի մատյանները պրպրտելիս թող այս ամենը պատմվի նրանց և հաղորդվի կարգավորված ծրագիրը:

16 Կարգալուծ Ավետարանի աստվածապալարյւն ավետիսները և կենսաց խոսքը մեր Քորդոմյան ազդիւն և մեր Հայաստան աշխարհում քարոզելու [գրվածքը]³, թե ինչպիսի կամ ինչպիսի մարդու կողմից ընդունվեց այն և կամ ո՞վ էր նա, որ այս նորոգատուր առաքելական շնորհները իր վրա վերցնելով երևան եկավ այսպիսի աստվածեղեն շնորհքով, [կոպտամենք] նրա լուսավոր վարդապետության և հրեշտակակրոն առաքինի վարք ու բարքի, ազնվական համբերության մասին այն շնորհալի մեծազոր նահատակի, որը Քրիստոսի խոստովանողը եղավ և ճշմարտության վկան: Քե ինչպես գրանից հետո նրա ազոթքներով շնուլթյուն ու խաղաղութուն, լիութուն, պտղաբերություն ու բժշկություն շնորհեց Աստված: Եվ թե ինչպիսի նրա աստվածասիրության և Քրիստոսի պարգևած գորության շնորհով ընկավ փշրվեց ունայնության պաշտամունքը և աստվածապաշտությունը տարածվեց ամբողջ մեր Հայոց երկրում: Կամ թե ինչպիսի եկեղեցիներ շինվեցին մեր Հայաստան աշխարհում և ջրնջվեցին սնոտի պաշտամունքները, որոնք նախնիների սովորական մուրության հետեանքով իզուր ընդունված և մուրեցուցիչ, կեղծ բարերի ու փայտերի հիմարություններն էին և անզայտության կռապաշտ թմրությունը: Այս բոլորը անմտություններով արբեցած, մեղքերի շոսյությամբ պարհուրած, դիվահար մրուրով ընթանում էին շար ու ծովացած մեղքերի մեջ:

Իսկ [Ս. Գրիգորը] Քրիստոսի կամքով արդարուսույց բարոզ կարդաց մեր ամբողջ Հայաստան աշխարհին, որպեսզի չկասկածեն մեղքերի պարշաստարին** այս ծովանման աշխարհում, այլ հասցնելով աստվածահոր շինության հույմախաղաղ անդորր նավահանգիստը՝ նրանց այնտեղ մշտեցինակառն կյանքի օթեաններ պատրաստեց:

* Հմմտ. Սաղմ. ՃԱ. 19:

** Կամ՝ չկանգնեն մեղքերի շավղի վրա:

17 Իսկ ես անցնելով, սահելով, պտտվելով, հորձանախոր, լայնանիստ, հարաճոճ, անդնդապտույտ, սարսուսներ, անճանփիստ, արշավաւույր, հողմավար, ջրակուտակ, խոռվահույզ և մոլեգնած սրընթաց ալիքների վրա ձգտել եմ հասնել կղզիներ, քաղաքներ և հեռաբնակ երկրներ՝ գտնելով, լցնելով մեծաբեռ ծանր ապրանքներ, թանկագին ու հարդի իրեր, որսիս զարդ և օգուտ ու եկել ապահով տեղ եմ հասցրել ձեր օգտի համար:

Փութանք բացել մեր վաճառականական խանութների առևտուրը՝ վաճառենք ունկնդիրներին մեր աշխատանքի արդյունքները՝ ստանալով նրանց ունկնդրությունը և տալով մեր այս պատմությունը: Մանավանդ քո հրամանի համար, ով քաջ այր՝ Մեծ Հայքի Տրդատ արքա, բերելով մեր սուրբի շահր ի նպաստ երկրի շենսցմանը՝ ավելացնենք քո գանձը մեր՝ նավաստիներին ծովի վաստակով:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ՎԱՐՔԸ ԵՎ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

18. Երբ Պարթևների թագավորությունն իր վախճանին հասավ⁴, վերացվեց Վաղարշի որդու՝ Արտավանի տերությունը և նա սպանվեց Սասանի որդի Արտաշիրի ձեռքով: Սա մի նախարար էր Ստահր⁵ գավառից, որ գալով միավորեց պարսից զորքերը, որոնք լքեցին, հեռացան, մերժեցին ու սանարգեցին պարթևների տերությունը և հաճույքով նախընտրեցին Սասանի որդի Արտաշիրի իշխանությունը: Արդ, երբ այս մահվան գույժը հասավ Հայոց խոսրով թագավորին, որը Պարսից տերության մեջ երկրորդն էր, որովհետև նա, ով Հայոց թագավոր էր՝ Պարսից տերության մեջ երկրորդ [անձն] էր, — թեպետև նա վաղուց էր բռնել լակլ, [այնուհանդերձ] ոչինչ կարողացավ անել պատերազմի պատրաստության գործը ավարտելու համար: Դրանց հե-

տո նա դարձյալ պատահած դեպքերի համար մեծ տրտմության մեջ էր, որովհետև որևէ գործ չկարողացավ անել: [Ուստի] կատարվածի համար մեծապես տրտմելով նորից անցավ, եկավ իր երկիրը:

19. Արդ՝ մյուս տարեմուտին Հայոց թագավոր Խոսրովի սկսեց բանակ կազմել և զորք գումարել: Հավաքեց ազգանից ու վրաց զորքերը և բացեց Ալանաց՝ ու Ճորա Պահակի գոները՝ զուրս բերեց հսններ՝ զսրբը, ասպատակ սիրոց պարսից երկիրը և ալշավեց Ասորեստանի կողմերը մինչև Տիգրոսի գետերը: Ավառելով ամբողջ երկիրը՝ ավերեց շեն քաղաքներն և բարեկարգ ավանները, ամբողջ շեն երկիրը թափուր ու ավերակ թողեց՝ [չանալով] մեջտեղից շնչել կոչանել, բռնել ու հիմնահատակ անել և վերացնել Կորսից տերությունը: Միտմանակ զորեց մեծ քիեռախնդրությամբ վերստին իրենց տեսնող լճխանությունից զրկելու համար: Զտնում էր վերելք լեռնին լուծել, որովհետև մեծ քան շենք և սխալությունից վառված էր: Եկուս սպանում էր՝ սպառնալով իր զորքի բազմությունը և չուսուր դնելով նրա բովանդակության վրա: Շուտով յն սպանության հասան սպանները, լվիները, ճիզերը և կուսերը՝ ժիր ու քաջ այրուծիու մեծ բազմությամբ և ուժեղ պատրաստությունով, ինչպես նաև արիշեն, այն կողմերից, որ պետի Արտավանի արյան վրեժը լուծեն:

20 Քանզի լեզգետ ինքը մեծ տրտմության մեջ էր իր հարազատ տունի, ազգակիցների համար, որոնք Ստահրացու հզորացող թագավորությանն էին հնազանդվել ու նրա իշխանության սուսկ մտել՝ համակերպվելով նրան, և, թեև Խոսրովը զենսպան էր ուզարկիլ իր տոհմակիցներին, որպեսզի իրեն սպանության գան, դեմ կանգնեն նրա թագավորությանը քուշանների՝ կողմերից ու իրենց բուն երկրից օգնով: Անոք մեկինեն քաջ ցեղերն ու սաղմիկ զորքերը՝ թիկունք լինելու, այնուամենայնիվ պարթևական տոհմերը, սպարապետները, նախարարներն ու նահապետները շանսացին նրան, որովհետև համաձայնվել, համակերպվել և հնազանդվել էին Արտաշեսի տերությունը՝ փոխանակ իրենց ազգատունի տերությունը և եղբայրակցությունը [նախընտրելու]:

21 Սակայն Խոսրովը առավ իր զորքի բազմությունը և նրանց, որ այլևայլ տեղերից օչնություն էին հասել պատերազմի գործում նիզակակից լինելու: Իսկ երբ Պարսից Թագավորը տեսավ հավաքված զորքի այդ բազմությունը, որ մեծ ուժով եկել հասել էր իր դեմ, ինքը ևս նրանց դեմ ելավ պատերազմի պատրաստությունով: Բայց չկարողացավ դիմադրել և փախավ նրանց առջևից, իսկ [նրանք] հետապնդելով՝ կոտորեցին Պարսից ամբողջ զորքը և դաշտերի ու ճանապարհների վրա դիտարկված սպանելով ու դաժանաբար կոտորելով՝ նրանց հասվոր հարվածներ հասցրեցին: Հայոց թագավորը կոտորածից մեծ հաշիվությամբ, բազում ավարով և ցնոսալի ուրախությամբ վերադարձավ Հայոց կողմերը, Այրարատ դավառը, Վաղարշապատ քաղաքը՝ անհուն ուրախությամբ, բարի անվամբ և մեծ ավարով:

22 Այդ հրաման տվեց բոլոր կողմերը պատվիրակ ուղարկել, որոնք արտակներ հղել՝ հրամայելով յթ մեհյանների բազիններին ուխտի գնալ, պաշտամունք կատարել սատվածների կուտքերին: Իր Արշակունի տոհմի հայրենական պաշտամունքի վայրերը մեծարեց՝ նվիրաբերելով սպիտակ ցուլեր ու նոխաղներ, ճերմակ ձիեր ու ջորիններ, սակեղևն արծաթեղևն պարտեր՝ փողփողուն ծոպերով, բյուսակներով ու շաբաններով զարդարուն մետաքսե զգեստներ, սակի պսակներ ու արծաթե զոհարաններ, թանկագին քարերով լի գեղեցիկ անոթներ, սակի ու արծաթ, պայծառագույն հանդերձեր և գեղեցիկ զարդեր: Մեկ հինգերորդ բաժին հանեց բերված հարուստ ավարից և մեծ պարգևներ շնորհեց քուրմերին, իսկ իր հետ եղած զորքին ընծաներ տվեց ու արձակեց:

23 Իսկ երբ եկավ մյուս տարին, շափաղանց շատ զորք կուտակեց, գնդեր կազմեց, նույն զորքը կանչեց, այն զորքից էլ ավելի, ասպատակ սպիտեց Ասորեստանի կողմերը, մտնալանդ որ արարներն զբերքը օգնություն էր եկել, և ավարելով ամբողջ երկիրը՝ յուրարանչուրը քաջություն բարձրավ իր տեղը: Այսպես տասնմեկ տարի շարունակարար ավարի մատնելով ավերեցին այն բոլոր երկրները, որոնք Պարսից թագավորության իշխանությունն ենրքո էին:

24 Իսկ երբ Պարսից թագավորը տեսավ այս բոլոր շարիքները, որ նրա վրա հասան, նեղվեց, տառապեց, շփոթվեց, երկմտեց, ինքն իր մեջ մտորվեց: Իր մտտ կանչեց տերության բոլոր թագավորներին, կուսակալներին, նախարարներին, գորավարներին, պետերին ու իշխաններին և խորհրդի նստեցին: Աղաչում էր ամենքին, որեւէ հնար փնտրել գտնել. տեսակ-տեսակ պարզեներ էր խոստանում: «Թերևս գտնվի մեկը, ասում էր նա,— որ կարողանա վրեժը լուծել»: Խոստանում էր շնորհել իր տերության երկրորդ գահը, եթե միայն որեւէ մեկը կարողանար իր մեծ վրեժը լուծել. Միայն ավտոտվս ես վեր կլինեմ նրանից [ասում էր], թեկուզ շատ անարգ մարդկանցից լինի, կամ թե պատվականներից»: Խոստանում էր ամեն տեսակ պատիվներ, պարգևներ և վարձի հատուցում շնորհել:

25 Արդ՝ այս խորհրդի մեջ ոտքի ելավ պարթևների տերության մի գլխավոր նահապետ, որի անունն էր Անակ, մեջտեղ գալով խոստացավ վրեժ առնել իր թղթակիցներից իբրև թշնամիներից:

26 Սկսեց նրա հետ խոսել [արքուն] և ասաց. «Եթե միայն հավատարմաբար այդ վրեժը լուծես, ձեր պարթևական հայրենի իշխանությունը և պահլավական սեփական տիրույթները ձեզ կվերագարձենեմ, թագավորական թագ դնելով՝ կհատուավորեմ քեզ, Կրեելի ու փառավոր կղարձենեմ իմ թագավորության մեջ, և իմ երկրորդը կլինես»:

27 Պատասխան տվեց պարթևն ու ասաց. «Իմ աղատտոհմի մնացորդներին եթե ապրեցնես, ես և հարազատ եղբայրս այսօրվանից քեզ հրաժեշտ կտանք»:

28 Այն ժամանակ պարթևն իր եղբոր հետ պատրաստվեց հանդերձ ընտանյոք, կանանցով, որդիներով, ամբողջ գերզաստանով շարժվեցին, ճանապարհ ընկան և, զննելով ուղիները, ելան, գաղթելու պատրվակով գնացին Հայաստանի կողմերը, իբրև թե այստամբվել էին Պարսից արքայի գեմ: Եկան հանդիպեցին Խոսրով թագավորին Ուտիք շավառի Խաղխաղ բաղաբում՝ Հայոց թագավորության ձմեռանոցում:

Հայոց թագավորը երբ տեսավ, ցնծութեամբ ընդատա-
կելով ու մեծ խնդութեամբ ընդունեց նրան, մանավանդ, երբ
սա կեղծավորութեամբ ու դավով սկսեց խոսել նրա հետ և
իր գալու հավատարմութիւնը ցոյց տալ: «Այն բանի հա-
մար եմ քեզ մոտ եկել,— ասաց նա,— որ կարողանանք
միատեղ ընդհանուրի վրեժը լուծել»:

30 Արդ՝ երբ թագավորը տեսավ այս մարդուն, որ եկել
էր իր մոտ ամբողջ ընտանիքով, վատահորեն հավատաց
նրան: Այնծում նրան պատիվ տվեց ըստ թագավորական
օրենքների, հանեց նստեցրեց իր թագավորութեան ներքորդ
աթոռին և ձմեռով ամբողջ ընթացքում՝ ցրտաշունչ, հողմա-
շունչ սառնամանիքի օրերը, ուրախութեամբ անցկացրին:

31 Իսկ երբ հասան տաք օրերը, հարավահողմ գարնան
գոները բացվելու ժամանակը, հեռացավ թագավորը այդ
կողմերից: Եկան իջան Այրարատ գավառը, Վաղարշապատ
քաղաքը: Եվ մինչդեռ ուրախութեամբ հանգստանում էին,
թագավորը մտադրվելով դորք կաղմեց՝ նորից Պարսից
կողմերը ուղշալելու նպատակով:

32 Երբ Պարթևն այս լսեց, հիշեց այն երգումը, որ տվել
էր Պարսից արքային: Հիշեց նաև պարզների խոստումները
և փափաղեց իր բնիկ աշխարհը տեսնել որը Պահլավ էր
կոչվում, շար միտք հղացավ. իր հարազատ եղբոր հետ
թագավորին մի կողմ տանելով՝ իբր թե զբոսանքի կամ
նրա հետ խորհուրդ անելու նպատակով, և պողպատե սու-
սերները կես մերկացրած պահելով՝ հանկարծ անսպասելի-
որեն զենքերը բարձրացրին և թագավորին դիմալուս անե-
լով՝ գետին տալուսեցին: Իսկույն եղած իրողութեանը իրա-
զեկ դռնալով՝ ամբոխը ազազակով գույժ բարձրացրեց.
մինչ այս, մինչ այն՝ նրանցից յուրաքանչյուրը իր ձին
նստելով փախուստի պիմեց:

33 Հայակույտ զորքի մեծամեծերը երբ այս
խմացան, գունդ գունդ բաժանվեցին ու հետապնդեցին:
Մնանք ցամաքով ածապարեցին հասնելու Արտաշատ քա-
ղաքի դռների մոտակա կամուրջի գլուխը: Երբ սխ
հորդացած դալիս էր ափեամփ լեցուն, սառցահառն ձյունա-
խառն, ելման ջրերով իր վարարման շրջանում: Նրանց մի

մտան անցավ Վաղարշապատ քաղաքի կամուրջով, որը կոչվում է նաև Մեծամորի կամուրջ: Աճապարում էին որ- քան կարելի է շուտ հասնել Արտաշատի կամուրջի գլուխը: Ծանապարհների կիրճերում կանգնեցրին նրանց և շրջա- պատելով Տափերական կամուրջի մոտ գետավճճ արևցիկն: Իսկ իրենք այնտեղից դարձան վայով, ձիւով ու ողբով, և ամբողջ երկիրը հավաքված թաղավորին էր սգում:

34 Եվ քանի դեռ ջերմ շունչը նրա կրծքից չէր հեռացել, և չէր հասել վախճանը, [թագավորը] հրաման տվեց թշնացնել նրանց ազդատոհմը: Այնժամ սկսեցին սպանել ու կոտորել, մինչև իսկ յյողնցին մանուկներից այնպիսին, որը բնավ աջն ու ձախը չգիտեր: Նաև տոհմի իգական մասը արի քաշեցին: Միայն պարթևի որդիներից երկու փոքրիկ մանուկների՝ մի մարդ [երեխաներից] մեկի դայակներով միջոցով փրկեց, որոնցից մեկին փախցրեցին Պարսից կողմերը, իսկ մյուսին՝ Հունաց:

35 Երբ Պարսից թագավորը այս ամենը լսեց՝ զվարճա- ցավ, զվարթացավ, այն օրը ուրախության մեծ տոն արեց և ատրուշաններին շատ զոհ մատուցեց: Զորք հավաքեց, շարժվեց դնաց ասպատակ սփռեց Հայաստանի կողմերը, խոստունն ու անասունը, ծերն ու տղան, երիտասարդն ու մանուկը ընդհանրապես գերի տարավ:

36 Այդ ժամանակ մի մարդ ավազակից ազատելով փրկում է Հայոց հոսորով թագավորի որդիներից Տրդատ անունով մի փոքրիկ մանկան, [որին] դայակները առնելով փախցրին կայսեր արքունիքը, Հունաց կողմերը: Իսկ Պար- սից արքան գալով այնուհետև Հայաստան իր անվամբ կո- չեց այդ վայրերը և հունաց զորքը փախուստի մատնելով հալածեց մինչև հունաց սահմանները: Փոսեր փորելով սահ- մաններ հաստատեց և տեղի անունը դրեց Փոսից դրունք¹¹ այն վայրերում, որոնք կոչվում էին Սուլզն: Մնացած բնա- կիչներին տեղահանեց և երկրին տիրացավ:

37 Տրդատը դնաց կիկիանես անունով մի կոմսի մոտ շաստիարակութուն և ուսում ստացավ, իսկ պարթևի որ- դին, որը հունաց կողմերն էր տարվել, մեծացավ և ուսում ստացավ Կասպաղովկիայի Կեսարիա քաղաքում: [Մի ոմն],

տեր կանգնելով՝ դայակների միջոցով նրան դաստիարակեց Քրիստոսի նրկյուզու և նա ուսանելու քրիստոնեական զբոս-բուծյան հանգամանքները՝ ընտելացավ Աստվածաշնչին, ճանաչեց ծիրոջ երկյուղը. նրա անունն էր Գրիգոր: Երբ դայակներից տեղեկացավ իր հոր կատաշած գործերը, ելավ ու դեռ այն քառտին կամավոր ծառայելու Քաբջրեց իր անձը և ոչի՝ չէր հայտնում, թե ում համար, կամ որտեղից, ինչպես էր [հայտնվել], և իր անձը ծառայության տալով հնազանդությամբ սպասարկում էր նրան:

38 Այդ ժամանակներում Հունաց իշխանը՝ հալածում էր Աստուծո նկեղեցին: Իսկ երբ Տրդատը զղաց, թե Գրիգորը հաղորդակից է քրիստոնեական պաշտամունքին, աչնու՞ն սկսեց պատուհասել և տեսակ-տեսակ արհամիրքներ պատճառում նրան: Շատ անգամ բանտերով, կապան, ներով ու տանջանքներով նեղում էր, որպեսզի թողնի Քրիստոսի երկրպագությունը և ենթարկվի սնոտի աստվածներին պիղծ պաշտամունքին:

39 Այդ օրերում գոթերի¹² իշխանը զորամողով աղեյ և բազում զորք կոտակելով եկավ պատերազմելու հունաց իշխանի դեմ: Այսօրինակ պատգամ հղեց թե թինչ՞ու ննք անմտորեն ելնում պատերազմի, մեր զորքը սպառում և միամամանակ երկրին վտանգ ու տազնապ հասցնում: Ահավասիկ ես քո դեմ եմ գուրս դալիս իշրն ախոյան մեր զորքի միջից և դու էլ իմ դեմ՝ հունական կողմից: Գնանք— հասնենք մարտի վայրը և եթե ես քեզ հաղթեմ հույներն ինձ կհնազանդվեն իսկ եթե դու ինձ հաղթես, մեր կյանքը քեզ կպատկանի կհնազանդվենք քեզ և առանց արյան ու կոտորածի նսկու կոզմերի համար էլ խաղաղություն կլինիս:

40 Երբ Հունաց թագավորը այս ամենը լսեց՝ վախեցավ, որովհետև չէր կարող հանձն առնել օրինավոր պատրաստությամբ գունդ առ գունդ ճակատել և ոչ էլ կարող էր սույն պատգամի պահանջին համաձայնվել, քանի որ տկար

¹² Հռոմի կայսրը:

ասկորնիր ուներ և ահաբեկվելով զարհուրեց ա շփտեր ինչ սյատասխան տալ այդ խոսքերին:

41 Այն ժամանակ թագավորը հրաման տվեց հրովարտակներն ա պատվիրակներ ուղարկել իր տերության իշխաններին ու զորքին, որպեսզի ուր էլ լինեն, շուտափույթ իրեն հասնեն: Իշխանները, զորքն ու նախարարները շտապով նրա մոտ եկան: Առավ նաև Լիկիանեսն¹³ իր ձեռքի տակ Լղաժ բուն գունդը և շտապեց հասնել պատերազմի վայրը, ներկայանալու թագավորին, և Տրդատն էլ նրա հետ էր:

42 Երբ զորայնդերը դալիս էին, այնպես եղավ, որ Եկան ա մտան մի նեղ տեղ, այգեստանի առունների մեջ, շտամարանի հրապարակում, քաղաքի դռների մոտ, որովհետև կեսգիշերվա ժամն էր, և քաղաքի դռները փակ էին: Երբ զորքի բազմության ձիերին անասնակեր չոր խոտ չդտնվեց մինչև կես գիշեր, նայեցին ու տեսան որ քաղաքի սարսույից ներս անասունների բակում խոտի գեզեր էին մթերված և աչ ոք չկարողացավ իր ձեռքը հասցնել պարսպին՝ բարձրության պատճառով: Այնժամ Տրդատը ելավ և իջնելով [խոտը] դեզ-դեզ նետեց զորքերի մեջ, մինչև որ բավաբարվեցին: Իսկ վերակացուներին և բազմաթիվ շներին ցատկերին պարսպից այս կողմ զորքերի մեջ նետեց ու ինքն այնտեղից ելնելով իջավ:

43 Տեսնելով այսպիսի մեծ ուժ, Լիկիանեսը զարմացավ, իսկ երբ առավոտը լուսացավ, քաղաքի դռները բացվեցին, և ամբողջ զորքը ներս մտավ: Լիկիանեսն բոլոր մեծամեծները, սպարապետները, զորագլուխներն ու իշխանները ներկայացան թագավորին:

44 Ասյա թագավորը պատմեց իշխաններին գոթերի թագավորի բոլոր պատգամները: Այդ ժամանակ Լիկիանեսը սկսեց խոսել արքայի հետ և ասաց. «Թող իմ տիրոջ սիրտը բալորովին շարհուրի, քանզի այստեղ քո պալատում մի մարդ կա, որի միջոցով այս գործը գլուխ կգա: Նրա անունը Տրդատ է՝ Հայոց աշխարհի թագավորական տոհմից»: Եվ պատմեց նրա երեկոյան գործած քաջագործությունները: Այնժամ հրաման տվեց, և Տրդատին բերեցին թագավորի առջև, ա նա կարգով պատմեց ամեն ինչ: Ապա

Մարտի պատրաստութեան ժամ որոշեցին, առավոտյան պատերազմով իրար դեմ էլնելու:

45 Իսկ մյուս օրը առավոտյան հրամայեց (կայսրը) ժիրանի պատմուճանը Տրդատի վրա նետել, և զարդարեցին կայսերական զարդով, զցելով նրա վրա թագավորական նշանը, և ոչ ոք չգիտեր նրա մասին: Հրաման էլավ ամենքին, թե սա ինքն իսկ կայսրն է: Եվ առնելով զորքերի համակ բազմութունը, փողի ձայնով արագ մոտեցավ, մինչև որ կանգնեց թշնամիներին դեմ հանդիման: Երբ միմյանց դիմաց կանգնեցին կայսերակերպն ու (գոթերի) թագավորը՝ ձիերին մտրակելով իրար հասան: Այնտեղ կայսերակերպը հաղթեց թագավորին և բռնելով նրան բերեց կանգնեցրեց կայսեր առջև:

46 Այն ժամանակ թագավորը հույժ բարձրացրեց Տրդատին և մեծամեծ պարգևներ տվեց նրան, թագ դրեց գլխին և ժիրանի պատմուճաններով զարդարելով՝ պատվեց նրան: Կայսերական զարդով շքեղացնելով մեծարեց և օղնական բազում զորք հանձնելով՝ ուղարկեց նրան սեփական Հայոց աշխարհը:

47 Հաղթական մարտում քաջութիւններ գործելուց հետո Մեծ Հայքի Տրդատ¹⁴ արքան վերադարձավ Հունաց կողմերից. թագավորը շարժվեց եկավ հայոց կողմերը և հասնելով դտավ այնտեղ Պարսից մեծաքանակ զորք, որ երկիրը զրավել էր, հպատակեցրել: Շատերին կոտորեց և շատերին փախստական դարձնելով՝ պարսից կողմերը բռնեց, իսկ հայրենի տերութիւնը նվաճեց ու զորացավ նրա սահմանների վրա:

48 Մեծ Հայքի արքա Տրդատի առաջին տարում շարժվեցին ևկան, հասան Եկեղյաց գավառը, Երիզա գյուղը¹⁵, Անահտի մեհյանը, որպէսզի այնտեղ զոհեր մատուցեն: Երբ անարժան գործը կատարեցին, իջան, տեղավորվեցին այն գետի ափին, որը Գայլ¹⁶ է կոչվում:

49 Պագավորը եկավ մտավ վրանը, ընթրիքի բազմեց՝ երբ գինովցան, թագավորը հրաման տվեց Գրիգորին, որ պեսոզի պսակներ ու ծառերի թավ ճյուղեր նվիրաբերի Անահիտի բազինին, Սակայն նա հանձն շառավ աստվածների, երկրպագության պաշտամունքը կատարել:

50 Այն ժամանակ թագավորն սկսեց խոսել Գրիգորի հետ ու ասաց. «Մի օտարական ու անծանոթ մարդ էիր¹⁷, երկար մեզ միացար և ինչպե՞ս ես համարձակվում պաշտել այն Աստծուն, որին ես շեմ պաշտում»: Եվ հրամայեց այդ օրը նրան հսկողության տակ առնել: Մյուս օրը առաջնության թագավորը հրաման տվեց և Գրիգորին բերեցին իր առջև:

51 Պագավորն սկսեց խոսել Գրիգորի հետ և ասաց. «Այսքան տարի ես քեզ ճանաչել եմ, և դու քո ամբողջ էությունս հավատարմորեն ծառայել ես ինձ, և ես գոհ էի քո աշխատանքից ու մտադիր էի ապրեցնել քեզ: Ինչո՞ւ չես կատարում իմ կամքը»:

52 Պատասխան տվեց Գրիգորը և ասաց. «Աստված հրամայել է, որ «ծառաները հնազանդ լինեն մարմնավոր տերերին»¹⁸, ինչպես որ վայել է, և ինչպես դու ինքդ վկայեցիր, որ ծառայել եմ քեզ իմ ամբողջ էությունս: Իսկ Աստուծո պատիվն ու պաշտամունքը շի կարելի որևէ մեկին տալ. քանզի միայն նա է արարիչը երկնքի ու հրեշտակների, որոնք նրա մեծության փառավորիչներն են, և երկրի ու մարդկանց, որոնք նրա ձեռքով են ստեղծված և որոնց պարտքն է պաշտել նրան ու կամքը կատարել, ինչպես նաև այն ամենի, որոնք ապրում են դրանց վրա թե ծովում, թե ցամաքում:

53 Ասաց արքան. «Իմացած եղիր, ի չիք դարձրիր այն վաստակը, որ ինձ մոտ ես վաստակել, և որին ես վկա եմ: Արդ՝ այն կյանքի փոխարեն, որ դու պետք է վայելելի, բազմաթիվ նեղություններ եմ տալու քեզ, պատվի փոխարեն՝ անարգանք, փոխանակ բարձ տալու և առաջ տանելու՝ բան: ո ու կապանք և մահ կտամ, որը մարդկային կյանքի հույսը

¹⁷ Եփես. 2, 3:

Կկտրի, Էթե հանձն շառնես աստվածներին պաշտամունք մատուցել: Մանավանդ այս մեծ Անահիտ տիկնոջը, որը մեր ազգի փառքն է ու կենսատուն, որին բոլոր թագավորներն են պաշտում, մանավանդ Հունաց թագավորը: Նա է բոլոր զգաստությունների մայրը, բարերարը ամբողջ մարդկային բնության և դուստրը՝ մեծ, քաջ Արամազդի:

Ժ 54 Գրիգորը ասաց. «Սա քեզ հավատարմությամբ ծառայեցի և երբևք իմ վաստակը ի դերև չեմ հանի: քանզի գրված է Աստծու կողմից, «Թող ծառայեն մարմնավոր տերերին»^{*}, որովհետև նա է բարիքների հատուցող Տերը. ես ոչինչ չէի ակնկալում քեզնից, որ ինձ հատուցես, այլ՝ Արարչից, որին իբրև սեփականություն պատկանում են բոլոր տեսանելի ու աներևույթ արարածները»:

55 Իսկ որ ասում ես, թե նեղություն կտաս փոխանակ կյանքի, [ապա] դու, հանելով այս կյանքից՝ ինձ համար կավելայցնես Քրիստոսի պատրաստած ուրախությունը, որի իշխանությունը հավիտյան է, արքայությունը՝ անանց և բարիքները՝ անպակաս: Եվ այս, որ ասում ես, թե փոխանակ պատվի՝ անարգանք [կտաս], ինձ հրեշտակների պատիվը կշնորհես, որոնք ցնծությամբ իրենց Արարչին են փառավորում:

56 Ասում ես, թե փոխանակ բարձ տալու և առաջ տանելու, բանտ ու կասկանք կտաս: Երանի ինձ, այսպիսով իմ Տիրոջ կասկանքների օրինակը ինձ վրա՝ կունենամ և նրա հետ ուրախ կլինեմ ու կցնծամ նրա գալստյան օրը: Մերժելով ինձ քո սեղանակիցը դարձնել, ահա սեղանակից կդարձնես հավատքի հոր՝ Աբրահամին և բոլոր արգարներին, որոնք ուրախ են լինելու Աստծո արքայության մեջ:

57 Իսկ որ սպառնում ես մահով, ապա խառնում ես ինձ Քրիստոսի գնդին, ուր բոլոր հրավիրվածներն են՝ հայրերն ու արդարները, մարդարեններն ու առաքյալները, նահատակները և բոլոր ընտրյալները:

58 Ասում ես՝ թե մահվամբ կկտրես իմ կյանքի հուշար, ի՛նչպես որ քո հույսն է կտրված, ապա [իմացիր որ] բոլոր

* Եփե. 2, 5:

աստվածապաշտներին ու աստվածասերներին հույսը զորա-
վոր է: Իսկ նրանք, որ քեզ նման են և պաշտում են համր
ու անշունչ և մարդկանց ձեռքով կերտված կուռքեր, այ-
գարև հուսահատ են Աստծու նշմարիտ կյանքից:

59 Այլ, որ դու կաշում ես մեծ Տիկին Անահիտ՝ գուցե
եղել է այդպիսի մեկը երբեմնի ժամանակներում: Քանզի
դիցապաշտ կախարդությամբ և դեերի տեսակ-տեսակ ցը-
նորքներով համոզել են այն ժածանակվա մարդկանց, որ
մեհյաններ շինեն, կուռքեր կանգնեցնեն և երկրպագեն:
Նրանք ոչինչ են, ոչ շար, ոչ բարի գործ կարող են անել, ոչ
կարող են իրենց պաշտողներին պատվել, ոչ էլ իշնամիներին
անարգել, որոնց և դուք ցնորյալ պաշտում եք ձեր մտքերի
ապուշուլթյան պատճառով: Եվ փոխանակ Աստծու, որի
բարիքներն եք վայելում, պաշտում եք փայտեղենն ու քարե-
ղենը, ոսկեղենն ու արծաթեղենը, որ Աստված է կարգել
մարդկանց ծառայության, պետքերի ու փառավորության
համար:

60 Քնկ ինձ ցանկալի է ամենայն հնազանդությամբ և
հավատարմությամբ պաշտել արարիչ Աստծուն, Ռրդուն և
արարածներն ստեղծող Հոգուն, որն ստեղծել է ամեն ինչ,
կարող է եղծանել և դարձյալ նորոգել իր ողորմությամբ:
Եվ մենք չենք հուսահատվում, քանզի պաշտում ենք կենդա-
նի Աստծուն, որը կարող է մեզ կենդանալիցուն տալ, երբ
որ կամենա, ինչպես մեռնենք, կենդանի ենք: Որովհետև
ինչպիսի Աստծու որդին մեռավ և ապրեց ու իբ հարսնացու
մեզ կենդանության օրինակ ցույց տվեց, որ ելի մեռնելից
նրա համար, կենդանի ենք մնալու, երբ Արարչի լուսավո-
րությունը հայտնվի իր արարածներին, երբ ամբարշտության
պատիժը տրվի, անաչառ դատաստանով ստուգությամբ բո-
լորից առհասարակ պահանջվի»:

61 Ասաց արքան. «Երբ ասում ես, թե քեզինից ակնկալու-
թյուն չունի և ոչ էլ պիտի ունենամ, ապա ես զիտեմ, ոտ
դու մա՞: Ես ցանկանում և գերեղմանում իսկույն [կղանես]
հատուցումը, ուր կան այն առաջինները, որոնք մեռան:
Շուտափույթ քեզ այնտեղ կուղարկեմ, ուր կամենում ես
երթալ: Իսկ թե ո՞վ է այն Քրիստոս: ցույց տուր ինձ, որ

գիտենամ, ո՞վ է այդ քո վաստակներն հատուցողը, որին դու արարիչ ես կոչում: Մի՞թե նա գերեզմանների վերակացու է, որին դու ցանկանում ես հասնել և կամ քո բանտի կապանքների արձակիչը նա՞ է լինելու:

62 Ո՞ւր են արդյոք քո տուած անպուխտ ուրախությունները, և կամ այդ ի՞նչ դայուստ է, որ ես շղիտեմ, կամ այդ ի՞նչ հրեշտակներ են, որ ստում ես, կամ թե ի՞նչ է ձեր յուշը և մեր հուսահատութեանը: Հասցա դու աստ ինձ այս ամենը հանգիստ: Սակայն թույլ շնո՞ւտ անարգել աստվածներին, որոնց դու հուսուեցիր՝ ասելով, թե սոսկ մարդիկ են և նրանց իջեցրել մահանացու էսկի աստիճանի: Մատակն անաչ՝ անը նապրէր աստվածներին և կամ մեզ իսկ թափափորներին՝ ասելով, թե խելագարներ են թագավորները, որ պաշտում են նրանց»:

63 Ասաց Գրիգորը, օրհաստար Ասածու որդին է, որի ձևորով նա ստեղծեց և կազմեց աշխարհ՝ նա կենդանիների և մեռյալների դատողն է, տերն՝ բարեգործներին բարիքներով հատուցողը, իսկ չարագործներին միաժամանակ շարժքներով:

64 Նա, ինչպես դու ինքդ ասացիր, արդարև գերեզմանների վերակացու է՝ պանդխտ, բանտի իր կամքով մեռավ ու մտավ դերեզման և նա է պատում բոլոր մարդկանց ոսկորները: Իր հարսութեամբ սպառնացեց և ցույց տվեց մեռելներին հարսությունը, որովհետև ինքն իսկ հարսություն է և կյանք, կենդանացնող է և բոլոր մարմինների նորագիշտ կենդանի է պահում մարդկային շունչը, վասնզի ինքը կենդանություն է: Նորոգելու է մարդկային շունչը՝ հաղնելով նրա մարմինը և ապա հայտնի է դարձնելու յուրաքանչյուրի հատուցումը ըստ նրա վաստակի: Նա արձակելու է կոպաշտություն կապանքներից նրանց, որ կապված են մեղքերին, և խզելու է անօրինություն շղթան նրանց, որ քեզ նման են: Իսկ այն կապանքները, որոնցով դու սպառնում ես, ասա նա սովոր է դրանցից փրկել իրեն հուսացողներին՝ ցուցաբերելով իր սղարմածություն շնորհը:

65 Անպակաս ուրախություններն այն են, որ իր սիրելյալներին ու կոչելյալներին, հրավիրյալներին ու պատ-

վիրտնապահներին անմահացնելու է իր աստվածությամբ, իսկ մեղավորներին կանմահացնել հավիտենական տանջանքներիով: Նրա գալուստն այն է լինելու, որ դալու է այս ամենը կատարելու իսկ հրեշտակները նրա մեծության, աստվածության ու մշտնջենավոր արքայության սպասավորներն են:

66 Մեր հույսը սրա ակնկալությամբ սպասելն է, իսկ դուք հուսահատ եք, քանզի չեք ճանաչում ձեր Արարչին, որը ձեզանից վրեժ կլուծի նրա համար որ չեք փնտրել ձեր տիր Արարչին և չեք ճանաչել նրան: Արդարև նման եք ձիերի ու ջորիներին որովհետև նրանք շունեն իմաստություն և նույնիսկ մտքով եղից ու էշից էլ պակասամիտ գտնվեցյոք քանի որ չճանաչեցիք ձեր ստեղծողին, որը երբ ժամանակը զա սանձով կճմլի ձեր կզակները այն բանի համար, որ չկարողացաք մերձենալ նրան*:

67 Իսկ որ ասում ես թե աստվածներին անարգելյի, ի՞նչ նշանակություն ունի նրանց համար անարգանքը քանի որ երբևէ իրենց ցույց տրված պատիվը չեն զգում, որպես մարդկան: ձեռքով պատրաստված և նրանց իելացնող երանգներից ստեղծված գոյացած: Գանդի առաջին մարդկանց կերտած արձաններով հրապուրվեցին և իրենք կերտեցին որով հենց այն ժամանակ էլ սուրբվեցին՝ զրկվելով Արարչի լույսից: Իսկ որոնք որ նրանց պաշտում են, հիրավի նման են անասունների, քանի որ [կուռքերը] «Բերան ունեն և չեն խոսում աչքեր ունեն և չեն տեսնում, ախանջներ ունեն և չեն լսում, քթեր ունեն և չեն հոտոտում, ձեռքեր ունեն և չեն շոշափում ոտքեր ունեն և չեն քայլում, և շունչ չկա նրանց բերաններում: Նրանց նման կլինեն նրանք, որ ստեղծել են և հույս են դրել նրանց վրա»**:

68 Թագավորն սկսեց խոսել ու ասաց. «Քանիցս քեզ խրատ ու պատվեր եմ տվել որ իմ առջև չկրկնես, քո առասպելանման խոսքերը որ դու հարմարեցրել ու սովորել ես, և որ վայել չէ քեզ խոսել: Այդ պատճառով ես քեզ խնայեցի

* Սաղմ. 1Ա, 9:

** Սաղմ. ԵԼԳ. 16—18:

որպես վաստակավորի, որպեսզի ուղիղ կարգի դաս՝ պաշտելով աստվածներին: Դու նրանց պատիվ զանաւում՝ սուտ արարիչ ևս համարում, և որոնք որ ճշմարիտ արարիչներ են, անարգում ևս: Նաև մեծ Անահիտին, որով ապրում է և կենդանութուն ունի մեր Հայոց Կրկիրը, ինչպես նաև մեծ և արի Արամազդին, Երկնքի և Երկրի արարիչին, նրանց հետ և մյուս աստվածներին անշշունջ և անմոռնչ կոչեցիր: Մեզ ևս ձգտեցիր անարգել՝ համարձակվելով ձիեր ու ջորիներ անվանել: Եվ քանի որ բոլորին նախատեցիր, նույնիսկ համարձակվելով մեզ ևս անասուն անվանել, արդ ես բեզ տանջանքներ կտամ և սանձ կդնեմ քո կզակին, որ իմանաս, թե սին իոսքերը, որ իմ առջև հաճախ կլկնեցիր, անմիջապես իրենց սրղյունքը տվեցին: Եվ այս քեզ համար մեծ պատիվ է, ասում է [Թագավորը], որ խոսուցի քեզ հետ և մեծարեցի քեզ, իսկ դու ինձ պատասխան տվեցիր իբրև ընկերոջ»:

69 Նրա ձեռքերը ետևը կապել տվեց, իսկ բերանին բերանակապ դնել տվեց, նրա մեջքի վրա աղի մեծ կտոր կախել տվեց, կրծքին գելարան կապեցին և զելարանի կապերից պարաններ գցելով կապեցին ու մեքենաներով ապարանքի տանիքի բարձր տեղից կախեցին: Այսպես պրկված, կառնված մնաց յոթ օր: Յոթ օրից հետո [Թագավորը] հրաման տվեց և արձակեցին շարաշար ու դառն կապանքներից և բերեցին կանգնեցրին նրա առջև:

70 Մկսեց հարցնել նրան. «Ինչպե՞ս կարողացար դիմանալ, տոկալ, մնալ և մինչև այսօր հասնել: Արդյոք զգացի՞ր չափը. թե արդարև էշի և ջորու նման շալուկած բեռները սլահեցիր և անշարժ մնացիր բեռան հետ մեկտեղ: Քանի որ համարձակվեցիր աստվածներին անարգել [ասելով] թե անշարժ են, դրա համար էլ հատուցեցին քեզ այսպիսի սլատուհաս: Իսկ արդ՞ եթե հանձն շառնես աստվածներին պաշտամունք մատուցել և դարձյալ նման անարգանքներ կրկնես, առավել ևս շար փորձանքներ կանցնեն քո գլխով»:

71 Ասաց Գրիգորը. «[հեթանոս] աստվածների մասին, որ ասում ես, թե աստվածներ են, գրանք իրականում ստեղծված են, որովհետև մարդկանց կողմից են պատրաստված

և ճարտար ձեռքերով սարքված արձաններ են, մի քանիսը փայտե են, ուրիշները՝ քարե, պղնձե, արծաթե, կամ ոսկե։ Նրանք երբեք չեն խոսում, չեն տրամաբանում և չեն էլ մտածում ոչ քո և ոչ իմ մասին։ Դու ինքդ իսկ վկայում ես ինձ, թե իմ կրած տանջանքները երբեք էլ նրանց կողմից չեն թելադրված քեզ, որ կատարես։ Եվ կամ արդյոք երբևիցե իմացել¹ են անխոս քարերը մարդկային ցավերի մասին։

72 Բայց երբ ինձ վրա աղ ես կապել, որպեսզի կապանքներով շարշարվեմ, իմացիր, որ իմ չույսը իմ Տերն է, որի սեփականությունն են երկիրքն ու երկիրը, նաև նրա զործակից Որդին և վերջապես բարեխոս Հոգին, որոնք կհամեմեն իմ անմահությունը ճշմարտության աղի ստուգությունը, որը չի անցնում։ Եվ [Տերը] կտա ինձ խոնարհ, թեթև պարզների ամենահաճելի լուծը, որը հավիտյանս հավիտենից չի անցնում։ Նա բարձրացնում է խոնարհներին իր մարդասիրությունը, մինչև անսպառ և անվախճան հատուցումը, անվերջ ու անժամանակ և յոթերորդ դարաշրջանը մտնելու անորոշ նախասահմանված օրերը, երբ իր բոլոր հոգնածներին կհանգստացնի և պարզներ կտա իր մեծաթյամբ։

73 Իսկ ովքեր քարեղեն կուռքեր են պաշտում, նրանց մասին մարգարեն ասում է. «Քարերի նման կիջնեն խորունկ ջրերի մեջ»*, և ովքեր փայտակերտ քանդակներ են պաշտում, այսպես է ասում նրանց մասին, թե «Ընդ վառվեց աղարակի բոլոր ծառերի վրա, որը կայրի մեղավորների և չի հանդիս»**, իսկ ովքեր արծաթեղեն և ոսկեղեն են պաշտում, այսպես է ասում. «Նրանց արծաթն ու ոսկին չեն կարողանա փրկել նրանց Տիրոջ բարկության օրը»։ Տերը կարող է ծանրության բեռներ կախել նրանց և բոլոր ընդլիմայողների ու մեղավորների վրա, որոնք քեզ նման ամբարիշտներ են»։

74 Մրանից հետո հրամայեց մեկ ոտքից գլխիվայր կախել նրան և կախված վիճակում տակից աղբ ծխել ու

* Նեեմ. Բ, 11։

** Երեմ. է, 20։

դալար ճիւղտներով սաստիկ գանակածել: Տասը մարդ տանջեցին նրան, ըստ թագավորի հրամանի, և այնպես յսթ օր կախուած մնաց:

75 Արդ՝ մինչդեռ նա կախուած էր կախաղանի վրա, այսպես սկսեց խոսել. «Գոհանամ քեզանից, Տեր, որ ինձ՝ անարժանիս, արժանի դարձիրք քո պարգևին, քանզի սկզբից խնդիրս սիրեցիր քո ձեռքի ստեղծածներին և շնորհեցիր վայելչութեան զրախտի հանգստյան անտանջանք զվարճությունը: Անմահ, անհոգ, հավերժական կյանքի ուրախ վիճակը պատրաստեցիր, եթե հաստատ մնայինք ծառից շճաշակելու պատվիրանին. ասացիր, թե «չուտեք այդ ծառից, որից դատվիրեցի շուք: Քանզի կենաց ծառ կոչվածը չէր կարող կենդանութիւն տալ առանց քո բարերար կամքի հրամանի, որք քո կամքն է, խոսքը և բարերարութիւնը և միածին Որդիդ՝ քո աստվածութեան ծնունդը. և Սուրբ Հոգին, քեզանից բխելով լցնում է ամբողջ տինդերքը և քեզ հետ է քո միածնի հետ քո էութեան մեջ:

76 Եվ եթե քո պատվիրանի վրա հաստատ մնայինք, Տեր, և պահեիք այն պատվիրանները, որ դրել էիր մեր առաքելի լինելը փորձելու համար, մեզ կշնորհէիր անցավ, անշարշար, անբիծ, անհոգ անտրտում և առանց ծերութեան կյանք: Սերնդագործելուց և բազմանալուց հետո, որք պատվիրեցիր մարմնավոր կյանքի համար, ոչ ամոթալի փառքը հագնելով որպես հանդերձ քո զրախտում, որտեղ զրեցիր մեզ և զբանից հետո, ինչպես Ծնովքին՝ ամուսնական սրբութիւնից ու որդի ծնելուց հետո նրան բարձրացրիր հրեշտակների կարգը, անմահութեան ուրախ վիճակին: Արդ՝ եթե մենք հաստատ մնայինք քո պատվիրանին, մեզ ևս ցույց կտայիր Ծնովքին իբրև օրինակ, որպէսզի երկնային վայելքից ու երկրավոր կարգերից հետո մեզ էլ Ծնովքի նման հրեշտակների կարգը փոխէիր և միանգամից տանէիր քո արքայութիւնը. որք պատրաստեցիր կանխավ մեր փառքի համար, քանի դեռ չլիար աշխարհը: Քանզի «այն ինչ աչքը չէր տեսել և

* Եղևկ. է. 19. Սոփոն. Ա. 18:

** Մենդ. Բ. 17 Գ. 11:

ականջը չէր լսել, և մարդու սիրտը չէր զգացել, առաջմա-
նից պատրաստեցիր քո սիրելիների համար»^{*} և որը կաաս
դու, Տեր, նրանց, որ սիրեցին քո Միածնի գալստյան օրը:

77 Արդ՝ երբ տեսավ թշնամին, որ մենք մեծարված ենք
քո կամարար մարդասերությամբ, նախանձեց մեր փառքի
թագի պատվին՝ քո պատվին, որ դու ավելցիր՝ ասելով թե
«իմ կերպարանքի նմանությամբ ստեղծեցի մարդուն և
նրան ամեն ինչի տեր դարձրի»^{**}: Քանզի բանասարկու
թշնամու նախանձի պատճառով ցոփացուցիչ հրապույրները
աշխարհ մտան և մարդկանց զրկեցին կյանքից: Հանգրս-
տից, դու բարենորոթյամբ շնորհեցիր մարդկանց,
իսկ նրանք կորցրեցին այն:

78 Իսկ երբ քո աստվածությունը զնայ մեր մարդկային
տկարությունը, մեզ զրկեցիր շո բարեգործությանից՝ շնոր-
հիվ՝ քո անսպառ ողորմածություն: Ներող երկայնամտու-
թյամբ երկիր ուղարկեցիր սուրբ մարդարեններին, իսկ քո
սիրելիներին՝ որոնք երկրի լուսավորիչներն էլան, առարեցիր
հեթանոս ազգերի խաղարի մեջ, և անմիտ ու անօրեն մարդ-
կանց կողմից ստեղծի դառնություն՝ հալածվեցին: Նրանք
հայտնեցին քո լուսավոր խորությունները և քարոզեցին քո
կամքը և քո Որդու գալուստը աշխարհ, որը գալու չի
հանցագործ մարդկանց մեղքերի պատիժներն ու տառա-
պանքները իր վրա կրելու:

79 Նրանք այս բանը աշխարհում քարոզելու համար
չարչարանքներով մեռան, տանջանքներով և պեսպես խոռ-
վահույզ փորձություններով ու շառնություն հաշակելով ապ-
րեցին աշխարհում իրենց շարչարողների մոտ քո ուսմունքը
քարոզելու պատճառով իսկ նեղողներն ու թշնամիները
տկարացան ու ընկան: Իրա համար իմ դեմ հարուցած պա-
տերազմի մեջ իմ սիրտը չի վախենում և չեմ մղված
ճակատամարտում քեզ հմ հուսացել^{***}: Ժամանակների վեր-
ջում հայտնեցիր քո կամքը. նախապես պատմել էի:

^{*} Ա. Մոսկ. Բ, 21

Պոս. Ա. 26:

Հմ.Պ. Սաղմ. Իջ. 2-4:

առաջին ազգերին քո սուրբ մարգարեաների և քո սիրելի Որդու միջոցով, որին քո կողմից ուղարկեցիր, որպեսզի գա և ծնվի սուրբ կույսից: Ինչպես, օրինակ, առաջին կույս Ծվայի միջոցով մահը աշխարհ մտավ, ապա նույնպես և այս կույսի շնորհիվ կյանքը մտավ աշխարհ: Ինչպես Ծվայի կողմից Կայենի՞ ծննդյան շնորհիվ աշխարհ մտան անևծք ու քրտինք, շարչարանք, դող ու տատանմունք, նույնպես և կույսից քո Որդու ծննդյամբ աշխարհ կմտնեն երանութլուն, կյանք ու օրհնութլուն:

80 Դու աշխարհ ուղարկեցիր քո Միածին Որդուն՝ լույսի լույսը, կյանքի կյանքը, որ եկավ մեր մարմնի նմանութլունը առնելու կույսից, որպեսզի մեզ հետ ունեցած նմանութլյամբ մեզ կրկին աստվածութլյանը միացնի: Մարմնով ծնվեց կույսից և մարդացավ ու մարմնացավ մեզ նման, և կա ու կմնա ի փառս իր աստվածութլյան: Իր աստվածութլունը փոփոխում չկրեց, այլ նույնն է, ինչպիսին որ էր, է և կա ու կմնա հավիտյան Հոշ և սուրբ Հոգու հետ: Քանզի սիրեց մարդկանց և այդ պատճառով եղավ մեզ նման, որպեսզի իր աստվածութլյան շնորհովը մեզ առավելութլյան հասցնի, որը նրա ծնողի կամքն է: Եվ իա կատարեց նրա կամքը, իր համբերութլյամբ փառս մորեց սրբերին՝ կրելով մահվան տանջանքների վշտալի անարգանքը, մահվամբ ու թաղումով հանդերձ: Քանի որ մարդիկ սիրեցին պաշտել հյուսնների՝ մարդաղեմ, փայտագործ, ճարտարագործ արձուները, ուստի ինքն էլ մարդու պատկեր ստացավ, որպեսզի պատկերագործներին, պատկերասերներին իր աստվածույին պատկերին հնազանդեցնի:

81 Եվ որովհետև մարդիկ սովոր էին մեռյալների անշունչ արձաններին երկրպագել, ինքն էլ մեռյալ արձան դարձավ խաչի վրա: Մեռավ ու անշնչ ցլավ, որպեսզի սովորական դարձածի միջոցով արագորեն հնազանդեցնի իր պատկերին իրև կարթ ցույց տալով խաչը և իր մարմինը դարձնելով աշխարհի կերակուր դրա միջոցով նրանց որսալու իք աստ-

* Բնագրում՝ Կահել:

վածութիւն մշտնջենավոր արքայութեան արքունական սեղանի համար:

82 Քանդակված փայտերի փոխարեն նա իր խաչը կանգնեցրեց ամբողջ աշխարհի մեջ, որպեսզի փայտի երկրպագելուն վարժվածները սովորական դարձածի միջոցով համաձայնվեն երկրպագել փայտի խաչին և նրա վրա եղած մարդադեմ պատկերին: Քանզի խաչի վրա այսպէս էր ասում, որը իմաստավորելով մարգարեն ասում է. «Ես եղա խուլի նման, որը չի լսում, համբի նման, որն իր բերանը չի բացում»[•]: Քանզի դու, Տեր, երբ դեռ չէր հասել քո որդու՝ Հիսուսի այս ամեն տառապանքները կրելու ժամը, նախապես ասել էիր մարգարեի միջոցով, թե «քեզ կդարձնեմ համբ, և կկապեմ քո լեզուն քո քիմքին և կդառնաս մի մարդու նման, որի բերանում հանդիմանութեան խոսք չկա»^{••}:

83 Քանզի մարդիկ սիրեցին սնտոխ աստվածների պատու կերներին անխոս կուռքերը, այդ պատճառով էլ Աստուծո որդին իր մարմնով մարդու կերսպարանք առավ՝ մարդկային պատկերի նմանութեամբ և ելնելով բարձրադիր խաչի վրա, որպէս բարձր դիտակետի, ցույց տվեց [մարդկային] առարածներին՝ անբարբառ մեռելութունը, ուստի տեսնելով նրան տիեզերքի բարձունքի վրա՝ ցնծացին, երկրպագութիւն ու հնազանդվեցին:

84 Եւ քանի որ մարդիկ սովոր էին անխոս կուռքերի մեհայաններում ուրախանալ՝ զոհեր մատուցելով, դրա համար էլ քո Որդու զոհարեման ժամանակ դու կոչեցիր տիեզերքը ասելով՝. «Իմ պարարտ կենդանին մորթիված է, և իմ ճաշը պատրաստ է»^{•••} ու բազմացրելու ուրախութեանը ըր խաչված Որդու համար և հագեցրիր ամբողջ տիեզերքը կենարար մարմնով, որը բավական կերակուր ու կենդանութուն է քո բոլոր երկրպագուներին ամբողջ տիեզերքում: Իսկ նրանք, որ չկամեցան հոգևոր սեղանի հարսանիքի

[•] Սաղմ. 12, 14:

^{••} Եզեկ. 7, 26:

^{•••} Մատթ. 23, 4:

հրավերքին գալ, նրանց պատրաստեցիր հավիտենական տանջանքներին, անանց դատաստանի անվերջանալի շարաչար մահվանը և նրանց քաղաքները շինեցիր, պատրաստեցիր գալիք բարկության տանջալի կրակների մեջ:

85 Եվ քանի որ մարդիկ ուտում և խմում էին դիցապաշտության զոհաբերվող անասունների արյունը, դրա համար նա իր արյունը թափեց փայտի վրա, քանզի փայտ [դնելով] քանդակված փայտերի փոխարեն, իսկ իր անձը՝ մարդադեմ այլո՞ծ արձանների դիմաց և իր արյունը՝ արյունների ուրախ նվազների փոխարեն, դրանով իսկ նորոգում է նա մարդկային մարմնի դալարությունը: Եկավ նա իր արյամբ փրկեց մեզ ստրկությունից և իր աստվածությամբ ազատեց շար մեղքերի ծառայությունից: Քանզի մենք ենք քո Որդու արյան դինը, նրա արյամբ ու մարմնով փրկվածներս ու ազատվածներս: Մենք շենք մեր անձի տերերը, եթե ըստ մեր անձերի հաճելի կամքով ընթանանք և կամ ամեն մահկանացու մարդկանց կամքով, թեպետ և նրանք մեր մարմնական տերերը լինեն: Այնուամենայնիվ պարտավոր ենք նրանց պատվել, ինչպես դու էլ ես հրամայում. սակայն շպետք է քեզնից հրաժարվել մահկանացու մարդկանց ահի դիմաց, քանզի նրանք կարող են միայն մարմինը շարշարել, իսկ միածին Որդիդ, Տեր մեր Հիսուս Քրիստոսը, կարող է դցել հավիտենական տանջանքների մեջ, հոգով և մարմնով հանդերձ, անշեջ կրակի և անմահ որդերի մեջ:

86 Տուր ինձ, Տեր, զորություն, համբերելու իմ փորձության ցավերի նեղությանը և ողորմիր ինձ, ինչպես ողորմեցիր այն ավազակին, որը քեզ նետ մասնակից էր քո խաչի շարշարանքներին, և ցույց տուր քո մարդասեր շնորհների գույքը, որով ապրում է ամբողջ երկիրն առհասարակ՝ արդարները և մեղավորները՝ շնորհիվ քո քաղցր ներողամտության: «Քանզի քո արեղակը ծագեցնում ես թև շարերի, թև բարիների վրա և անձրև ես տեղում արդարների ու մեղավորների վրա»* և այսնով քո բարկությունը ցույց ես առայիս քո ողորմածությունը բոլոր մարդկանց առհասարակ:

* Մատթ. Ե, 45:

87 Շնորհներ տուր ինձ, Տեր, համբերելու այս դառն տանջանքներին, որոնցով կատում են ինձ, որպեսզի ես ևս արժանի լինեմ լուսավոր հավատքիս ավանդությունը պահելու, որ տվել ես ինձ քեզ ճանաչելու և քո կամքը կատարելու համար: Քանզի չեն ամաչի քեզ հուսացողները, որոնք մի անգամ պարծեցել են քո միածին Որդով՝ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսով, որին դու ուղարկեցիր: Դու նրան մահվան ուղարկեցիր մեր մեղքերի համար, որպեսզի հանձն առնի մեր հանցանքները ու պատժվի մեր մեղքերի: համար, խաչի շարշարանքներով իր անձի վրա կրի մեր հանցանքների պատիժը և սյուրգենների շնորհը առ իր հավատացյալներին:

88 Արդ՝ Տեր բարերար, որ ասացիր թե «Ծն՝ ձեզ հետ եմ ամեն օր մինչև աշխարհի վախճանը»* բաց մի թողնի մեզ քո ձեռքից, այլ դորացրու մեզ քո կամքով, որպեսզի կարողանանք համրերիլ հանուն քո մեծ անվան [մղած] պատերազմին և հայտնի լինի մեր՝ քո ծառաների, հավատքի փառքը քո աստվածային տերության մեջ: Ոչպեսզի այս ևս հայտնի լինի, որ քեզ հուսացողներին ոչ ոք չի կարող հաղթել թշնամիներից, որոնք իրենց են թշնամի:

89 Այլ Տեր, խառնիր մեզ քո արդարների թվին հանուն քո մարդասիրության, որով մեզ շթողեցիր դուր տեղը մեր հայրերի մեղքերի, մեր նախնիների մոխրապաշտության և մեր առաջինների անօրինության մեջ, ճանաչել տվիր քո աստվածության արարչադործ էությունը, որ չկորչենք ունայն հեթանոսության մեջ: Այլ գթացիր քո արարածներին, որ քո բարկությունը իսպառ մեզ վրա չգա, քո զայրույթը մեզ չմեռցնի և քո ցասումը քո արարածների զևմ չկորզվի:

90 Արդ՝ զորություն տուր, Տեր, պատերազմելու ու մեռնելու քո անվան ճշմարտության համար և մյուս անգամ փառքով վերածնվելու, երբ դարձյալ ուղարկես մեր յուրաքանչյուրի հատուցման կշիռը՝ մեր տեր Հիսուս Քրիստոսին, որ մենք ևս զվարթ երեսով կանգնենք նրա առջև և քո սիրելիների հետ հաղթության պսակն առնենք, քանզի միայն դու ևս մնալու հավիտյան, իսկ բոլոր նյութական անցավոր

* Մատթ. ԻԸ, 20:

արարածները մաշվելու են քո խոսքով, Դու ես միայն հավիտենական և մարդկանց իրենց ժամանակին ցորենի նման ամփոփում ես շտեմարանում և գարձյալ նորոգում, Դու երկրից բուսցնում ես մարդկանց ոսկորները, դալարեցնում և արծիւների նման նորափետուր զարդարում քո սիրելիներին² :

91 Տեր ցերեկվա և խավարի ստեղծիչ, լույսի արարիչ, քոնն է ցերեկը և քոնն է գիշերը, որ լուսավորներ կարգեցիր կարիքների համար, որպես առաջնորդներ քո արարածներին, որոնք ապրում են քո երկրում: Դու ստեղծեցիր երկու լուսատուներ տարիների, ամիսների, ժամանակների շրջանների համար, աշխարհում եղող օրերի չափերով ժամանակները բոլորելու համար: Մեկը օրվա իշխանն է և նմանություն ունի քո Միածնի անշեջ, անսպակաս, աննվազ ու անխափան լույսին, որ հայտնվելու է իր արդարներին հանդերձյալ աշխարհում, ուր չկան ոչ օրեր, ոչ գիշերներ, ոչ շաբաթներ, ոչ ամիսներ, ոչ տարիներ, ոչ ժամ և ոչ ժամանակ, ոչ տարիների և ոչ ժամանակի շրջաններ, բայց կա միայն Տերը և միայն նրա անունը: Դու բարիքներով ես ուրախության հատուցում տալիս քո երկրպագուներին, որոնց բարիքները շեն փոփոխվում, և ոչ էլ խլվում են տրված պարգևները:

92 Իսկ գիշերային իշխանի երկր, որ քո կամքով Միածնի նմանությունն ունի, իր մեջ մարմնավորում է հարության վերածնունդը, ցույց տալու, հաստատելու բոլոր երկրավորներին հարության հույսը: Մանկության ժամանակ դնում է արևմուտքից մինչև արևելք և կրկին ծերացած արևմուտք հասնում քո կամքով, պատանքվում, թաղվում է որպես դուշակ թաղված մեռելների հարության և քաջալերական միջիմարություն է մատուցում արարածներին, նշում քո Որդու դալուստը երկնքից, իմացնում տիեզերքի նորոգումը, ուսուցանում մեղավորների մաշումը, ոչնչացումը, դալուստան օրը արդարների հարությունը արքայության մեջ և ցույց տալիս մեղքերի մեջ մնացածներից կրկին հաշիվ պահանջելու նա դուշակում է ոչնչացողի [տարբերությունը] հավի-

² Համտ, ԵՍ, Խ, 31:

տենականից, անցավորինը՝ հավերժականից, հնացածինը՝ իր նորոգչից: Եւ թո կամքով փոխում է իր կերպարանքը. ինչպէս որ դու հրամայել ես, մինչև որ վերցվեն եղածները՝ օրինակաները, որ դու պատրաստեցիր թո խոստումների կատարման օրվա համար, երբ բոլորին հատուցես թո Միածնի թո սուրբ Հոգու ձեռքով, բանդի բռնն է և բեզ է վայել փառքը հավիտյան և հավիտյանս:

93 Տեր ամենակալ, որ պսակում ես բեզ հուսացողներին և կատարուս բեզանից վախեցողներին կամքը, ինձ էլ արժանի արա Տեր պահեմ բեզ վրա ունեւած հույսս և այն մեծ Կրկնօղբ, որ պատճառելու ես բեզ դիմադարձ եղող ամբարիշտներին և տուր ինձ համբերութիւնն ավարտելու իմ ընթացքը այս նեղութիւնների մեջ, որտեղ գտնվում եմ: Ով մեր ցավերի բժիշկ, սրտաբեկների կապողորիչ, նեղչալների անդորրիչ, կապվածների արձակիչ, սգավորների՝ մխիթարիչ, անհույսների հույս, խոտվայունցի հանդիստ, հոգնածների նավահանդիստ, որ սիրով ես նաւում թո արարածներին և ամենքին կերակրում թո քաղցրութեամբ: [Հնարափորութիւնն] տուր ինձ, Տեր, պսակ ընդունելու նրանց հետ, որտեղ արժանի զարձրի: թո անվան համա:

անելու և որտեղ մահը փառավորված է թո առջև, որպէսզի ես ևս արժանի լինեմ բարձրանալու թո սիրելի Քրդու առջև, երբ հասիշտակի սիրելիներին իր լուսով հասողակցներում և իր բարկութեան հրով ճշմարտութեամբ դատի տիեզերքն ամենայն:

94 Բայց այժմ զոյաբբու, Տեր, թո ծառաներին, թո անվան սիրուն, որ հաղթենք թշնամու զորութեանը և թո արարածների հանդեպ ունեցած քաղցր սիրով վերացրու ու փարսափր կոտորաշա հեթանոսութեան շար մեղրու Դո՛ւ, որ անձդ դրեցիր թո ոշխարների համար, մի լքիր թո հոտը, որպէսզի ուղղութեան տաս նրան: Քանզի միայն դու կարող ես ներել մեր մեղքերը և քավել թո արարածների հանցանքներն ու անօրինութիւնները, որ միայն բեզ պաշտեն, թո կամքը կատարեն և լինեն թո աստվածութեան փառավորիչները, ապրեն իստ թո դատաստանի և վայելեն

քո անճառ բարիքները, որպեսզի առանց ամոթի ու քաշվելու ամենքը արժանի լինեն կանգնելու քո մեծությունն առջև, իսկ սրանց անզետ գործը անմեղություն համարես:

95 Եվ որովհետև սովոր ես ոչնչից հարմարեցնել, անարժեքից արժեք դուրս բերել և ոչնչությունից արարածներ ստեղծել, ընդդեմի մարդկային ազգը իր կամքի քմահաճությամբ, այլ դժալով նրան՝ ուղարկեցիր քո միածին Որդուն, որը եկավ արարածներին դարձրեց դեպի քո աստվածությունը և հրամայեց Ավետարանը քարոզել ամբողջ աշխարհին: Միայն քեզ է վայել փառավորությունը և հենց քեզ պետք է երկրպագեն բոլոր արարածները, քանզի միայն դու ևս փառքի ու պատվի արժանի: Արդ՝ քո բարերար շնորհներով զթա քո արարածներին և մեր Հայոց աշխարհի դավառներին, որպեսզի սրանք ևս ճանաչեն քեզ և քո միածին Որդուն, մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսին, որը մեզ ուղարկվեց քո կողմից, առավ մեր մարդկային մարմինը և պատկերեց ու նմանեցրեց իր անձը իր իսկ ձեռքով ստեղծածներին, որպեսզի մարդկային մարմինը ստանալով՝ այդ նմանությունամբ մարդկանց քեզ մոտեցնի: Քանզի մարդիկ ի վիճակի չէին նայելու քո երեսին ու ապրելու, այդ պատճառով նա մարդկանց նմանություն ունեցավ, որ մարդկանց իր աստվածությունը արժանի դարձնի, որպեսզի Որդու աստվածությունը տեսնելով՝ մեզ նման մարմնի մեջ հարգենք նրան հոր բարերարությամբ, ու նրանից ստանանք քեզանից բխած սուրբ Հոգու բարերար շնորհները: Որ քո Ավետարանի պատգամները շնորհվեն այս երկրին, որ սրանք ևս ճանաչեն քեզ և քո՝ ամենքի նկատմամբ ունեցած բարերար շնորհի երախտիքը:

96 Բայց որ ամենքի հետ առատաձեռն ես, մեզ ևս քո ստվածությունը վկա դարձրու, որ չարչարվենք քո անվան համար և մեռնենք հասնուն քո ճշմարտության և հարություն առնելու քո կրկին դալստյան ժամանակ: Քանզի դու եկար և միտար քո արարածների համար և մեր մահկանացու էությունը իրառնեցիր քո անմահությունը: Դրա համար և մենք մինչև մահ քո կենդանության վկաները կլինենք, որ խառնվենք քո մարտիրոսների թվին և արդյո՞ք ուրիշ

ի՞նչ կարող ենք անել քո բարիքների փոխարեն, եթե ոչ մեր անձերը տալ քո պատվիրանների դիմաց, քո կամքին հաճելի լինելու համար, որպեսզի քո արքայությունն ինչպես թառանգորդները լինենք նրանց հետ, որոնք քեզ հաճո եղան, մեր անձերը պատարագ մատուցենք քո աստվածությունը, կորցնենք մեր անձերը և հարուստի օրը դարձյալ դանակը, անմեղություն հագած կանգնենք քո աջ կողմում, աջակողմյան դասի գառների հետ, որոնք քո կամքին հնազանդ են՝ ուրախություն պատճառելով քո սրբերին, որոնք սիրեցին քո աստվածությունը և միածին Որդուդ՝ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսին նա ճշմարիտ գառն եղավ և իր անձը քեզ պատարագ մատուցեց համայն աշխարհի մեղքերի համար, որ լինի հաճեցուցիչ ու բարեխոս արարչիդ ու արարածների միջև, իր աստվածային արքայությունն մեզ օֆեառնելու պատրաստեց նրանց. որ մերձեցան՝ ընթանալով քո կամքով, իսկ որոնք չկամեցան մտնել նրա գալստյան հնազանդություն հաճության մեջ, նրանց հավիտենական տանջանք խոստացավ:

97 Արդ՝ Տեր բարերար, որ եկար խոնրահավեցիր և մարդկային կերպարանը ստացար, քո անձը ամեն տեսակ շարձարանքի ենթարկեցիր և շնորհակցիր երեսիդ թքելու անարգանքից, քո ծնոտը մոտեցրիր խփողներին, մեզ համար քացախ և դառն լեղի խմեցիր. քաղցրացրու բոլոր մարդկանց սրտերը քեզ երկրպագելու, որպեսզի հնազանդվեն քո ամենաբազմ լծին և հավիտյան տանջանքներից ազատվեն: Քանզի աշխարհը լցվեց քո աստվածապաշտությունը, իսկ այս մնացյալներն էլ դոնե չվրիպեն քո ճշմարիտ ճանապարհներից, հրավիրվեն արքայության սեղանիդ և քո համբերությունը վաչկեն: Իբրև գառ եկար զոհվելու ամենը՝ համար և ուրախացրիր քո մարմնով, որը տվիր ամենքին փրկելու համար՝ որպես հաճույքի աղբյուր քո արյունը տվեցիր բմայելու ամբողջ աշխարհի կենդանության համար: Կթա, որպեսզի հիշեն, դառնան և քեզ մոտ գան երկրի բոլոր ծագերից, քեզ երկրպագեն բոլորը, որոնք հող են իջնելու*, և դու կարող ես կրկին կանգնեցնել, կենդա-

* Հմտ. Սաղմ. ԻԱ, 30:

նացնել և քո մարդասիրությունը արժանի դարձնել, որովհետև [այդպիսիք] քո իսկական արյամբ են փրկված և ազատված խավարի իշխանությունից: Արդ, թող ճանաչեն քեզ նրանք, որոնց համար մեռար դու, քանի որ դրանք իսկ քո ծառաներն են և քեզ են երկրպագելու, որպեսզի քո սաստիկ բարկությունը մարդկանց վրա չգա:

98 Դարձրու մեզ լույսի և ցերեկի որդիներ, որ քո անունը փառավորվի ամբողջ աշխարհի վրա, քանզի դու քո էությունամբ, իսկությունամբ և ինքնությունամբ փառավորված ես քո մշտնջենավոր արքայության սեռ: Քո շարշարանքներով խոնարհարար շարշարանրի օրինակ տվեցիր քո սիրելիներին և հալածանքի օրինակ՝ լնքդ հալածվելով, քո սրբերին ցույց տվեցիր, թե ինչ է տանջանքը՝ բոնցքահարության տանջանքի ենթարկվելով: Իսկ մենք՝ հողեղևներս, ինչպե՞ս թվենք մեր շարշարանքների նեղությունները, քանզի դու, Տեր, խոնարհվեցիր և ամեն ինչ հանձն առար, ամբողջ աշխարհի վիշտն ու շարշարանքը տարար: Արդ՝ զորացրու ինձ, Տեր, տոկալու, դիմանալու այն նեղություններին, որոնց մեջ ես գտնվում եմ, որ ինչքան կարելի է երկար պարծենամ տանջալի նեղություններով և ես էլ հավասարվեմ քո սիրելիներին այն օրը, երբ հատուցես քո անսպասում բարիքներով, որ պահվում է քեզ հուսացողներին հավիտենականության մեջ»:

99 Այս ամենը խոսեց այնպես կախված դրությունամբ, և գրեցին նշանագրերի ատենակալ դպիրները, քանզի առ ոչինչ էր համարում կախաղանը և բրածեծ լինելու տանջանքը, թեպետ ամբողջ մարմինը ջարդված էր ծեծվելուց: Դև սրանից ավելին էլ խոսեց՝ զլխիվայր կախված վիճակում, և գրեցին ու մատուցեցին այն թագավորին, քանզի յոթ օր կախված էր մեկ ոտքից: Դրանից հետո հրաման տվեց, և նրան այնտեղից իջեցրին:

100 Հայոց թագավոր Տրդատը սկսեց խոսել նրա հետ և ասաց. «Ի՞նչ [նստատակ] ունես և կամ ի՞նչ ես մտադիր, իմ կյանքի ընկերակից լինե՞լ, ինչպես որ մանկությունից ինձ հետ հոգնեցիր, թե՞ իզուր տեղը մեռնել քո դատարկ

մտքերի, ունայն խորհուրդների համար, որ հիմա էլ ունես»։ Նա պատասխան տվեց և ասաց. «Ծն ձգտում եմ ելնել մարմնիցս և հավիտենական կյանք առնել, բայց դու հրաման տուր իմ մասին, որպես և կկամենաս, ինչ մահ էլ որ կառաջարկես ինձ համար»։

101 Արքան պատասխան տվեց՝ ասելով. «Զեմ տա այդ պարգևը, եթե քո մահվան վախճանը արագ է գալու և հանգրստանալու ես տանջանքներից, որ դու հավիտենից կյանք ես կոչում, այլ երկար տանջելու եմ քեզ, որ չկարողանաս արագ մեռնել, և տանջելու եմ երկար ու շեմ ներելու սուսվածներին տված քո անարգանքը և քո համառությունը, որ չկամեցար պաշտել նրանց»։

102 Հրամայեց բերել փայտի կոճղեր և դնել ըստ ոտքի սրունքների ոսկորների և բարակ պարաններով ուժգին սրկել, մինչև որ արյունը նրա ոտքի մատների ծայրից ցայտեր, և ասաց. «Գիտե՞ս, կամ արդյոք զոհ՞ւմ ես որևէ ցավ»։ Նա պատասխանեց ու ասաց. «Ինձ զորություն է տրված, քանզի խնդրել եմ արարածների Արարչից, որը ճարտարասպետն է և արարիչը ամեն բանի՝ երևացողի և աներևույթի»։ Հրամայեց և դրանից արձակեցին նրան։

103 Հրաման տվեց բերել երկաթե բեռներ, գամել ոտքի ներբաններին և այս ու այն կողմից բռնելով նրա ձեռքերից քայլեցնել այս կողմ և այն կողմ։ Արյունը հոսում էր իջևում նրա ոտքերից և հույժ առատորեն ոռոգում գետինը։ Իսրայել ասաց նրան. «Ա՞յդ են քո Աստծու աներևույթ գործերը, որ դու տեսնում ես»։

104 Ասաց նա. «Ճիշտ ասացիր, թե այս են իմ Աստծու աներևույթ գործերը, որովհետև թողարությամբ է սերմանվում և զորությամբ ելնում, անարգությամբ է սերճանվում և փառքով հարություն առնում»*։ Քանզի յալով են գնում նրանք, որ իրենց ցանելու սերմն են տանում** , այսինքն դրանք վշտեր են և շարշարանքներ, որ հասնում են մեզ

* Ա. Կորնթ. ԺԵ, 43։

** Սաղմ. ԺԻԾ, 6։

աստվածապաշտութիան պատճառով, Սակայն երբ ցորենի խորձը հնձի ժամանակ սերմանողներին մատուցի պարարտ, բերրի պտուղը, նրա հետ և ուրախալի, բերկրալի ցնծութունն է բերում ամենքին»:

105 Թագավորն ասաց. «Խփեցեք աչքերին⁶, և թող նրան ուրախութուն լինի»: Բռնցքահարեցին, սաստիկ ծեծեցին նրան: Սկսեց հարցնել նրան և ասաց. «Ա՞յդ է ուրախութունը»: Նա ասաց. «Այո, այս է, որովհետև լթև մշակը շքրտնի սաստիկ շողին՝ արևահար լինելով, ձմեռային հանգըստյան օգտավետ ուրախության սլտղաբեր արդյունքը չի հասկանա»: Արքան պատասխանեց և ասաց. «Դու հենց այստեղ շարշարվիր քո տանջանքների ծառայությամբ, որի մեջ գտնվում ես»:

106 Հրամայեց բերել սղ, բորակ ու թունդ քացախ և նրան դցել երեսն ի վեր, ղլուխը հյուսնի մամուլի մեջ պըրկել, քթին եղևզի խողովակ ղնել և դրանք քթի մեջ լցնել:

107 Գրանից հետո հրամայեց և բերեցին կաշվե մեծամեծ պարկեր. լցրին հնոցի մոխրով և մի բիշ թույլ թողեցին, որ լրիվ շցվի ու շունչ առնելու հնարավորություն չինի և ներս անցնելով՝ վտանգի նրան: Այն նրա ղլխին հագցրին, պարկի բերանը վրին կասեցին և վեց օր նրանով մնաց: Սրանից հետո թաղավորը հրաման տվեց, ու բերին իր առջև և պարկը ղլխից հանեցին:

108 Թագավորը սկսեց խոսել և ասաց. «Որտեղի՞ց ես գալիս, թերևս այն արքայութունից, որի մասին ասում էիր»: Գրիգորը պատասխան տվեց ու ասաց. «Այո, հենց արքայութունից, որի մասին ասում էի, այնտեղից և՛մ գալիս. որովհետև աստված ինձ արժանի արեց այս ամենը իմ անձի վրա կրելու իր անվան համար: Արզարև ինձ համար կա այն արքայութունը, որը տնտեսանելի է, [ուր] մոխրի փոխարեն անթառամ ծաղիկներ [կան] և քացախի փոխարեն՝ անսպառ ուրախություններ»:

⁶ «Զաման լալոյ արտասուացն» բառացի նշանակում է արտասուքի ու լալու աման, այսինքն՝ աչք, բայց հավանորեն այստեղ խոսքը վերաբերում է ղլխին.— հմբ.:

109 Թագավորը գայրացած հրամայեց նրա ոտքերը կապել տիկերի փոկերին, գլխիվայր կախել, ձագար դնել նրա նստատեղին և տիկով ջուր լցնել նրա որովայնը: Ապա հրաման տվեց, և իջեցրին այգտեղից, ու սկսեց հարցնել նրան՝ ասելով. «Կկատարե՞ս իմ կամքը. թե՞ չես պաշտի աստվածներին. որոնք ամբողջ երկրի կլանքն են ու հիմքը»:

110 Պատասխանեց Գրիգորն ու ասաց. «Ես կերկրոյագեմ իմ տեր Աստծուն, քանչի նա է արարիչը, կյանքն ու հիմքը և Որդուն, որն ստեղծող է համապոր ու համագործ և նրա Հոգին, որն իմաստությամբ լցրեց ամբողջ աշխարհը: Իսկ կուսած կոտած փորապրած ու ձեռագործ կուսքերը երբեք աստվածներ չեն համարել և այլ կերպ չեն անի, քանի զեռ շունչ կա իմ մարմնի մեջ»: Պատասխան տվեց թաղավորն՝ ասելով. «Քանի որ համարաձուլվեցիր աստվածներին կուսած ու քանդակված կոշեկ, պետք է փոխարենը [հաշիվ] պահանջենք»:

111 Հրամայեց նրա կողերը քերել երկաթե բեռիչներով, մինչև որ նրա արյունով ամեն կողմ ռոտվեց: Սկսեց ասել նրան. «Արդ՝ Գրիգոր, որ այգուխի տանջանքների մատնեղվեցիր, կկատարե ս իմ կամքը»: Ասաց նրան. «Ես պետք է պահեմ աստվածապաշտության ուխտը, որն իմ մանկությանից եմ սովորել, և նա կարող է ինձ փրկել ամեն մի նեղությունից, իսկ քեզ կնետի տանջանքների մեջ, քանի որ չես ճանաչում նրան և զեռ ուրիշներին ևս զարհուրեցնելով կամենում ես հեռացնել նրա սիրո պաշտամից»: Թագավորը պատասխանեց. «Ո՞ր է քո Աստվածը, որը քեզ փրկի իմ ձեռքից և կամ դատի, որպես ասացիր, իր դատաստանով»:

112 Հրաման տվեց և բերին երկաթե տատասկ բազում ստեղծաներով ու խիտ փակցին դետնին. մերկացրին Գրիգորին և մերկ զցեցին տատասկի վրա: Նրա մարմինը ծակուտվեց ամբողջովին, քաշեցին ու թաղեցին տատասկների մեջ և նրան այնտեղ շրջապատեցին մինչև որ ծակծկվեցին նրա մարմնի բոլոր մասերը ու նրա վրա ողջ տեղ չմնաց.

113. Մյուս օրը նրան բերեցին [թագավորի] առեւ: Սկսեց հարցնել ու ասել. «Չարմանալով զարմանում եմ և խիստ շատ, ինչպե՞ս էս դու կենդանի մնում: Ոչնչի ա՛ղ

դրեցիր ցավներդ և դեռ խոսում ես էլ, քանզի պետք է որ դու վաղուց վախճանված լինեիր այդ տանջանքներից»:

114. Պատասխանեց Գրիգորը ասաց. «Իմ տոկալն ու դիմացկունությունը իմ զբուսմամբ չեն, այլ իմ Տիրոջ շնորհի ուժով և իմ կամքի հոյարությունամբ, որ խնդրեցի նրանից, որպէսզի դու էլ փորձութեան ենթարկելով Աստծու ծառայիս, գիտենաս, թե ոչ ոք չի կարող նրան հուսացողներին վտնել նրա սիրուց: Քանզի նա ուժ և համբերատար գործություն է տալիս նեղություններին ու փորձություններին դիմանալու, որ քեզ նման անօրեններն ամաչեն իրենց ունայնություն*¹, ամբարշտութեան և անհնազանդութեան համար ու ամսխով մնան այցելութեան ու հանդիմանութեան օրը»:

115. Եվ հրաման տվեց նրա ծնկներին երկաթե կապիճներ հագցնել, մեծ կոաններով հարվածել և կախազան բարձրացնել, մինչև որ նրա ծնկները հոշոտվեն: Այսպես կախված մնաց Լրեք օր:

116. Չորրորդ օրը¹⁸ թագավորը հրաման տվեց և նրան իջեցրին կախազանից ու բերեցին կանգնեցրին իր առջև: Թագավորն սկսեց խոսել ու ասաց. «Տես դու, Գրիգոր, որ քեզ չվրկեց քո սնոտի հույսը, որ դու ակնկալում էիր, և քեզ շագատեց իմ ձեռքից»:

117. Պատասխանեց Գրիգորը ասելով. «Դու տես, որ սնոտի են քո հույսերը, քանի որ ոչ կարողացան ինձ համոզել, ոչ էլ վախեցնել: Այն որ դու ես պաշտում սնոտի է այնպես, ինչպես ե՛ն քո բոլոր մոլոր գործերը»: Բայց տես, թե ինչպես քո տված տանջանքներից բոլորովին չվախեցա և քո ահավոր սառտը առ ոչինչ համարեցի, այլ իմ Տիրոջ գործությամբ մարտնչելով թշնամու դեմ, որը ծածուկ քո միջոցով պատերազմում է ընդդեմ ճշմարտության իմ մարմինը մատնեցի տանջալի կիզման, քանզի վաղ թե ուշ հնացած մարմինը քայքայվելու է, որպեսզի գա ճարտարապետի և գտնելով մարդկանց որդիներին նույն հնացածը կրկին նորոգի: Եվ նրանց, որոնց հոգիները գտնի պար-

* Սաղմ. ԻԳ, 4.

կեշտության, զգաստության, սրբության, քաղցրության, հեղության՝ աստվածապաշտության մեջ՝ կնորոգի, կզարդարի և կյանք կտա այդ հոգիներին նույն մարմնի մեջ, իսկ որոնց որ գտնի անօրենության, ամբարշտության, աստվածատեցության և կոապաշտության մեջ, թեպետև միառժամանակ նրանց մարմինը աճի, այլ նրանց նույն հոգով ու մարմնով կենտի գեհեն, անշեջ հրի, հավիտենական տանջանքների մեջ, մանավանդ այնպիսիներին, որոնք քել նման կոապաշտության մեջ են»:

118 Իսկ երբ թագավորն այս լսեց, բարկացալ այս խոսքերի վրա և ասաց. «Իմ փուլթը չէ, թե քո Աստվածը քեզ կվերակենդանացնի, թե ոչ, ինձ այդ պետք էլ չէ: Բայց որ ասացիր, թե ինձ անշեջ հուրը կենտի, ես քեզ այստեղ իսկ կայրեմ մարող հրով. տեսնենք ինչ կանի քո Աստվածը»:

119 Հրաման տվեց երկաթե սլուտուկների մեջ կապար հալեցնել և մինչդեռ տաք վիճակում էր՝ ջրի նման թափել նրա մարմնին: Այրեցին նրա մարմինն ամբողջովին և շմեռավ, այլ մեծ ուժով մնում էր և ինչ որ հարցնում էին, անմիջապես պատասխան էր տալիս:

120 Զարմացալ իագավորը նրա սաստիկ համբերության, դիմացկունության ու սովորության վրա և ասաց. «Ինչպե՞ս ղեւ շունչ ունեւ այսքան ժամանակ և շարաշար տանջանքների մեջ, որոնցով քեզ խոշտանգեցի»: Գրիգորը պատասխան տվեց՝ ասելով. «Զէ՞ որ նախապես ասել էի քե՛զ. թե կտեսնես Աստծու ծառայիս համբերության օրինակը, քանզի նա զորություն է տալիս, որպեսզի ամոթով մնան նրանք, որ նրանից հետո են և քեզ նման մարտնչում են նրա պեմ: Այսպես է նա ստում. «Ձեզ չեմ թողնի և ոչ էլ կայր կզցեմ»՝: Արդ՝ այս է նրա պահպանությունն իր արարածներին և սիրելիներին, որոնց նա պահում է իր հանդեպ ունեցած հավատքի մեջ, մինչև որ հատուցի նրանց իր պատշաճ ժամանակ»:

121 Մինչդեռ Տրդատը խորհում էր այլ սիրաշահությամբ խոսել նրա հետ, և կյանք ու պատիվ խոստանալ, որոնց

* Մաղմ. ԼԶ 28:

սումով մերժեցին մեզ, զրկեցին մեծ տերութունից: Մանավանդ քրիստոնյա աղանդի մասին պատվիրում եմ ձեզ, որ եթե գտնվի այնպիսին, որ հաղար և բյուր դեպքից մեկ անգամ խափանարար լինի աստվածների պաշտամունքին, այդպիսին եթե գտնվի, [պետք է] շուտափույթ հայտնաբերվի, և արքունիքից պարզեններ ու պատիվներ շնորհվի հայտնաբերողին: Իսկ եթե որևէ մեկը շահատնի կամ թաքցնի այդպիսինը, և ապա գտնվի, մահապարտ կհամարվի, արքունի հրապարակը բերվելով կսպանվի, և նրա տունը արքունիքին կտրվի:

136 Այդ ինչպես որ ես շինայեցի իմ վաստակավոր 'Գրիգորին' իմ սիրելիին, որին հենց նման պատճառներով շարաշար ու սաստիկ տանջանքներով տանջեցի և դրանից հետո նրան անմատչելի խոթ վիրապ նետել տվեցի, որպեսզի խակույն օձերին կհրաշխուր դառնա, նույնիսկ նրա մեծ վաստակը նկատի չունեցա ի սեր աստվածների ու նրանց ահու, ապա թող ձեզ էլ ահ լինի և մահվանից երկյուղ, ուստի մնացեք աստվածների հովանավորության տակ և մեզանից բարին կգտնեք: Ողջ եղեք, իսկ մենք ինքներս ողջ ենք»:

137 Այդ ժամանակներում պատահեց, որ Գրիգորեայի նոս կայսրը կամեցավ իր համար կին առնել և այնուհետև իր տերության բոլոր կողմերը սկսեցին շրջել նմանաձև ճարտար նկարիչներ, և դեմքի դեղեցկությունը, մրազարդ հոնքները ճշգրտորեն, հասակին հարմար, համապատասխան ներկերով նկարում էին տախտակների վրա, որպեսզի դեմ դիմաց ցույց տան թագավորին՝ ի հաճույս նրա:

138 Այդ ժամանակ դալով Հռոմ քաղաքը, գտան կույսերի մի արվելավանք, որոնք լեռներում մեկուսացած, բուսակեր, ժուժկալ, պարկեշտ և սրբունվեր կանայք էին, քրիստոնեական հավատքով լի, որոնք զիշեր ու ցերեկ և ամեն ժամանակ փառավորությամբ ու օրհնությամբ իրենց

աղոթքը արժանավորապես դեպի վեր առ Աստված էին ուղղում: Նրանց գլխավորի անունն էր Գայանե, որն ուներ մի սան՝ աստվածապաշտ մարդու դուստրերից՝ թագավորական տոհմից, որի անունն էր Հոփսիմե²¹:

139 Երբ եկան հասան, բռնությամբ մտան առաքինի Լանանց սուրբ կայանը, տեսնելով սլարկեշտագեղ Հոփսիսիմեին, սքանչելի տեսիլքով այլշած, զարմացած՝ նկարը տախտակի վրա նկարեցին և թագավորին հասցրեցին:

140 Երբ թագավորը տեսավ Հոփսիսիմեի կերպարանքի նկարի հիասքանչ վայելչությունը, կատաղի ցանկություն աստիճանով լցվեց, որովհետև հիմար, մոլեգին, անկարգ ցանկությունը ստիպում էր. [և նա] հարսանիքի ուրախության ժամ որոշելով տազնուպով շտապեց հարսանեկան ուրախությունն անել: Այդ ժամանակ շուտափույթ պատվիրակներ ուղարկեց բոլոր երկրները, որ ամենքը օժիտներ ու բնածանր բերևին մեծ հարսանիքին և մեծ ուրախությամբ ամենքը առհասարակ զային արքայական փեսայի կարգը կատարելու ըստ թագավորական օրենքների:

141 Երբ առաքինի [կույսերը] տեսան թշնամու գալտնածիգ նետերը, որով սովոր էր քրիստոսասեր սրբերին ծածուկ հարվածել, [հասկացան որ] թագավորը շարի գործիք է դարձել: Ինչպես այնտեղ դրախտում օձին միջոց դարձրենելով, պատվիրանը մոռացնել տալու համար [ուստանան] մտավ առաջին կնոջ անզգամ ականջը, նույնպես և այստեղ անօրեն թագավորին դիմակ դարձնելով՝ նրա միջոցով մարտնչում էր աստվածաշեն եկեղեցիների դեմ:

142 Իսկ որոգայթադիր թշնամին թագավորին հպարտացնելով, ամբարտավանացնելով, գրգռում էր նրան հալածանք հարուցելու աստծու եկեղեցիների դեմ, խելացնորեցնելով նրան, ստիպելով երկրպագել մեռելոտի ուրվականներին, սնոտի աստվածների ոսկեղեն ու արծաթեղեն, փայտեղեն ու քարեղեն և պղնձակերտ արձաններին ու պիղծ պաշտամունք կատարել: Ամբարտավանորեն բարձրանում էր՝ եկեղեցու հավատքի հաստատուն վեմը հարվածելու, [սաֆային] վեմին ոչինչ չկարողանալով անել, ինքը վեմի վրա խորտակվեց: Այնուհետև մոլեգին ամբարտավանությունը

ապավինելով բազում և անչափ վնասներ էր հասցնում Աստծու եկեղեցիներին:

143 Բայց երանելի, պարկեշտասեր Գայանեն սրբասյուս: Հախճապետի և իրենց այլ ընկերների հետ, հիշելով սուրբ ուխտը, իրենց ընտրած օրինավոր կրոնի զգաստության սրբաթյունը, ողբում էին իրենց անձերը նկարացույց հրամանի պատճառով, քանի որ պիղծ և անօրեն թագավորը տեսնելու էր իրենց պատկերները: Ճգնությամբ աղոթք մատուցեցին՝ օգնություն խնդրելով բազումողորմ Տիրոջից փրկելու այն փորձությունից որ հասել էր իրենց. Եվ աղաչանքի մեջ այսպես էին ասում նրանք.

144 «Տեր տերանց, Աստված աստվածոց, հավիտենական Աստված, Աստված երկնքի, Աստված անձառ լույսի, որ ամեն ինչը հաստատեցիր քո խոսքերով, ստեղծեցիր երկինքն երկիրը և նրանց բոլոր զարդերը, մարդը կերտեցիր երկրի հողից խմաստուն դարձրիր, բազմաշրջն նրան երկրի վրա և բոլոր դարերում օգնական եղար նրան, որ քեզ հուսացին:

145 Արդ մեզ ևս օգնիր. Տեր, այն պատերազմի մեջ, որով դու նեղում ես մեզ որպեսզի հաղթենք սատանայի նենգությունների սրողայիններին և թող փառավոր լինի շոանունը, Տեր և քո եկեղեցու զորությունը բարձրանա, որ մենք ևս արժանի լինենք քո պատվիրանները պահողների արքայության օթևանները հասնելու Թող մեր շապտերների մեջ ձեռքի պակասություն չլինի և մեր սուրբ ուխտի հավատքի ճրագները չհանգչեն: Մեր շուսավոր հանապարհների վրա թող չհասնի կորստյան շիշերվա տխուր մթացույցիչը, մեր ոտերը չշեղվեն քո շուսազնաց շավիղներից և մեր քերի բիրերը չկուրանան քո հշմարտության գլխաթարաք ճառագայթներից, Թող մահատարած թռչունը չհափշտակի կենաց բույսի սերմերը, որ մեր մեջ սերմանել է քո միաձին Ուղի, մեր տեր Հիսուս Քրիստոսը, ապստամբ դազանք չլինի քո սուրբ հոտի զդաստությունը, ապականիչ գալլը չհանձնի քո հոտի գառներին, և թող մեր ուխտի թշնամին չջրի քո առաքելական սուրբ եկեղեցու սշխարներին:

146 Տեր Աստված մեր, որ առաքեցիր քո միածին Որդուն, որ եկավ և ամբողջ աշխարհը լցրեց քո իմաստուն հոգով, որպեսզի ամենքին Իսրայելում աստվածատես գարձնի: Մենք լսեցինք, որ նա ասել է. «Թեպետ հալածեն ձեզ քաղաքից քաղաք, ղուք փախչելով չեք սպառի Իսրայելի քաղաքները մինչև իմ վերստին գալուստը»¹:

147 Արդ՝ խնայիր, Տեր, մեր անձերին, որ ապավինեցինք քո սուրբ անվանը, որպեսզի չխայտառակվենք հեթանոսների պղծության անարգանքով և մեր սուրբ զգաստությունը մի հանձնիր նրանց վավաշոտ. անօրեն ու շնարարո լկտիությունը և մեր հավատքի կուսության մարգարիտը նրանց անբարշտության խողազնաց շավիղներին մի սուրբ թող մոլորահողմ խաբեության և պղտոր ու վարար ջրերի անհազ հարձանուտը շարժի քո սուրբ եկեղեցու հիմքերը, որոնք բազմապատիկ արդար վիմերով շինվել են այն հաստատուն քարի վրա, որի ավարտման անկյան գլուխը եղավ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսը իր մարմնանալով, խաչի վրա մահավամբ, արյունը թափելով, հարության մար և երկինք վերանալով ու նստելով քո աստվածության աջ կողմը, ուր կար առաջ:

148 Արդ՝ Տեր, նայիր երկնքից՝ քո սրբությունից, որպեսզի շինենք ավազի վրա շինված այն տաննման, որը խարխուլեցին պես-պես փորձությունների նեղիչ խոռվությունները, ալլ հաստատիր մեզ խաղաղության Ավետարանի ճշմարտության մեզ և առաջնորդիր մեզ ըստ քո կամքի: Արժանի արալույսի հարսանիքի գիշերին. երբ գիշերը դերեկվա նման լուսավոր կղարձնես քո փառքի ճառագավորների ծագման ժամանակ: Ապրեցրու մեզ քո թևերի տակ, և մենք կհասնենք քո կամքի նավահանգիստը: Եւ որ մեզ հնարավորություն նահատակության բաժակը խմելու, որպեսզի փոխարենը առնենք պսակը արդար գատաստանի օրը, երբ քո փառքը հայտնվի²:

149 Սրանից հետո սուրբ Գայանեն Հոփսիմե սանով ու մյուս պարկեշտ ընկերներով հանդերձ գնացին, հեռա-

¹ Մատթ. Ժ, 23:

ցան՝ փախուստ տալով, որպեսզի իրենց անձերը օրրությամբ պահպանեն հողաթավալ, մեղսաթափալ, մեղանշական, անօրեն ու դիվական մարդկանց խառնակությունից և արժանի լինեն հույսի կենդանության և լույսի հարության լիությանը հասնելու, առաքելական սահմաններով անվախճան ապրելու հանդերձյալ դատաստանի ժամանակ և գահի աջ կողմը մտնելով խոստացյալ բարիքներին հասնելու Անթառամ պսակներով զարգարված հինգ աստվածահաճո կույսերի հետ, բարի գործերով լուսավորված դրախտի նորոգ վայելչույթյան հանգստությամբ աստվածային փեսայի հետ արդարների բազմաժողովին Աբրահամի սեղանակիցների անպակաս ուրախություններին լինել ժառանգորդ. ինչպես և Տերը Ավետարանի մեջ ասաց. «Ով իր բնակությունը թողնի իմ անվան համար. իմ մյուս անգամ գալստյան ժամանակ նրան հավիտենական կյանքի ժառանգորդ կգարձընեմ»¹։ Նրանք ոչ թե սոսկ ժամանակավոր մահվանից էին փախչում, այլ անտանելի կատաղի և անօրեն ցանկություններից էին ճողոպրում։ Ոչ թե [ուզում էին] սոսկ իրենց մարմինները երկրայինների տանջանքներից, զրպարտությունից ազատել. այլ իրենց հոգիները սրբությամբ, առանց աղտեղության պահել անօրեն կրոնի մարդկանց անառակ, սիղծ ու կեղտոտ խառնակությունից։ Իրենց անձերը սլատրաստել էին բանտի կապանքների ու սլատիժների, մահվան և սաեստիկ նեղությունների, Տիրոջ անվան համար սահմանված, որպեսզի արժանի լինեն արդարության սպակին հասնելու Այս պատճառով, ի սեր աստվածային հրամանի, թողել էին իրենց ծննդավայրը ինչրև ունեցվածքը, մերձավոր ազգականներին ու տոհմակիցներին և իրենց անձերը հրեշտակային զվարթի կարգով լուսավորել էին առաքինի վարքով, որպեսզի կարողանան տեսնել Աստծուն։

150 Այն ժամանակ նրանք եկան հասան Հայոց երկիրը. Այրարատ գավառը, Վաղարշապատ քաղաքը, որը նաև նույնքաղաք է կոչվում, Հայոց թագավորների նստավայրը ԱյնուՆիտն եկան-մտան այգեստանների հնձանները, որոնք

¹ Մատթ. ԺԹ. 27—29.

շինված էին Նյուսիս-արևելյան կողմում: Սնվում էին իրենց ունեցվածքը քաղաքում վաճառելով, չունեին իրենց հետ ապրուստի միջոցներ, միայն թե նրանցից մեկը գիտեր ապակեգործության արհեստը, ապակյա ուլունքներ էր պատրաստում և իրենց օրական ապրուստի ու սյարենի դրամն էին ճարում:

151 Այդ ժամանակ քիչ խոռվություն չբարձրացավ Հունաց աշխարհում. ամեն կողմերում լարված որոնում էին, սուրհանդակներ ուղարկում, որ թերևս կարողանան նրանց գտնել: Պատվիրակ եկաւ Մեծ Հայքի Տրդատ արքայի մոտ և ներկայացավ նրան Վալարշասպատ քաղաքում: Երբ հրովարտակը մատուցեց նրան, սա վերցրեց այն ուրախությամբ: Հրովարտակի սլատճենն այս էր:

152 «Ինքնակալ կայսր՝ Դիակղևտիանոսը մեր սիրելի եղբայր և աթոռակից Տրդատին, ողջունյն:

153 Թող ի գիտություն լինի քո եղբայրությանը և մեր նիզակակցին այն շարիքների մասին, որ ամեն օր հասնում են մեզ քրիստոնյաների խաբերա աղանդից, քանզի ամեն բանում անարիվում է մեր տերությունը նրանց ուխտի կողմից, մեր թագավորությունը արհամարհվում է նրանցից և ոչ մի համեստություն չկա նրանց մեջ: Մի ոմն խաչյալ մեռյալի են սլաշտում, փայտին երկրսլագում, սպանվածներին ոսկորները հարգում և իրենց աստծու սիրուն մահը փառք ու պատիվ են համարում: Մեր արդար օրենքներով դատասպարտվում են, որովհետև մեր նախնիներին՝ առաջին թագավոր հայրերին, դառնացնելով ձանձրացրին: Մեր սրերը բթացան, իսկ նրանք շգարհուրեցին մեռնելուց, քանզի մուլորված են՝ ոմն խաչյալ հրեայի հետեւելով: Ուսուցանում են թագավորներին անպատվել, իսկ բուն աստվածների կուռքերը՝ անարգել:

154 Նաև լուսավորների՝ արեգակի ու լուսնի զորությունը աստղերով հանդերձ արհամարհում են և համարում են նուրիսկ այդ խաչյալի ստեղծածը: Աստվածների կուռքերը անարգել սովորեցրին և ամբողջ աշխարհը նրանց պաշտամունքից հեռացրին, մինչև անգամ կանանց տղամարդկանցից և տղամարդկանց կանանցից ողջ-ողջ հեռացնում են:

Թե սլետե տեսակ-տեսակ տանջանքներ տվեցինք նրանց, առավել ևս բորբոքվեց ու տարածվեց նրանց աղանդը և թևակոտ բյուրապատիկ սաստիկ արհամարհներ գցեցինք նրանց վրա. սակայն նրանց արյան հեղումից առավել ևս ծաղկեց ու բազմացավ նրանց աղանդը:

155 Պատահեց, որ տեսա նրանց ուսմունքի աղանդից մի ղեկավար կույս օրիորդի և կամեցա նրան կնուսթյան առնել, սակայն հանդիմեցին նրան ևս ինձանից խորամանկորեն հեռացնել: Նրանք ոչ ցանկությամբ փափաղեցին ինձ իբրև թագավորի, ոչ էլ իմ սաստիկ սպառնալիքներից որևէ վախ ունեցան, այլ իրենց աղանդի սլատճառով ավելի ևս աղաւելի, սիրով ու դարշելի համարեցին ինձ և սնուցիչ դայակի միջոցով նրան թաքուն ուղարկեցին ձեր տերության կողմերը:

156 Արդ՝ փութաջան եղիր, եղբայր մեր, որպեսզի ուր էլ լինեն: այդ կողմերում, կարողանաս նրանց հետքը գտնել և նրա հետ եղածներին դայակով հանդերձ վրիժառությամբ մահվան արժանաշենես, իսկ խաբված չքնաղաղեղ կույսին ալստեղ ինձ ուղարկես: Իսկ եթե նրա գեղեցկութունը քեզ հաճո թվա, ալդտեղ մոտդ կպահես, որովհետև նրա նմանը երբեք չդասնվեց մեր Հունաց աշխարհում: Ողջ եղիր աստվածների սաշտամունդով ամենայն սլատվով»:

157 Երբ ընթերցեցին: սույն հրովարտակի թուղթը, արքան խիստ հրաման տվեց՝ պատվիրելով, որ իր իշխանության բոլոր չճարերը մանրակրկիտ խուղարկումով փութաջան ոգոնեն: Շուտափուլով սուրհանդակներ ուղարկեց տարբեր կողմեր, որպեսզի ուր էլ դտնեն, անմիջապես մեջտեղ բերեն, իսկ ով որ դտնի նրանց, խոստանում էր մեծամեծ սպարակներով հատուցել:

158 Մինչդեռ Հայոց աշխարհի սահմաններում քննության իրարանցման մեջ էին, այն սուրբ վկաները եկան թաքնվեցին արքայական նստավայրի մոտ, նույն թաղափորական Վաղարշապատ քաղաքում: Այն օրերից քիչ անց շուտով որոնումներով մեջտեղ բերվելով հայտնի դարձան:

159 Սակայն ճշմարտությունը և առաքինության նահատակները երբեք չէին կաբող թաքնված մնալ, և ոչ լուսի ճրա-

գը [կարող է] ամանի տակ ծածկվել, ոչ էլ նստարանի ստվերի ներքո աներևույթ դառնալ, այլ ոսկով զարդարված աշտանակների վրա և պարարտ անուշահոտ յուղերով լի ռակեկանթեղները, որպես արդարության հավատքի նշան, պետք է վառվեն և համապայծառ լույս [տան]: Որպես և հենց իրենք իրենց առաջին աղոթքների մեջ աղաչում էին, ինչպես և Տերն էր ասել իր սիրելիներին, թե «Տեսնեն ձեր բարի գործերը և փառաբանեն ձեր Հորը, որ երկնքում է»¹ և

160 Տեսնո՞ւմ ես, թե ինչպես բարի գործերի դիմաց Աստծու ճշմարիտ որդին չի խորշում իր ժառանգությունը տալ սիրելի ժառանգներին: Ինքը, որ էությունը որդի է, անվահեր մոտեցնում է պատվիրանապահներին իր էությանը, միայն թե մարդ այնպիսին լինի, որ նրա խոսքերը պահի, որպես թե խնդությունը թանկագին մարգարիտ գտած լինի, գնի ու գուրգուրանքով պահի այն և առնելով պատվի նշանը, թագավորական պսակը՝ արքայականին մերձենալ: Ահա որպես այս լույսի պատվականություն երևաց մեր Հայաստան աշխարհի հեթանոսների առջև՝ ակամա, իսկ աստվածությունն ուղղված փառաբանության հնչյունները լցրին աշխարհը:

161 Արդ՝ նրանք գտնվում էին շենքերի հնձաններում, և նրբ հունաց մեծ թագավորի հրովարտակը հասավ Մեծ Հայքի արքա Տրդատին, պակաս խոսվություն չեղավ Հայոց աշխարհում, քանզի պահպանում էին սլոզոտանների և բոլոր դավառների ամեն անցքերը տարբեր կողմեր ելնելով իրարանցման մեջ փնտրում էին: Իսկ մեկը, տեսնելով, պատմեց նրանց մասին:

162 Երբ նրանց մասին իրողությունը հայտնի դարձավ, սուր երկու օր վահանափակ շրջապատեցին նրանց՝ հետևակ զորքի մի լեգեոնի հանձնարարելով պահել նրանց այնտեղ, որ գտնվում էին: Ասլա երկու օր անց Հուսիսիմեի պարկեշտությունն ու շքնաղ դեղեցկության համբավը հռչակվելով բաղամարտի հրապարակներում տարածվեց, և ամեն մարդ մյուսին իր վարմանճն էր հայտնում:

¹ Մատթ. Ծ. 16,

163 Իսկ նրա գեղեցկութիւնը տեսնելու համար խուռներամ բազմութիւնը կուտակված-դիզված հավաքվեց, նաև նախարարներն ու ավազանու մեծամեծերը նրան տեսութեան գալով՝ իրար վրա էին թափվում: Ազնվական մարդիկ խառնիճաղանջ ամբոխի հետ մեկտեղ դիզվում էին միմյանց վրա իրենց վավաշոտ, հիմար, ցոփ բարբերի, այլանդակ մըտքերի, զեղխ, անառակ հեթանոսական սովորութիւնների պատճառով:

164 Իսկ երանելիները, երբ իմացան անմիտ ու վայրենաբարո մարդկանց անպետքութիւնը, ողբաձայն արտասուքով, ձևքները աչոթքով լի երկինք բարձրացրին՝ փրկելով ինդրելու ամենազոր, ամենակալ Տիրոջից, որն առաջին անգամին փրկեց նրանց շար, զազրելի հեթանոսներին անօրէն պղծութիւնից, որպեսզի այս մարտում նույնպէս նրանց հաղթութիւն տա և հավատքի լուսավորութիւն: Երևաները ծածկելով ընկել էին գետնին և սլառկել՝ ամաշխով լկտի ականատեսներէից, որոնք հավաքվել էին դիտելու իրենց:

165 Ապա դրանից հետո թագավորին զարմացրին բազում մտերիմ ականատեսները, որոնք եկել էին նրա գեղեցկութիւնը տեսնելու և պատմելու Ռազավորին: Մյուս օրը առաջնայան այդարացին և նույնիսկ ավելի վաղ հրաման եկավ թագավորից, որպեսզի երանելի Հոփսիմեին արքունիք տանեն, իսկ սուրբ Գայանէին այնտեղ պահեն՝ պարկեշտ ընկերներով հանդերձ:

166 Իսկույն արքունիքից շուտափույթ ոսկեպատ գահավորակներ հասցրին, սպասավորներով հանդերձ, հնձանի դուռը, քաղաքից դուրս, ուր նրանց կացարանն էր: Նաև ազնիվ, գեղեցիկ, փափուկ ու պայծառ հանդերձներ և երեւիլի զարդարանքներ մատուցեցին նրան արքունիքից, որպեսզի զարդարվի և շուքով ու սլատվով քաղաք մտնի ու ներկայանա թագավորին, քանզի [սա] թեև շէր տեսել նրան, սակայն ըստ այն բոլորի, որ պատմել էին նրա վայելուչ գեղեցկութեան մասին, մտածեց կնութեան առնել:

167 Արդ՝ սուրբ Գայանէն երբ տեսավ, սկսեց խոսել իր

սանի հետ և այսպես ասաց. «Հիշիր, որդյակ իմ, որ թողեցիր, լքեցիր քո հայրենի մեծապատիվ, շքեղաշուք, ոսկեկուռ գահը, թագավորական ծիրանիները և ձգտեցիր Քրիստոսի թագավորության անանց ճառագայթարձակ լույսին, որն արարիչ է, կեցուցիչ ու վերակենդանացնող և իրեն հուսացածներին խոստացած անպատում բարիքները պահում է: Եվ դու, որդյակ, որ անարգեցիր քո անցավոր կյանքի ծիրանին, արդ, ինչպե՞ս արդյոք քո զգաստության սրբությունը կերակուր կտաս շներին՝ այս օտար երկրում: Քավ լիցի, որդյակ, էթե այդ այդպես լինի, այլ թող ընդունի մեզ՝ քեզնով հանդերձ, նա, որ մեզ մեր մանկությունից առաջնորդել է մինչև այս օրն ու այս ժամը, որին այժմ հասել ենք»:

168 Սուրբ Հովհաննիսն էրբ տեսավ շարերի այս ամբողջ ամբոխը և ինչ որ լսեց իր դայակից, զինավառվեց նոգուզենքով, իր տիրոջ զորությանմբ, քանզի մանուկ հասակից զգեստավորվել էր հավատքով՝ որպես սպառազեն զբաներով: Մեծաձայն ուժով ճշաց խաչի նման տարածելով իր բազուկները՝ սկսեց այսպես ասել բարձրաձայն.

169 «Տեր Աստված ամենակալ, որ ստեղծեցիր քո արարածներին սիրելի ու միածին Որդու ձևքով և երևելի ու աներևույթ արարածների հորինվածքների կազմեցիր սուրբ Հուշու միջոցով: Դու ևս, որ ոչնչից ամեն ինչն էություն տվեցիր և քո հրամանով են վարվում երևելի և աներևույթ բոլոր ստեղծությունները երկնքում և երկրի վրա, ծովի մեջ ու ցամաքում: Քանզի դու ևս Տեր, որ չսով հեղեղեցի ու թևերորդ դարաշրջանի²³ անօրեն պղծալից մաշականց և փրկեցիր քո սիրելի նաչին, որ քո հրաման խոսքը պահեց, և խաչանման փայտով փրկեցիր ջրհեղեղից: Եթե այնժամ խաչի օրինակով փրկություն ավեցիր, այժմ ևլ արա նույնը ճշմարտությանմբ քո խաչի, որի վրա բարձրացար և թափեցիր քո սրյունը ի բժշկություն մեք ցավերի:

170 [Դու] որ պահպանեցիր Աբրահամին քանանացիների անօրեն ազգերի մեջ, փրկեցիր քո ազախին Սառային մահվան պղծության նախատինքի ամոլից, պիացիր քո

Իսահակ ծառային և պահպանեցիր քո աղախին Ռեբեկային* անօրեն փղշտացիներից, հանուն քո սուրբ անվան մեզ մի լքիր: Սովորեցրիր մեզ, վարդապետեցիր և քո խոսքը դրեցիր մեր բերանները, որպեսզի գրանով կարողանանք փրկվել թշնամու որոգայթից, և ասացիր. «Իմ անունը ձեզ վրա է կոչված»** և «դուք տաճար եք իմ աստվածութիւն»*** և կամ թե «Իմ անունը սուրբ պահեցեք ձեր սրբտիրում»**** և դրիր քո խոսքը մեր մտքում խնդրելու քեզանից և ասելու. «Սուրբ լինի քո անունը»***** մեզ վրա, որ խնդրում ենք քեզանից: Եվ ահա բազում շարագործներ հավաքված են սղծելու քո սուրբ անունը, որ մեզ վրա է և քո անվան տաճարը: Զի թևակտ և մենք տկար ու անօրժան ենք, սակայն դու, Տէր, պահիր մեր անձերը անվայել խայտառակությունից:

171 Մարդասեր և քաղցր, որ մեզ նեւեցիր այս փորձության մեզ, քո զորութիւնով օգնիր մեզ հաղթելու, բանդի բռնն է հաղթությունը և քո անունը կհաղթի մեզ պահելով զգաստության հուշով: Սրանով մենք կմտնենք քո արդարների խմբերի թվի մեջ և կառնենք վաստակների վարձը, որ տալու ես և հատուցելու յուրաքանչյուրին, որը քո երկյուղի մեջ է մնում և պահպանում քո նրամանները:

172 Դու որ փրկեցիր Նոյին ջրհեղեղից, փրկիր և մեզ ըրչապատող անօրինության հեղեղից, քանզի եթե զազաններին ու անասուններին ապրեցրիր տապանում, առավել ևս կխնայես քո պատկերը [կրողներին), որոնք քեզ են փառավորում և եթե սողուններին ու թռչուններին խնայեցիր, որչափ ևս կխնայես մեզ, որ անվանեցիր քո կամքի տաճարը»:

173 Արդ՝ երբ այս բոլորը եղավ, ամբողջ բազմությունը ավելի կուտակվեց: Շատերը արքունի սպասավորներ էին,

* Բնագրում՝ Երեփիկա:

Գործք. ԺԾ, 17:

** Ա. Կորնթ. Գ, 16 Ձ, 19:

*** Ա. Պետր. Գ, 15:

**** Մատթ. Զ, 9: Ղուկ. ԺԱ, 2:

որոնք եկել էին նրան արքունիք տանելու և նախարարներ ու ավագանու մեծամեծներ, որոնք եկել էին նրան շքադիր պատիվ տալու և հետը արքունիք երթալու, որպեսզի տանեն նրան Տրդատ թագավորի կնության և Հայոց տիկնության համար:

174 Իսկ նրանք արտասվագուշ, ողորմագին ձեռքերը երկինք բարձրացնելով խնդրում էին կամարար Տիրոջից փրկել իրենց անօրեն, անարժան հարսանիքի պղծությունից: Բարձր աղաղակով մեծաձայն ճշում էին և ասում. «Քավ լիցի մեզ, եթե հարստությունը մեզ խաբի, կամ հաճույքը մեզ գայլակղեցնի, թագավորությունները մեզ հրապուրեն, հայածանքը մեզ նեղի, և կամ հարվածների տանջանքը փորձության ենթարկի, թեպետև բլուր տեսակի տանջեր մեզ: Կամ արդյոք կվախենա՞նք ահավոր մահվանից, որ դուք բերելու եք մեզ: Քավ լիցի մեզ, թե անցավոր կյանքը փոխանակենք հավիտենականի հետ, որն անանց է, քավ լիցի, թե ուրանանք է-ին, Աստծուն՝ ամենաստեղծիչին, որի տիրությունը էությունից է հաստատված, բոլոր բարիքներն անփոփոխ են և ոչ անցողիկ: Բայց ոչ խորությունները և ոչ բարձրությունները, ոչ վշտերը և ոչ շարշարանքը, ոչ կապանքը և ոչ տանջանքը, ոչ հուրը, ոչ ջուրը և ոչ սուրը, ոչ ղվարձությունը և ոչ սպառանքը, ոչ հարստությունները և ոչ աղքատությունը, ոչ այն աշխարհը և ոչ էլ այս աշխարհը, ոչ կյանքը և ոչ էլ մահը, ոչ ոք չի կարող մեզ հեռացնել Քրիստոսի սիրուց, որ լճեան նրան նվիրեցինք մեր կուսությունը, նրան լճանդեցինք մեր սրբությունները, նրան ենք մնում և նրա սիրուն ձգտելով սպասում, մինչև որ կանգնենք նրա զոփովյան փառքի առջև, առանց ամոթի ու վախի»:

175 Եվ սուրբ Հոգուսով կզավ երկիրում, ամբողջ ամբողջ ահարևկվեց, և մի յավեց, որ ասում էր նուանց, թե «Զորացեք, սինդ կացեք, բաշտերվեցեք, բունզի ես ձեզ հետ եմ, պահեցի ձեզ մեն ճանապարհներում, անարատ վիճակում ձեզ բերի հասցրի մինչև այս տեղերը, որպեսզի այստեղ ես փասավորվի իմ անունը հյուսիսային կողմերի հեթանոսների առջև Մանավանդ, դու, Հովիտիմն, արդարև,

ըստ թո անվանր. մահվանից դեպի կյանք նետվեցիր՝ Գա-
յաննի ու թո սիրելիների հետ: Մի վախենաք, այլ կգաք այն
տեղը, որ ես ու իմ հայրը պատրաստել ենք, ուրախության
անքննելի տեղը, ձեզ և նրանց համար, որոնք մի անգամ
ձեր նման կլինենք:

176 Այնպես երկար որոտաց, մինչև որ մարդիկ նրա
աշից թմրեցին: Շատերը տելից վեր ցատկեցին, հեծյալների
բազմաթիվ երիվարներ աշից աքացի տալով շատերին գե-
տին տապալեցին և այլոց ոտքի տակ կոխոտելով սպանե-
ցին: Իրար վրա դիզված բազմութունից շատերը իրար
արորելով սպանեցին, և մեծ կոտորած եղավ: Աղաղակի ու
վաշնաստուհի ձալներ լավեցին, սաստիկ շարիք ու արհավիրք
հասավ մարդկանց և շատերը մեռան ու շատերի արյունը
թափվելով՝ հողը ոտոզեց: Արդ՝ երբ այս խառնաշփոթությունը
եղավ, կուտակված մարդկանց բազմության մեջ, արքունի
մեծամեծ սպասավորներից ոմանք դեարքին պատմելու թա-
լավորին այս ամենը, որովհետև այնանց դանվեցին գրա-
գիրներ, որոնք գրեցին ամեն ինչ և ընթերցեցին թագա-
վորի առջև:

177 Ասաց թագավորն. «Քանի որ շկամեցավ գալ իր կամ-
քով պատվոջ, շքեղությամբ, թող բռնի բերեն մինչև ասու-
րանք և նրան մտցնեն արքունի սենյակը»:

178 Արդ՝ սպասավորները բռնի տարան սուրբ Հուրիսի-
մենի՝ մերձ բարձրացրած, մեծ քարը տալով, իսկ նա աղա-
ղակում էր և ասում. «Տեր Հիսուս Քրիստոս, օգնիր ինձ»:
Ամբողջ ամբողջ նրա անկեցիկությունը էր հնչեցնում, և այդ
բազմութունից երկնքը թնդում էր: Տարան, մտցրեցին
խաղափորի ապարանքը, իսկ երբ արդելափակեցին նրան
սենյակում, սկսեց խնդրել Տիրուջից և ասել.

179 «Տեր զորությունց, դու ես ճշմարիտ Աստվածը:
Դու ես, որ պատուցիր Կարմիր Ծովը և անցկացրիր թո
ժողովրդին: Դու ես, որ ամուլ քարից ջրի վտակներ բխեցրիր
և իմեցրիր թո ծարավ ժողովրդին: Դու ես, որ իջեցրիր թո

* Ըստ այսմ Հոսիսիմե անունը զուրս է բերվում հունարեն ριπτα,
իրևա՝ սենտել, զցելս բայից: Հմմտ. Աճառյան, «Անձնանունների բառա-
բան», հ. Գ, էջ 100.—հմբ.:

Ժառային՝ Հովնանիկ, Ժովյ խոր անդունդները, ճանաչել տվիր քո զորության չափը արտաքսելով նրան մարդկային էությունից և մյուս անգամ կրկին առանց ապականության ողջանգամ դուրս բերիր և կենդանություն տվիր, այնպես որ նրա վարսից մի մազ անգամ չէր խախտվել: Դու ես ճշմարիտ Աստվածը որ Դանիելին, գազաններին րպես կերակուր նետելուց հետո՝ փրկեցիր ահավոր ժանիքներից և փառավորությամբ ապրեցրիր զրպարտյալին նեղիչների առջև: Դու փրկեցիր նաև երեք մանուկներին, որոնց քեզ պաշտելու համար զցել էին այրելու, և ողջ ու անարատ պահպանեցիր հրի մեջ, որպեսզի քո հրաշքները տեսնողները փառաբանեն քեզ: Դու խոտաճարակ դարձրեցիր բաբելացիների խիստ, անօրեն թաշավորին, որը չկարողացավ փառավորել քեզ այն հրաշքների համար, որ ցույց տվիր նրան: Անասունի կերպարանք տվիր նրան, անապատի գազանների հետ բնակեցրիր և վայրի ցիռերի հետ նշանակեցիր նրա արստավայրը: Դու կրկին անգամ ասյրեցրիր քո աղախին Շուշանին²⁴, երկու մահերից փրկելով, խայտառակամ: սասկեցրիր անօրեն թշնամիներին և արդար փառքի պսակ շնորհեցիր ու կանգնեցրիր քեզ հուսացողներին: «Դու նույն ինքդ կաս, և քո տարիները շեն անցնի»*: «Դու, Տեր, քո փառքը ուրիշներին չես տա»**: Դու ես, որ փառավորյալ և: ամբողջ տիեզերքի մեջ***, և թող հեթանոսները չպղծեն քո սուրբ անունը: Դու կարող ես ինձ փրկել այս պղծությունից, սրպեսզի կարողանամ սրբությամբ վախճանվել բո մեծ անվան համար»:

180 կերդ՝ մինչդեռ սուրբ Հովսիսիմենն այս ամեն աղոթքները Աստծուն էր մատուցում, եկավ Տրդատ խաղավորը մտավ սենյակից ներս, ուր նրան արգելափակել էին: Երբ նա մտավ, բոլոր մարդիկ, ոմանք ասպարանքից դուրս, իսկ մի մասը հեռավոր փողոցներում սկսեցին միասին հրդեհ պարելով, վեր-վեր թռչելով, վազելով: Կեսը բերդի մեջ,

* Սաղմ. ՃԱ, 28:

** Հմմտ. Ես. ԽԲ, 8, ԽԸ, 11:

*** Դան, 9, 45:

մյուս կեսը քաղաքում լցվեցին խնջույթի, առհասարակ պատրաստվում էին շարսանեկան պարեր պարելու և կաքավելու: Իսկ տեր Աստված ուշադրութուն դարձրեց իր սիրելի Հռիփսիմեին՝ փրկելու նրան, որպեսզի չկորչի այն ավանդը, որ զգուշությամբ պահել էր, և լսեց նրա աղոթքը՝ զորացնելու Հայկի և Կեբովրայի²⁵ նման, զորութուն տվեց նրան, որպեսզի պիտանա անօրինության դաժան բռնությունը:

181 Արդ՝ ներս մտավ թագավորը և փորձեց բռնի միջոցներով ստիպել նրան իր ցանկությունը կատարել, իսկ նա սուրբ Հոգով զորացել էր, գազանաբար ոգորելով, առնաբար մարտնչում էր: Գրեթե ժամը հրեքից մինչև տասը մաքառելով, թագավորը, որ շատ ուժեղ էր համարված, պարտվեց նրանից: Մինչդեռ նա Հունաց աշխարհում մեծ ուժի բազում օրինակներ էր ցույց տվել ու բոլորին զարմացուել և իր թագավորության մեջ էլ, երբ վերագործել էր հայրենիք, բազում բաշտործություններ էր կատարել: Նա, որ այնպես ամեն ինչով հռչակված էր, այժմ մի աղչկանից պարտվեց, հաղթվեց Քրիստոսի կամքով ու զորությամբ:

182 Երբ պարտվեց, հոգնեց ու թուլացավ, դուրս եկավ ու բերել տվեց երանելի Գայանեին և վիզը պարան գցելով բերել տվեց նրան սենյակի դուռը, ուր ինքը ներս մտավ: Եվ սպասավորներին պատվիրեց, որ ստիպեն շնրապուրվող Գայանեին դրսից ասել սենյակում գտնվող Հռիփսիմեին, թե կատարի դրա կամքը, որ ասյրենք՝ դու և մենք»:

183 Իսկ նա հանձն առնելով խոսել իր սանի հետ՝ մտտեցավ դռանը և խոսեց ներսում գտնվող Հռիփսիմեի հետ. «Որդյակ, թող Քրիստոսը քեզ պղծությունից պահի և զորավիղ լինի. քավ լիցի, որդյակ, եթե Աստծո կենաց ժառանգությունից դուրս գաս ժառանգելու համար անցավոր աշխարհը. որը ոչինչ է, այսօր կա և վաղը կկորչի»:

184 Երբ իմացան, թե ինչպիսի խրատ շտապեց տալ, քարեր բերելով խփեցին բերնին, մինչև որ ատամները թափվեցին, և ստիպում էին նրան թագավորի կամքը կատարել:

185 Իսկ նա ավելի ու ավելի էր պնդում՝ ասելով. «Քաջալերվիր, ամուր կաց, քանզի այժմ կտեսնես Քրիս-

տոսին, արին փափագել ես: Հիշիր, որդյակ հոգեխառն
անունդը, որով քեզ սնեցի, հիշիր աստվածային խրատը,
որով քեզ դաստիարակեցի: Հիշիր իմ ու քո միասին կրած
հալածանքը և մահվան բաժակը, որը միասին պետք է
ըմպենք: Հիշիր նաև ամբողջ տիեզերքի հարուժյունը և մե-
ծատան հանդիմանութունը: Հիշիր տանջանքների ղեհներ
հավիտենական այրումը. և արդարների անուպակաս պարզե-
ները, որոնք մեզ համար են պատրաստված: Հիշիր աստ-
վածեղեն երկնային խոսքը, որ այսօր իսկ դու ինքդ լսեցիր
քո ականջներով, որը քաջալերեց ու զորացրեց քեզ մեղնով
հանդերձ և արժանի է դարձնելու իր խոստացած սլաակին ու
հանգստյանը, զորացնելու է քեզ մեղնով հանդերձ, որպեսզի
աստվածային հավիտենական բնակութան լուսեղեն հար-
կերի բնակիչներ դառնանք:

186 Այլ մեր Տերը, մեր թագավորը և մեր Աստվածը,
որը մեզ համար խոնարհվեց դեպի անարգութուն, մեզ
անարգ չի թողնի, քանզի ապավինեցինք նրա զորություն-
ներին: Աշխարհի փրկիչը կօղնի մեզ, որը շթողեց մեզ՝ իրեն
հուսացածներին, որ վայր ընկնենք, և արժանի համարեց իր
խոսքերով քաջալերելու նա անարգվածներին մեծարող տեր
է և ինքը գերծ կպահի մեզ՝ իր աղախիններին, բոլոր մեղքե-
րից: Ինչպես այսօր հենց լսեցինք, որ նրա ամենազոր աջը
սպահանք մեզ և կպահի մինչև հավիտյան, միայն թև նրա
սիրուց շնորհանք: Նա կարթնացնի իր զորությունները և
կգա մեզ ապրեցնելու, ու մենք Տիրոջ անվանը կզիմենք:
Իր երեսը մեզ ցույց կտա, և մենք կապրենք, որովհետև
նա է մեր փրկիչ Աստվածը, և նրա համար համբերեցինք
շարունակ:

187 Հիշիր Տիրոջը, որ մեզ բարձրացնելու համար խո-
նարհվեց և իր արյունը թափեց խաչի վրա, մեր կյանքի ու
մեր փրկութան համար մահվան մատնվեց: Պահիր նրան
քո մտքում և սրտովդ նրան օգնության կանչիր: Ահա քեզ
օգնության են հասել և կզորացնեն քո բաղուկները, ինչպես
Դավիթ պատանուն զորացրին արջերի ու առյուծների դի-
մաց, որոնց նա այժի ուլերի նման պատառոտեց, բզկտեց:
Նա որ վիթխարի հսկային շարդեց իր ծառայի՝ Դավթի ձեռ-

քով, նույն ինքը կիրորտակի սրա անօրեն շարությունը քա
առչև:

188 Ով Գավթի հավատքի մարգարեութեան դուստր և
անված արդարութեամբ իմ բազուկների վրա՝ Աստծու սուրբ
ու փառավորչալ սեղանի առչև դաստիարակվեցիր դու, ով
աղախին Քրիստոսի, որն այսօր իսկ իր հայտնութեամբ,
գիտութեամբ ու մարդասիրութեամբ մեզ հայտնվեց, և որին
իմաստութեամբ ինդրեցինք, նույն ինքը քեզ, մեզնով հան-
դերձ, առանց ամոթի դեմ հանդիման նրան տեսնել կտա՞:

189 Արդ՝ այս ամենը խոսեց սուրբ Գայանեն հռոմեա-
ցիների լեզվով իր սանի հետ սենյակի դռնից, մինչդեռ թա-
գավորը պայքարում էր սուրբ Հռիփսիմեի հետ: Բայց կային
այնտեղ ոմանք արքունի սպասավորներից, որոնք լսում էին
այս ամենը հռոմեացիների լեզվով:

190 Երբ լսեցին այն բոլորը, որ Գայանեն ասաց իր
սանին, հեռացրին այդ դռան մոտից, Թեպետ շատ անգամ
յանահարեցին նրան ու երեսները ձեծեցին քարերով, ատամ-
ները թափեցին ու ջարդեցին նրա ատամնահիմները, սակայն
նա շփոխեց իր խոսքերը և աղչկան այլ բան չասաց, այլ
սկզբում առած առաջին խոսքերը նույնութեամբ կրկնում էր:

191 Իսկ սա մարտնչելով նրա հետ օրվա ժամը տասից
մինչև քիշերվա առաջին ժամը հաղթեց թագավորին: Սուրբ
հոգով հզորացած աղջիկը ուժեղ հարվածներով պարտու-
թեան մատնեց, վաստակաբեկ արեց թագավորին, որը թու-
լացած վաչք ընկավ: Թագավորին մերկացրեց իր հանդերձ-
ներից՝ պատմունձանը պատառ-պատառ եղած, թագի նշանը
իրենից ընկած, խլված, ամոթալի վիճակում թողեց: Թեպետ
իր զոհաստն էլ բզիկ-բզիկ պատառոտված, և գուրս էր բեր-
ված նրա կողմից, սակայն ինքը հաղթող պահեց իր անձը
սրբութեամբ:

192 Ուժով բաց անելով տան գոները, գուրս եկավ,
ճեղքեց մարդկանց ամբոխը, և ոչ ոք կարողացավ հաղթա-
հարել նրան: Ընթանալով քաղաքի մեջ, ելավ քաղաքի արև-
վելյան կողմը Արեգ դռնով, Գնալով հնձանի մոտ, օւր առաջ
իրենց կացարանն էր, ընկերներին ավետիք տվեց և ինքն

անցավ գնաց քաղաքից հեռու հյուսիսային կողմը արևելք ընկած մի վայր մի ավազուտ սարավանդ բարձրավանդակ, մոտիկ բուն պողոտային, որը տանում էր Արտաշատ քաղաքը:

193 Իբր այնտեղ հասավ, ծունր դրեց, սկսեց աղոթել և ասել. «Տեր ամենայնի, ո՞վ կարող է քեզ հատուցել մեզ շնորհած քո բարիքների դիմաց, ընդդէմ դու հաստատուն պահեցիր քո նկատմամբ ունեցած մեր հույսը և ապատեցիր մեզ գազանի պիղծ ժանիքներից, որն ապականում էր մեզ: Բայց մենք էլ ինչ կարող ենք փոխարենը հատուցել, եթե ոչ մեր անձերը քո փրկութեան փոխարեն, որովհետև դու ինքդ արժանի արեցիր մեզ քո ծառայութեանը, քո անունը կրելու, որով ապրեցրիր մեզ, քանի որ բացի քեզանից, Տեր, ուրիշ ոչ ոքի չենք ճանաչում և քո անունն ենք արտասանում շարունակ»:

194 Բայց լավ է, որ մենք մեռնենք քո սրբութեան մեջ, քան թե մեր ձեռքերը մեկնենք օտար աստվածներին. որոնք չեն էլ եղել, և հեթանոսների ամբողջ պաշտամունքն էլ ոչինչ է: Ինչու ես արարիչը, և ամեն ինչ քեզանից է ու քո միածին Որդով, առանց որի ոչինչ չի եղել, և «քո բարի հոգին թող առաջնորդի մեզ դեպի ուղիղ երկիր»**, որը կտանի մեզ երկնավոր հավիտենական բարիքներին:

195 Ներկայանալու ենք քո Միածնի առջև, որպեսզի առանց ամոթի կանգնենք աջ կողմում, երբ ուղարկես նրան չլուսո բնակության վայրերից նայելու երկրի բոլոր բնակիչներին***, նա ստեղծեց մարդկանց սրտերը և նրանց բոլոր չորժերին ուշադիր է, քանզի մենք էլ քո ժողովրդից ենք քո արոտի հոտից և կմտնենք քո սիրելիների համար պատրաստված հարկերի մեջ: Փութանք Տեր, դուրս ելնել այս մարմնից, խառնվելու քո սիրելի միածին Որդու բանակին և նրանց թվին, որոնք սիրեցին մեր սեր Հիսուս Քրիս-

* Կա ԿԶ. 13.

Սաղմ ՃԽԲ, 10:

Սաղմ. ԼԿ, 14:

տոսի գալստյան օրը: Ազատիր մեզ այս պղծությունից, իսկ եթե տանջանքներ տրվեն մեզ, քո անվան համար, պատրաստ ենք: Դու մեզ շես զրկի, որովհետև դու, Տեր, ինքդ վկայում ես ինձ համար, որ երկրավոր կյանքից ոչինչ եմ ցանկացել իմ մանկությունից. քանի որ նայեցի ու հավատացի քո ասած խոսքին, թե «Վայ ձեզ, երբ մարդիկ բարի ստեն ձեր մասին»*, այլ «Երանի ձեզ, երբ նախատեն ձեզ, հալածեն և ամեն շար բան սուտ տեղը ասեն ձեր մասին իմ պատճառով. ցնծացեք և ուրախ եղեք»**:

196 Արդարև իսկ, Տեր, ցնծացինք և ուրախ եղանք այս պատերազմի համար, որ վիճակվեց մեզ, մարտնչելու քո սիրով, քանզի հաղթեց քո ամենահաղթ զորավորներ և մեզ ևս հաղթել տվեց: Ուրախ եղանք այն օրերի փոխարեն, որ խոնարհեցրին մեզ և այն տարիների փոխարեն, երբ շարձարանքներ տեսանք: Նայիր, Տեր, քո ժառանգությանը ու քո ձեռքի դործերին և աւաջնորդիր մեզ քո վերին քաղաքը, քո Երուսաղեմը, որը բարձունքիդ վրա է, ուր հավաքելու ես բոլոր արդարներին, սրբերին և քո անունը սիրողներին: Թող տեր Աստծու լույսը մեզ վրա լինի»:

197 Մինչդեռ երանելի սուրբ Հռիփսիմեն խոսում էր այս ամենը, ահա նույն գիշերը շուտափույթ այնտեղ հասան թագավորի իշխանները, դահճապետը դահիճների հետ մեկտեղ և վառված ջահերը առջևները պահած: Մոտեցան իսկույն, ձեռքերը ետևը կապեցին և ուզում էին լեզուն կտրել, իսկ նա իր կամքով բացեց բերանը և, լեզուն հանելով՝ մեկնեց:

198 Ապա նրա վրայի պատառոտուն հանդերձները հանեցին ու զետնին շորս ցից խփելով՝ երկուսը ոտքերից, երկուսը ձեռքերից կապելով՝ սրկեցին նրան: Մոտեցրին կանթեղները և ժամերով այրեցին ու խորովեցին նրա մարմինը կանթեղների հրով: Նրա գողը քարեր լցրին, աղիքները վայր թափեցին, և մինչդեռ նա կենդանի էր, երանելու աչքերը փորեցին: Ապա մաս-մաս հոշոտեցին նրան՝ ասելով.

* Դուկ 2. 26:

** Մատթ. 5. 11—12:

«Ամեն ոք որ կհամարձակվի արհամարհել ու անարգել թագավորների հրամանները, նրա նման կկորչի»:

199 Իսկ կային և այլ սրբեր՝ այրեր ու կանայք, որոնք հեղինակը նրանց հետ, ավելի քան յոթանասուն մարդ: Նրանցից ոմանք այդ ժամին այնտեղ հասան կամենալով հավաքել ու թաղել նրա մարմնի մասերը, սակայն նրանց արի քաշելով կոտորեցին, մոտ երեսուներկու հոգի:

200 Նրանք այս էին ասում. «Սիրեցինք քեզ, Տեր, քանզի լսում ես մեր աղոթքի ձայնը, խոնարհեցրել ես քո բարկար ահանջը, և մենք քեզ ենք ուղղում մեր ձայնը: Փառք քեզ, որ շրջեցիր մեր անարժանությունը քո բարիքներից, ով մարդասեր, որ պահեցիր մեզ աչքի բիբի նման, և քո թևերի հովանու տակ ազատվեցինք բազմություն անօրենությունից: Մեռնում ենք ահա քո փառավորյալ անվան համար»: Այս բանը միաբերան ասելով ամենքը կոտորվեցին:

201 Նրանցից մեկին հնձանի ներսում սպանեցին, ուր նրանց կացարանն էր. նա այսպես էր ասում կյանքից հրաժարվելու ժամին. «Գոհանամ քեզանից, Տեր բարերար, որ ինձ էլ շրջեցիր, քանզի ես հիվանդ էի և չկարողացա քայլել ու իմ ընկերների հետ ժամանել: Սակայն դու, Տեր մարդասեր և քաղցր, իմ հոգին ևս ընդունիր ու խառնիր քո սուրբ վկաների գնդին, իմ ընկերների ու քույրերի բանակին, քո աղախին և մեր մայր Գայանե գլխավորին և քեզ սիրող ու մեր որդյակ Հովիսիմի մոտ»: Այսպես խոսելով նա վախճանվեց: Նրանց բոլորի մարմինները քաշելով դուրս դեցեցին, որպեսզի կեր դառնան քաղաքի շներին, երկրի զազաններին ու երկնքի թռչուններին:

202 Իսկ թագավորը մոռացել էր նվաստացումը, որի համար պետք է ամաչեր, քանզի այնքան անվանի լինելով քաջություն գերազանցել էր պատերազմներում, հունաց ողիմպիական [խաղերում], հսկայի զորություն ասպարեզ գալով, բազում քաջագործություններ էր ցույց տվել: Ոչ սակավ պատերազմներ էր մղել Եփրատ գետի այն ափին, արաբների՝ կողմերում, ուր և խիստ խոցված՝ ձիով դուրս էր

* Բնագրում՝ Տանկաց:

Եկել սլատերազմից: Այնուհետև նա վերցնելով ձին,

զենը ու զենքերը և կապելով մեջքին, ալիքների վրա լուս-
լով՝ անցել էր Եփրատ գետը: Արդ՝ նա որ աչաշափ հղոր էր
և տմբակազմ, Աստծու կամքով մի աղջկանից սլատավելու:
Սակայն նա չէր մտածում ամոթալի անսլատվությունն. րի
մասին, այլ նրա զեղեցկությունը տեսնելու ցանկությունը
վառված, տրտմել էր աղջկա մահվան համար և տխուր
սղսմ էր:

203 «Տեսեք, ասում էր, թե ինչպես» քրիստոնյաների
կախարդական աղանդը մարդկային բազմաթիվ կյանքեր է
խլում՝ նրանց հեռացնելով աստվածների պաշտամունքից:
Երկրավոր կյանքի վայելքները արվելում են և մահվանից
չեն դողում: Մանավանդ սբանչելի Հոփսսիմեի համար [եմ
ասում], որ կանանցից ծնվածների մեջ աշխարհում իր
նմանը չուներ: Վասնզի սիրտս նրա հետ է, և նա ամենևին
իմ մտքից դուրս չի գա, քանի կենդանի եմ ես՝ Տրդատ
սուքաս: Ես քաջ գիտեմ հույների և հուսեացիների երկրները
ու մեր պարթևների կողմերը, որը մեր բնիկ երկիրն է,
Ասորեստանը, արաբների²⁶ երկիրը և Ատրոպատականը: Եվ
ինչու մեկ առ մեկ թվեմ, քանզի բազում են այն վայրերը,
որտեղ ես հասել եմ խաղաղությունը և բազում են այն
երկրները, սրտնք սլատերազմելով ասսլատակել և սվարել
և: Սակայն ոչ մի տեղ չեմ տեսել նմանությունը այսպիսի
զեղեցկության, որը կորցրեցին այդ կախարդները: Քանզի
այնպես սրբազան կախարդանքները, մինչև որ ինձ ևս
հողթեցին»:

204 Վաղ առավոտյան նրա մոտ եկավ դահճապետը՝
հրաման առնելու սուրբ Գայանեի սպանման համար: Իսկ
նա երբ լսեց, սիրո պատճառով հուզված, հիմարացած և
ապշած լինելով, չհիշեց սուրբ Հոփսսիմեի մահը, կարծելով
թե կենդանի է: Մեծ ավագության, բարձի ու սլատվի պարզե-
ներ էր խոստանում, եթե հանկարծ որևէ մեկը կարողանար
հնար գտնել աղջկան համբզելու՝ գալ իր մոտ: Բայց նա
ասաց նրան. «Այդպես կկորչեն քո բոլոր թշնամիները. ժար-
քա, և որոնք աստվածներին և ձեր թագապորներին հրաման-
ները կանարզեն: Սակայն դեռ կա այն կախարդը, որն

ապականելով կորցրեց չքնաղագեղ [աղջկան], ինչպես նաև կան նրա երկու ընկերները»:

205 Երբ լսեց, թե մեռած է սուրբ Հռիփսիմեն, դարձյալ նույն տրտմության մեջ խորասուզվեց և, իջնելով գահից, նստեց գետնի վրա, լալիս էր ու սգում: Գարձյալ հրաման տվեց առաքինի Գայանեի մասին, թե նախ լեզուն ծոծրակից հանել, և ապա սպանել նրան, քանի որ համարձակվել էր իր վնասակար խրատներով կորստյան մատնել այնպիսի կույսին, որն աստվածների գեղեցկությունն ուներ մարդկանց մեջ: Իսկ նա սրա խրատների պատճառով համարձակվեց անշնորհակալ լինել աստվածներին, որոնք նրան գեղեցկություն էին շնորհել: Այս բանի համար անհրաժեշտ համարեց նրան տանջամահ անել:

206 Արդ՝ ելավ դահճապետը նրան տանջամահ անելու. շղթայակալ հանել տվեց քաղաքից, հարավային դռան մոտ, այն ճանապարհի կողմը, որը տանում էր դեպի Մեծամորի կամուրջը, ուր ըստ սովորության սպանում էին բոլոր մահապարտներին, մի ճահճոտ վայրում քաղաքի շուրջը պտտվող խրամ փոսի մոտ: Նրանցից ամեն մեկի համար շորսական ցից տնկեցին:

207 Եվ մինչդեռ սլատրաստում էին այս, սուրբ Գայանեն սկսեց այսպես խոսել իր ընկերների հետ մեկտեղ. «Գոհ ենք քեզանից, Տեր, որ մեզ արժանի դարձրեցիր քո մեծ անվան համար մեռնելու, հարգեցիր մեր հողեղեն էությունը, «բուսզի արժանի լինենք քո աստվածությանը, և ինձ էլ մասնակից դարձրիր քո սուրբ նահատակների՝ Հռիփսիմեի ու նրա ընկերների մահվանը: Արդ՝ շտապում և փափագում եմ հասնել նրանց, որոնք քեզ սիրեցին, և որպես եմ, որ կհասնեմ իմ դուստր ու որդյակ Հռիփսիմեի ու իմ քույրերի և ընկերների ետևից: Հիշիր, Տեր, որ «քո անվան համար մեռնում ենք ամեն օր, իբրև ոչխար, որ մորթվելու է տարվում»*: «Զարթնիր և մեզ ևս մի մերժիր հանուն քո անվան»**: Տուր մեզ քո հաղթությունը, իսկ շարք

* Հմմտ. ԾԾ. ԾԳ, 7:

** Հմմտ. Սաղմ. ԽԳ, 23:

իր գործակիցներով հանդերձ կրնկճվի քո փառքի ահից»:

208 Սրանից հետո մուսեցան ու պատառուտեցին նրանց հանգերձները և սրկեցին նրանց՝ յւրաքանչյուրին շորս ցցի վրա: Ծակեցին մորթերը, ոտքերի կողմից խողովակներ գրեցին և այնպես փշելով ողջ-ողջ մորթազերծ արեցին, երեք սրբերին էլ ներքևից վեր մինչև ստինքները, ապա ծոծրակները ծակելով, լեզուները արևտէշից դուրս քաշեցին: Քարեր լցրին նրանց գոգերը և նրանց աղիքները որովայններից ցրելով հանեցին գոգները, և որովհետև դեռ կենդանի էին, ուստի սրով կտրեցին նրանց գլուխները:

209 Արդ՝ ամենը որ նրանց հետ միաժամանակ եկել էին հռոմեացիների Երկրից և բոլորը միասին հասել մեր Հայաստան աշխարհը, ավելի քան յոթանասուն հոգի էին: Իսկ որոնք սպանվեցին սուրբ տիկնանց՝ Գայանեի ու Հոփսիմեի հետ, նրանց հետ մեկտեղ, որ հիշվեցին նահատակվածների թվում, ընդամենը երեսունյոթ մարդ էին:

210 Նահատակվեց սուրբ Հոփսիմեն սրբերի գասով մեկտեղ Հոռի²⁷ ամսի քսանվեցին երեսուներեք նահատակակից ընկերներով: Իսկ Հոռի ամսի քսանյոթին սուրբ Գայանեն իր երկու ընկերներով, որոնք նրա հետ մարտընչեցին, պսակներ ընդունեցին և առան հաղթության թագը:

211 Արդ՝ վեց օր խոր տխրության և անտանելի տըրտմության մեջ էր թագավորը, Հոփսիմեի գեղեցկության նկատմամբ ունեցած տենչալի սիրո պատճառով: Այնուհետև, որսի ժամ որոշեց, բոլոր զորքերին հրամայեց հավաքել բերել որսի զենքերը, տաղնապ գցել, որսի ցանցեր պատրաստել, թակարդներ լարել. կամենում էր որս անել Փառական Շեմակաց²⁸ դաշտում:

212 Մինչդեռ կառքի վրա նստած թագավորը քաղաքից դուրս էր եկել, իսկույն նրա վրա տիրոջ պատուհասը հասավ, և պիղծ դևը իսկելով թագավորին կառքէջ վայր տապալեց:

Անմիջապես սկսեց մոլեգնել ու ինքն իրեն ուտել և բաբելացիներին նաբուգոդոնոսոր արքայի նման մարդկային⁹ բնույթից դուրս գալով՝ վայրենի խոզերի կերուպարանքով, իբրև նրանցից մեկը գնաց նրանց մեջ բնակվելու⁹։

Այնուհետև մտնելով հղեղնուտը խոտածարակ դարձավ, սաստիկ անզգայությամբ դաշտերում կոծելով իր մերկ մարմինը։ Թեև պետև կամեցան նրան արգնալու, սակայն քաղաքում, չկարողացան. նախ բնական ուժի պատճառով և ապա շղիմանալով նրա մեջ մտած զիվտական ուժին²⁹։

213 Նաև քաղաքի բոլոր մարդիկ նույնօրինակ դիվանարեղած մոլեգնում էին, ու սաստիկ կործանում հասավ երկրին։ Քաղաքի բոլոր մերձավորները, ծառաներն ու սուսավորները առհասարակ հարվածներ կրեցին ու ահավոր սուգի մեջ էին պատուհասի պատճառով։

214 Այն ժամանակ Աստծուց տեսիլ երևաց թագավորի քրոջը, որի անունն էր Խոսրովիդուխտ։ Արդ՝ եկավ պատմեց մարդկանց իր տեսիլքը՝ ասելով. «Ինձ տեսիլք երևաց այս գիշեր. մի մարդ լույսի նմանությամբ եկավ պատմեց ինձ, թե՛ ձեզ վրա հասած հարվածներից բժշկություն չի լինի, եթե [մարդ] չուղարկեք Արտաշատ քաղաքը՝ այնտեղից բերելու կապյալ Գրիդորին։ Նա գալով կսովորեցնի ձեզ ցավերից բուժվելու դեղը»։

215 Երբ մարդիկ լսեցին, սկսեցին ծիծաղել նրա խոսքերի վրա։ Խոսեցին նրա հետ ու ասացին. «Ուրեմն դու էլ մոլեգնեցիր, և զիվահար եղար։ Ինչպե՞ս է, որ ահա տասներջինգ տարի նրան գցել են սոսկալի Խոր վիրապը, և դու ասում ես, թե կենդանի է։ Որտե՞ղ են նրա ոսկորները, նույն օրն իսկ, երբ նրան այնտեղ իջեցրին, օձերի հենց տեսքից նույն ժամին մեռած կլինի»։

⁹ Տրդատի մասին այս ասվածը բխում է հեթանոսի նկատմամբ քրիստոնյա պատմագրի ունեցած ատելությունից։ Առհասարակ քրիստոնյա պատմիչները իրենց բացասական վերաբերմունքն են արտահայտում այն գործիչների հանդեպ, որոնք որևէ ձևով հակառակ էին գնում կրոնական-եկեղեցական ընդհանուր մտայնությունը։ Որպես մի այլ օրինակ հիշատակենք Փ. Բուղանդի կողմից հայոց արքա Պապին վերագրված անհիմն մեկադրանքները։ Տես գիրք Ե, գլ. ԻԲ, — Խմբ.։

216 Սակայն նույն տեսիլքը դարձյալ երևաց կնոջն հինգ անգամ և սպառնալիքով կրկնեց, որ եթե տեսիլքը շուտ-շուտ շփատմի, մեծամեծ տանջանքներ կկրի, և մարդկանց ու թագավորի հարվածները առավել ևս կօսաստկանան մահվամբ պեսպես տանջանքներով։ Այդ ժամանակ նոսրովիդոսիտը գնաց և մեծ երկյուղով ու զգուշությամբ պատմեց հրեշտակի խոսքերը։

217 Իսկ նրանք շուտափույթ այնտեղ ուղարկեցին մի ավագ նախարարի, որի անունն էր Օտա։ Նա զնաց Արտաշատ քաղաքը նրան վիրասյի խոր քանտից հանելու։ Երբ Օտան եկավ հասավ Արտաշատ քաղաքը, քաղաքացիք նրան ընդառաջ ելան՝ գայու պատճառը հարցնելու։ Առայ նրանց, ինչպես Վրիգորին տանելու համար էմ էկել» նրանք պարմադատ առհասարակ ասացին. «ո՞վ գիտե՞ ո՞ղջ է, քանզի ահա շատ տարիներ են, որ նրան այնտեղ են պցել»։ Իսկ նա պատմեց տեսիլքի դեպքերը և ամեն ինչ, որ եղել էր։

218 Եվ եկան բերեցին երկայն ու հաստ սյարաններ ու իրար կապելով իջեցրին ներքև։ Մեծ ձայնով աղաղակեց Օտա. նախարարը ու ասաց. «Վրիգոր, ուր որ ես, դուրս եկ, քանզի քո տեր Աստվածը, որին սյաշտում էիր, հրամայեց հանել քեզ այդտեղից»։ Սա անմիջապես ոտքի կանգնեց, իսկույն շարժեց սյարանը ու ամուր բռնեց։

219 Իսկ սրանք, իմանալով, քաշեցին, վեր հանեցին նրան և տեսան, որ նրա մարմինը թխացել էր. ածուխի նման սևացել։ Իսկույն հանդերձներ մատուցելով հազցրին նրան և խնդությամբ Արտաշատ քաղաքից առան-գնացին վաղարշապատ քաղաքը։ Այն ժամանակ սարսափելի տագնապալի ցավերից թագավորը դեի կողմից տարվելով՝ ելավ խոզերի երամից ու գնաց նրան ընդառաջ մերկ խայտառակ [վիճակում]։ Իսկ նախարարները քաղաքից դուրս նրանց էին սպասում։

220 Երբ հեռվից տեսան նրանց՝ Վրիգորին Օտայի հետ մեկտեղ և այլ բազմաթիվ մարդկանց, որոնք նրանց հետ գալիս էին Արտաշատ քաղաքից, ընդառաջ շարժվելով,

ժողովներով և իրենց ուտելով դիվաճարում էին ու փրփրում նրա առջև:

221 Իսկ նա անմիջապես ծունկի գալով աղոթեց, և նրանք իսկույն զգաստացան: Ապա հրամայեց հանդերձներ գցել նրանց վրա, որ ծածկեն իրենց ամոթը: Թագավորն ու նախարարները մոտենալով բռնել էին սուրբ Գրիգորի ոտքերից ու ասում էին. «Խնդրում ենք քեզանից՝ ներիք մեր հանցանքները, որ մենք քո նկատմամբ գործել ենք»:

222 Իսկ նա մոտենալով գետնից բարձրացրեց նրանց ու ասաց «Ես մարդ եմ ձեզ նման և ձեզ նման մարմին ունեմ, իսկ դուք պետք է ճանաչեք ձեր Արարչին, որն ստեղծել է երկինքն ու երկիրը, արեղակը, լուսինն ու աստղերը. ծովն ու ցամաքը և նա կարող է ձեզ բժշկել»:

223 Գրիգորը այնուհետև սկսեց հարցնել, թե ուր են դրված Աստծու վկաների մարմինները: Իսկ նրանք ասացին. «Ո՞ր վկաների մասին ես ասում». ասաց նա. «Որոնք Աստծու համար մեռան ձեր ձեռքով», և նրանք ցույց տվին նրան այդ տեղերը: Իսկ նա գնաց, հավաքեց ու ամփոփեց նրանց մարմինները սպանման տեղերում, որովհետև դեռ այնտեղ էին: Տեսան, որ Աստծու գորությամբ նրանց մարմինները պահպանվել էին: Մեկտեղ ինը օր ու ինը գիշեր նրանց մարմինները դրսում ընկած էին: Ոչ դազան էր նրանց մոտեցել և ոչ էլ շուն, թեև քաղաքի շրջակայքում էին, մոտիկ լայրում: Ոչ թռչուն էր վնասել նրանց և ոչ էլ հոտել էին նրանց մարմինները:

224 Իսկ նրանք պատանքի շատ հանդերձներ բերեցին, քայց երանելի Գրիգորը արժանի չհամարեց թագավորի կամ ուրիշների բերած պատանքները, այլ պատեց սրբերին՝ յուրաքանչյուրին իր հանդերձով՝ ասելով. «Առայժմ [այսպես] մինչև որ դուք արժանի լինեք պատել նրանց մարմինները»: Եվ հավաքեց առավ գնաց հնձանը, ուր նրանց կացարանն էր եղել և իր իսկ կալանը այնտեղ հիմնելով՝ օթևան դարձրեց: Երանելի Գրիգորը ամբողջ դիշերը աղոթում էր Աստծուն՝ նրանց փրկության համար և խնդրում էր որսկեսզի դարձի գան և կարողանան ապաշխարության հնար գտնել:

225 Հետևյալ օրը թաղավորը, նախարարներն ու մեծամեծ ավազանին, խառնիճաղանջ ամբոխի բազմությամբ, Լկան և ծունկի իջնելով սուրբ Գրիգորի ու Աստծու նահատակների սուրբ ոսկորների առջև՝ խնդրում էին և ասում. «Ներիր մեր բոլոր շար հանցանքները, որ քո նկատմամբ դործել ենք, և մեզ համար խնդրիր քո Աստծուց, որ շկորչենք»:

226 Իսկ կապյալ Գրիգորը իսկույն սկսեց խոսել ու ասել. «Դուք ասում եք, թե «քո Աստվածը» Աստված ու արարիչ է. նա ամենազոր սրտաբուխ բարերարությամբ անիմանալի ու աննյութական բանից դոյացրեց նյութական արաբածները: Նույն ինքը աստվածեղևն զորությամբ անտեղ, անվաշք, ոչինչ բանից հրամայեց հաստատել երկիրը: Ամեն ինչ ստեղծեց նա՝ ամենակալ, ամենաստեղծ ու ամենատեր Աստվածը: Նրան ճանաչեցեք, որպեսզի ձեր հանցանքների ցավերը բուժվեն այդ պատուհասից: Նա իր մարդասեր ողորմությամբ խրատեց ձեզ ըստ աստվածային իմաստության խոսքի, ինչպես ասաց իսկ, թե «Տերը ում սիրում է, [ներան] խրատում է, ծեծում է այն որդուն, որին հավանում է»*: Իսկ նա իր բարերարությամբ ձեզ կոչ է անում որդեգրվել նրան:

227 Իսկ Աստծու ճշմարիտ որդին սմոթ չի համարի եղբայր անվանել այնպիսիներին, որոնք կհամաձայնեն հորը երկրպագելու: Սուրբ հոգին իր սիրո երաշխիքը կշնորհի ձեզ՝ անանց ուրախությամբ զվարճացնելու համար ձեր սրտերը և կյանքի անմահություն կտա, միայն թե դուք հարձի գաք և ըստ նրա կամքի ընթանաք:

228 Այլ որ ասում եք «քո Աստվածը», ճշմարիտ եք. բառի նրանք, որ ճանաչում են նրան, նա նրանց աստվածն է, իսկ որոնք չեն ճանաչում, թեպետ և նրա արարածներն են անմաս կմնան նրա խնամքից ու մարդասիրությունից: Սուրբ երկյուղածները մոտ են նրան և նրա հսկողությունը նրանց շուրջն է ու կպահպանի նրանց:

229 Իսկ թերևս ասես, թե ո՞ր է պահում երկյուղած-

ներին, քանի որ նրանք երբ մեր ձեռքն լինեցին, շարշարվեցին ու մեռան, և մենք ըստ մեր կամքի դատեցինք նրանց: Տես որ աստված կամեցաւ մարդուն մասկան երանությունը և իր փառավոր Երկրորդ գալստյան ժամանակ իր վերաբերմունքը ի հայտ կրերի՝ բարիքներ տալով իր սիրելիներին և նրանց, որոնք ճանաչում են նրան և նրա կամքն են կատարում:

230 Այլ տես դու, թե ինչպես իր աստվածութեան դորութեամբ հաստատուն պահեց սիրելի սուրբ վկաներին և ոչ էլ բազում նեղութիւնները նրանցից որևէ մեկին երկմտեցին: Նա ձեր պղծութիւնից և անօրէնութիւնից փրկեց նաև սուրբ երանելի Հոսիսիմեին՝ ընկերներով հանդերձ:

231 Թշնամու խաբեական մեքենայութիւնը այն է, որ սկզբից իսկ խաբել, պատրել է մարդկանց ու կորստյան ճանապարհների ուղևորներ դարձրել: Եվ կամ հենց ինձ՝ անարժանիս, իր բարերարութեամբ արժանի արեց շարշարվելու իր մեծ անվան համար: Ինձ համբերութիւն տվեց, որպեսզի հասցնի երկնավոր վիճակին, ինչպես որ ասել է մեծ առաքյալ Պողոսը, որին դուք էլ արժանի կլինիք ճանաչելու և նրա խոսքերը վայելելու Քրիստոսի մարդասիրութեամբ, թե՛ «Օրհնյալ է նա, որ մեզ արժանացրեց մասնակից լինելու սրբերի ժառանգութեանը լույսի մեջ»^{*}: Եվ արդարև պարծանքով հասանք Քրիստոսի խաչին, քանզի Քրիստոսի շարշարանքներով պիտի վայելենք նրա կամքի ու նրա վարդապետութեան մեջ:

232 Արդ՝ ճանաչեցեք նրան, որը ձեզ խավարից կոչեց իր փառքի սքանչելի լույսին, մոտեցեք նրա շնորհների աթոռին և սղորմութիւն գտեք նրանից, որպեսզի թոթափեք անօրէնութեան ամեն շար աղտ, ձեր անձերը կենդանի ջրով լվաք և արժանի լինեք ձեզ վրա հագնել փառքի լույսի պատմուճանը:

233 Բայց սուրբ Հոսիսիմեի մասին հենց դուք գիտեք, թե ինչպես տերը պահեց նրան և փրկեց ձեր ձեռքերից ու անօրէն պղծութիւնից: Եվ դու [ով թագավոր] ինքդ գ.:

* Պողոս. Ա, 12:

տես քո ոսկորների ամրութեան ու քաջութեան շափը և թե ինչպե՞ս տկարացար մի աղջկա առջև, քանզի նրան պահեց ամենատեր Քրիստոսի զորութիւնը: Իսկ իմ մասին դու ինքդ գիտես, որ ահա տասնհինգ տարի է, որ մնում էի խափարչտին ու իոոր ահազգու վիրապում: Իմ բնակութիւնը օձերի մեջ էր, սակայն Տիրոջ ահից նրանք երբեք չվնասեցին ինձ, ոչ էլ գարշտրեցի նրանցից և ոչ էլ սիրտս երկչուղ ընկավ, քանզի հուսացել էի ամենի արարիչ տեր Աստծուն:

234 Իսկ այս մասին դիտեմ, որ տգիտութեամբ ենք արել, ինչ սր արել ենք: Բայց, արդ՝ դարձի եկեք և ճանաչեցեք Տիրոջը, որ անսպասելի ողորմի և ապրեցնի ձեզ, սպանված ողջերին բարեխոս արեք, քանզի կենդանի են և ոչ մեռել: Ժանաչեցեք Աստծուն, որք ինքն է բոլորի տերը, այսուհետև հրաժարվեցէր այլոց սպառնալուքներից, քարեղեն ու փայտեղեն արծաթեղեն ասկեղեն, պղնձածուլլ արձաններից, քանզի սուտ են ու սնտոխ:

235 Զէ՞ որ նախապես էլ խոսեցի ձեր մոլորութեան մասին, թե թանձր խափարի ստվերի մառախուղը նստած է ձեզ սրտի աչքերի վրա, և խանդարում է ձեզ նայել, միտք ածել ու ճանաչել Արարչին: Արդ՝ եթե ևս աստվածութեանը պաշտամամբ մերձենալու որևէ ուղղութիւն տեսնի ձեզանից, չէի դադարի դիչելու ու ցերեկ ձեզ համար աղաչելուց, սր շիրտը: Այլ [խոսենք] Արարչի բազում մարդասիրութեան մասին, որն անքնին ու անսպասում է իր արարածների նկատմամբ և համբերութեամբ ներում է, լսում ու խնայում շնորհիվ իր բազում զթութեան:

236 Առաջին ժամանակներում նա թույլ տվեց մարդկանց գնալ ըստ իրենց կամքի, ինչպես և սուեւ է. «Թողեցի նրանց, որպէսզի իրենց սրտի ուզած ձևով ընթանան, և ընթացան նրանք ըստ իրենց անձնական կամքի»*: Սակայն այժմ արդեն կանչում է ձեզ իր փառքին ու անեղծութեանը, որպէսզի ժառանգորդ դառնաք հավերժ կենդանութեան, որը չի անցնելու:

* Սաղմ. 2, 13:

237 Սրա համար էլ իր սիրելի նահատակներին ձեզ մոռուղարկեց, որոնք իրենց նահատակությամբ վկայեցին երրորդության միասնական տերությունը, ամեն ինչում ամենից վեր Աստծուն, որը հավիտենական է, նրա արքայությունը հավիտենից է և տերությունն անվաստնան։ Նրանք իրենց մահը դրին որպես հավատարիմ հաստատուն կնիք իրենց ճշմարիտ հավատի համար։ Ահավասիկ ձեր մեջ նրանց ճառերն են պատմվում, որոնք կենդանի են աստծով և բարեխոս՝ [նրան] տոնողների համար, և մենք մտազբոսում ենք, որ իրոք բարեխոս լինեն աստված։ Քանզի աստծու համար մեռած լինելով կարող են շատերին մահվանից կենդանացնել։

238 Ուրեմն նրանց միջոցով հաճեցրիք աստծուն, աստծու որդու մահվան շնորհիվ, վասնզի աստծու որպին մեռավ, որպեսզի արարածների մեռելությունը կենդանացնի, իսկ սրանք մեռան նրա աստվածության վկաները դառնալու համար։ Առանց իր մահվան նա չէր կարող մեզ կենդանություն տալ, ալլ արարածներին բարձրացրեց անարդյունության աստիճանի իջնելով, որպեսզի մեզ նման լինելով նա բարձրացնի անարգներին։

239 Իսկ առանց սրանց վկայության, արդյոք կարելի չէ՞ր հավատարիմ լինել։ Բայց այդ արվեց, որպեսզի բարձրացնի նրանց, որոնք սիրեցին նրան։ Նույնպես և մեր շունչը մնաց մեր մարմնի մեջ, թևսկետ մեզ մարմնական նեղություններ հասան, վշտեր ու անասելի ցավեր՝ բոլոր մարդկանցից ավելի տանջվելով։ Նույնիսկ մի օր չէր կարող մարդկային մարմինը տոկալ այն ահավոր շարժարանքներին։ Կամ թե արդյոք կարո՞ղ է մարդ լոկ մի օր ապրել այն սարսափելի խոր վիրապում, ուր ես թաղված էի օձերի մեջ, որպես շեղչերի մեջ, և վխտում էին նրանք իմ մարմնի վրա, փաթաթվում ինձ և խլրտում էին իմ մարմնի մասերի վրա, սակայն տիրոջ մեծագրանշ ողորմությունը ինձ կենդանի պահեց, Եվ թեև արժանի չէի՝ ահավասիկ մշակում եմ ձեր մեջ հոգիների ու մարմինների բժշկությունը. ձեր հոգիների ու մարմինների բժիշկ դարձա ձեզ մատուցելու այն, ինչ որ օգտակար է։

240 Սկսենք խոսել Աստծու բարերարութեան մասին՝ երկնային պատգամները ձեզ հաղորդելով, որովհետև եթե լսեք ճշմարտութեան խոսքը, Ավետարանի քարոզութիւնը, բոլորի Արարչի հրամանները, ապա փրկված և սրբված կլինեք այս փոքր պատուհասից և կվայելեք հավիտենական կյանքը: Լսեցիք Աստվածային խոսքը և երկնքի այլաբանութեան բարութիւնը ձեր անձի վրա կընդունեք:

241 Միայն թե մաքրված լինեք ակամա տղիտութեան մեղքերից, քարապաշտութիւնից ու փայտապաշտութիւնից և Աստծու անճառ բարիքները կարողանաք ձեր անձի վրա ընդունել: Իսկ Աստծու սուրբ նահատակները, որոնց դուք չարչարեցիք, կարող են և ձեզ համար բարեխոսութիւն անել: Մեր խոսքերը, ճառերը, ջանքն ու վաստակը ձեզ օգուտ կսերմանեն, որ դուք բարեկեցիկ երկարակյաց կյանք վայելէք երկրի վրա, իսկ երկնքում ձեզ ժառանգորդ կդարձընի հանգերձյալ կյանքին:

242 Իսկ եթե չկամենաք լսել կենաց խոսքի քարոզը, այստեղ վրեժի շարաշար հարվածներ խփելով կկտորի ձեզ, օտար թշնամիների դատաստանին կհանձնի ու միանգամայն վրեժ լուծելով՝ մահվան կմատնի ձեզ»:

243 Երանելի Գրիգորը երբ այս ամենը խոսեց, առհասարակ իրենց ձեռքերը օձիքին տանելով պատուեցին պատմուճանները: Թագավորն ու նախարարները և մարդկանց այլ բազմութիւն, գետնին ընկնելով՝ մոխրի մէջ թավալվում էին ու միաբերան ասում. «Արդյոք կարող ենք Աստծուց թողութիւն հուսալ, քանզի կորած էինք մեր տղիտութեան մէջ ու խավար ճանապարհներում: Թողութիւն կգտնեն՝ մեր բազմաթիւ մեղքերը»:

244 Պատասխան տվեց Գրիգորը ու ասաց. «Մարդասեր է Տերը, համբերող ու բազումողորմ, գթացող է նրանց նկատմամբ, որոնք կզիմեն նրան՝ և եթե իրենից խնդրեն՝ կների նրանց»:

245 Իսկ նրանք ասում էին. «Մանոթացրու մեզ և հաստատիր մեր միտքը, որպեսզի կարողանանք խնդրել լուս-

* Հմմտ. Պաղմ. 26 15:

նելու] երեսը մեր Արարչի, որին չէինք ճանաչում. արդյոք կհամաձայնի՞, կընդունի՞ մեր ասյաշխարհությունը: Դեռ կա՞ դարձի տեղ և կամ արդյոք կտրված չէ՞ մեր կյանքի հույսը նրանից: Կամ դու արդյոք չե՞ս հիշի քեզ հասցրած մեր շարիքները, կտա՞ս մեզ ուղիղ վարդասլետությունը, որ չե՞ս սյահի մեր նկատմամբ՝ շարսրտությամբ նայելով մեզ և չե՞ս շեղի մեզ ուղիղ ճանապարհից»:

246 Մարգիկ միասին աղաղակ բարձրացրին ու լաց եղան թագավորի հետ մեկտեղ, բոլորը ընկան և թալվալվում էին նրա առջև՝ չկարողանալով մի քիչ հեռանալ նրանից, դիվական տանջանքների անտանելի հարվածների սաստկության պատճառով: Քանզի, երբ մի քիչ հեռանում էին նրանից, դեերն իսկույն վրա հասնելով կատաղեցնում էին՝ ստիպելով ատամներով իրենց մարմիններն ուտել:

247 Արդ՝ Սուրբ Գրիգորը երբ լսեց այս բոլոր խոսքերը, որ նրա առջև խոսեցին, արտասուք թափելով ասաց նրանց. «Ի՞նչ գիտեք այն ամեն շարիքները, որ ինձ հասցրեցիք: Ինչպե՞ս կարող էր մարդ տոկալ այնչափ շարշարանքներին, կամ որևէ հնար կա՞ր նույնիսկ մի ժամ դիմանալու. մարդ մեկ օձի լոկ տեսքից հետո է փախչում, թող թե տասնհինգ տարի մնալ օձերի բաղմության մեջ և ողջ փրկվել, տոկալ և շարունակ բնակվել նրանց մեջ»:

248 Նախ այս բանում տեսեք Արարչի գորությունը, որն ամեն ինչ ստեղծել է ըստ իր կամքի և երբ կամենա կարող է ամեն մեկի բնույթը փոխել և, նույնիսկ այն վնասակար թունավոր գազաններին, որոնք սարսափելի հորի մեջ էին. քաղցրացրեց անարժանիս՝ իր ծառայի նկատմամբ: Թեպետև մենք անարժան էինք, սակայն ձեր օգտի համար պահեց մեզ և ցույց տվեց իր հրաշքների գորությունը: Քանզի մեզ սյահեց, որպեսզի ձեր մշակության գործին մոտենալով և ձեզ օգուտ բերելով՝ Աստծու մարդասիրությունը մեր միջոցով ձեր նկատմամբ կատարվի:

249 Կամ արդյոք հնարավո՞ր էր, որ մի մանկամարդ աղջիկ դիմադրեր հսկա տղամարդու, ինչպես տեսաք հենց ձեր աչքերով: Ինչպե՞ս կարող էր դա հնարավոր լինել, եթե Աստված տված շինեք հաղթության իրավունքը իր

նահատակներին անարատությամբ պահպանելու ձեր անօրինաւորութիւնք: Արդ՝ այդ երանելի սրբերի մահվան համար, որոնց արյունը թափվեց ձեր երկրում, և արժանի եղան աստվածային շնորհներին ու նահատակվեցին և որի համար ողորմաց ձեզ և մեր Հայաստան աշխարհին: Նրանց թափած արդար արյան համար ձեր ապաշխարությամբ ահա բավութիւն շնորհեց ամեն ինչ պարզևող Աստված:

250 Իսկ իմ մասին [Եթե խոսենք], արդոք Աստուհրամանով չէի՞ քարոզում ձեզ, թե՞ իմ որոշումն էր դա: Եվ ինչպե՞ս կարող էր այդ լինել: Իսկ արդ՝ ես հնար ունե՞ի արդոք համարձակվել որևէ բան ձեզանից թաքցնելու, այն էլ Աստուհրաման առած լինելով: Հենց խոր վիրապում էլ ես ամեն օր բաց աչքերով տեսիլքի մեջ տեսնում էի Աստուհրեշտակին, որը մշտապես քաջալերում էր ինձ և ասում. ինչպես և այժմ էլ նույն տեսիլքը տեսնում եմ, որ ասում է ինձ, թե «քաջալերվիր, սլինդ կաց. քանզի տեր Աստված պահեց քեզ, արժանի համարեց իրեն ծառայելու և բնիկ տվեց իր մշակութային գործը, որպեսզի դու ևս, այլ մշակների միանալով, Քրիստոսի անապական պարզևներից բո վարձը առնես»:

251 Դուք ինձ գցել էիք խոր վիրապը, մահվան սարսափելի տեղը, և ես այնտեղից Աստուհր կամքով ողջանդամ ելաւ: Այս բոլորն ասելով ոչ թե իմ անձով եմ պարծենում, այլ որովհետև հնարավոր չէ թաքցնել Աստուհրաշքերը: Քանզի չի էլ թաքցվի, այլ պետք է պատմվի քանի որ ինձ սիրկեց մահվանից, մինչդեռ ձեր աչքում մեռած էի համարվում, ինչպես որ դուք հենց ձեր կողմից վկայում օք: Իսկ դուք, որ մեռած էիք ձեր մեղքերի մեջ, ահա վասիկ մեռչալներդ մեռչալիս ձեռքով կենդանանում եք: Վասնզի ինձ հանձնարարված է հաղորդել Աստուհրամանները, ձեզ դարձի բերել դեպի ճշմարտութայն ճանապարհը, որ հրածարվեք քարեղեն, փայտեղեն, արծաթեղեն ու պղնձե կուռքերի ունայն պաշտամունքից, որոնք ոչինչ են և ոչ ոքի պիտանի, դարձ կատարեք դեպի կենդանի աստվածը, որն ստեղծել է երկիրքն ու երկիրը, ծովն ու ամեն ինչ. որ նրա մեջ կա և դեպի նրա խոսքը՝ միածին Որդին ու կենդանի ու

կենդանարար Հոգին, որը մաքրիչ ու քավիչ է իր երկրպագու՝ ներին ու փառավորողներին:

252 Իսկ եթե տեսնենք, որ դուք սրտանց ու հոժարությամբ դարձ կկատարեք առ Աստված, ապա հաճույքով ու սիրահոժար կսկսենք ձեզ պատմել արարչության մասին, թե ինչպես բարի աշխարհն ստեղծվեց բարերարի ձեռքով, ինչպես վարվեցին աշխարհի կարգերը: Մարդկանցից ոմանք ըստ իրենց կամքի Աստծու հանդեպ կատարեցին հաճելի բարություն, և եթե շարժք գործեցին, պատժվեցին այստեղ՝ երկրում: Թե Աստծու որդին մարմնով աշխարհ էկավ անարգությունամբ և ինչպես վերջում գալու է նույն մարմնով և հոր փառքով և գալիք բարիքների ու հանդերձյալ դատաստանի մասին: [Պատմելու ենք], թե ինչպես սուայժմ մենք պարտավոր ենք ընթանալ պատվիրանների ուղիով և ըստ Աստծու կամքի, թե ինչպես կարելի է գտնել ապաշխարություն և մեղքերի թողություն և ինչպես սոգիտությունամբ մեղք գործողները կարող են քավություն գտնել և ըստ Աստծու կամքի շարից փախել և բարիք գործել, որպեսզի խոստացված բարիքներին հասնեն, և թե, ինչպես արժան է, գնալ Աստծու ճանապարհով: Այս ամենը կարգով մեկ առ մեկ պատմելու ենք պարզ լեզվով ու անլուռ բերանով, որպեսզի Տերը իր մարդասիրությունամբ ընդունի ձեր ապաշխարությունը և դուք արժանի լինեք մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի միջոցով մարդասիրության շնորհների մեջ մտնելու:

253 Նակայն մենք սկզբից սկսելով, ձեզ հույց կտանք աշխարհի ստեղծումը՝ բարերարի կողմից արված բարերարությունը, եթե դուք կամենաք սրտանց ունեցնիք լինել ու հավատալ: Սակայն նախ և առաջ կսկսենք պատմել միակ մեծ բարերարի ու ապա նրա կողմից ստեղծվածների մասին: Եվ այս ամենը հոգուտ ձեզ աշակերտյալներիդ շտապում ենք կատարել ըստ աստվածային հրամանի, կարևորագույն համարելով նրա փոխարեն և նրա մասին ամենապատշաճ ամենահարմար խոսքերով արտահայտվել, քանի որ աստվածության մասին ենք խոսելու և գիտենք, որ նա է նշմարիտ Աստվածը:

254 Սակայն ոչ ոք չի կարող անհաս էության մասին ճանել և ինչպես որ նա է, ոչ ոք չի կարող պատմել, որովհետև անհաս, անբավ, անպարփակ ու անքնին է, անմատույց ու անիմանալի է բոլոր արարածների համար, տեսողության համար աներևույթ է, սակայն շնորհիվ իր հոգատարութիւյան ու գթութիւյան մոտ է բոլորին: Մահկանացու մարդկանցից ոչ ոք նրան չի տեսել երբեք, և ոչ է՛լ հոգեդէններից ու հրեղեն հրեշտակներից որևէ մեկը: Միայն փառաբանված է բոլոր արարածներից, քանզի ամեն ինչ նրանից է ծագում, բայց նա միայն ինքնագո է:

255 Սակայն արդար մարդիկ, որոնք արժանի եղան նրա արարչութիւնը ճանաչելու և երկրպագութեամբ նրա կամքին հնազանդվեցին, մշտնջենականին հրամանակատար դարձան և աստվածամերձ կյանքի մասին պատմեցին՝ առաջին դարերում անվանվեցին մարգարեներ, երբայցի աստվածապաշտ ազգից, Աբրահամի զավակներից, որն իր աստվածապաշտութիւյան համար ընտրվելով՝ ամենայն ազգաց հայր անվանվեց ու որպէս հավատքի գլուխ՝ սարձանքով նստելու է բոլորի աջակողմը և արդարև արժանի է հայր կոչվելու նույնպես և նրանից ծնված սերունդը առաջին և սեփական մոզովուրդ է կոչված:

256 Նրանց միջից ծագեցին մարգարեները իբրև աստվածապաշտո պատգամներ ունեցող լուսավորներ, որոնք արժանի եղան հոգու աստվածային շնորհներին, ամենքին սովորեցրին Աստծու օրենքները, նրա կամքը ու երկնավոր հրամանների ուղիղ կարգը ամենքի առջև դրեցին, ինչպես նրանց մարգարեական մատյաններն են հավաստիորեն պատմում, որպեսզի բոլորի օգուտը մինչև վերջ լրանա: Տիեզերքը լցրին կարգավորված ընթերցվածքներով՝ ցույց տալով աստվածեղեն խոսքերի մարգարեական արվեստը, որպեսզի բոլոր նրա խոսքերին հնազանդվողները կարողանան հայտնի տեսնել հենց իրեն՝ Աստծուն ըստ վերին կարգադրութիւյան³⁰:

257 Արդ՝ սուրբ մարգարեների աստվածապաշտ գնդերի միջից ելավ մի մեծ մարգարե, որին կոչում էին Մովսէս և արժանի լինելով աստվածային շնորհներին, սկսեց ուսու-

ցանկի ամենատեղծ սկզբնագործ ժամանակի մասին, աշխարհահամար աշխարհապատում մարդարեությամբ ամենքին ավանդեց հշմարիտ գիտութիւնը: Նույն ձևով մենք էլ հոգու ամենուսույց շնորհներով սկսենք ձեզ վարդապետել, ջանք դնենք պատմելու երկու աշխարհների մասին, որոնք քարերար Աստծու ստեղծածներն են, սկզբի ու վախճանի, անցավորի ու հավիտենական մշտնջենավորի մասին: Թող [Աստծու] խոսքերը մեր բերանում լինեն և մենք ցույց տանք օգուտը, իսկ շուք՝ լսեք, ընդունեք, հավատար և հեռանաք սատանայական շար գործերից՝ աստվածամուկի կյանքի ժառանգորդ դառնալով:

258 Արդ՝ սկսենք Քրիստոսի շնորհներով մեկ առ մեկ մանրապատում նշաններով ձեզ պատմել իսկ շուք ունկնդիր եղէք ու սըտանց լսեցեք³¹:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ԱՇԽԱՐՀԻՍ ՓՐԿՈՒԹՅԱՆ, ԴԱՐՁԸ ՍՈՒՐԲ ՆԱՀԱՏԱԿԻ ՁԵՌՔՈՎ

716 Արդ, եկեք եղբայրներ, հասարակաց շինության գործը արագացնենք, որ ձեզանից էլ այդ պատուհասները վերանան և ձեզ հասած խոռվությանը անմիջապես խաղաղություն հաջորդի, իսկ ձեզ գերող մոլորություններից՝ փրկութիւն դարձ լինի: Ահա ես աստծու բոլոր պատգամները կարպեցի ու առհասարակ ձեր լսելիքին մոտեցրի՝ շթաքրենելով օգուտը՝ սկզբից մինչև վերջ ամեն ինչ պատմեցի ձեզ:

717 Օկեք ամփոփենք աստվածային գանձը, որպեսզի ես ձեզ բոլորիդ բժշկություն պարգևի: Խաղաղության հասցրնենք նրանց [նահատակներին] և նրանց վրա շինենք մատուռներ, միաբանության աղոթքի տաճարներ, շարունակ խնդրելով Աստծուց նախ հաշտություն, խաղաղություն և

ողորմութիւն աշխարհին՝ հավատքով, հույսով ու սիրով և դրա հետ մեկտեղ նաև կյանք ու Աստծու արքայութիւնը։

718 Որպեսզի դուք ևս ազատվեք խավարի ամբարտա-
վան գործերի ծառայութիւնից և Աստծու լուսեղեն փառքն
ստանաք՝ սրանց աղոթքով ու բարեխոսութեամբ առ Աստ-
ված, որ սրանք էլ ձեր անձերը հանգստացնեն ձեզ վրա հա-
սած պատուհասներից ու տանջանքներից և սրանց միջոցով
հաշտվեք Աստու հետ։ Սրանց մեջ բնակված աստվածու-
թիւնը կգրի ձեզ վրա, եթե խոստովանուիք։ Խոնարհու-
թեամբ, հավատքի հնազանդութեամբ և պատու ճգնելով
հաստատեք ձեր սրտերում ու մտադրված լինեք՝ հրածարվել
ձեր կամքի խորհուրդներից, արժանի լինել սուրբ մկրտու-
թեան լվացմանը և մտոնակից դառնալ այս սրբերի ժառան-
դութեանը՝ հասնելով լույսի բախտին ու խաչի պարծանքին
«սուր կորցնողների համար հիմարութիւն է և ձեզ, որ դուք՝
իմաստութիւն է, զորութիւն և Աստծու փրկութիւն»²

719 Ձեզ արժանի կանի Աստծուն որդեգրվելու, ջնջելու
ձեր մեղքերը, պարտքերը ներելու և ընդունելու ձեզ մոտ
եղած սրբերի պսակի մի մասը, որպեսզի դուք ևս Աստծու
փառավորիչներ դառնաք փառավորիչների դասից հաղոր-
դակից լինեք կցորդութեան, սուրբ Հոգու օրհնութեամբ և
արժանի լինեք աստվածութեան խորհուրդը ըմբռնելու
լվացվեք սատանայի աղտից, և թող նա ձեր ոտքի գարշա-
պարին կոխան լինի. մտնելով և հաղորդակից դառնալով
Աստծու սիրո հարսանիքին, ուտեք Աստծու որդու ճշմարիտ
գառան միսը և ըմպեք նրա արչունը։ Մասնակից դառնաք
Աստծու շարշարանքներին ու փառքին, հաղորդակից և մեկ
հոգի դառնաք ու նրան կցորդ լինեք նրա մարմնով ու ար-
լամբ։

720 Թող այս նահատակները, նրա օղորմութեամբ, ձեզ
համար ամուր բերդ լինեն, ամբողջական հզոր աշտարակ և
բարեխոսութեամբ՝ վերակացուններ, որոնք քաջաբար արչուն
թափելով իրենց նահատակութեամբ ձեզ տանելով կմտտեց-

² Հմմտ. Ա Կորնթ. Ա, 18։

նեն Աստծուն, քանզի նրանք ձեզ պահելով ցույց տվին իրենց նահատակության պայքարի հաղթող զորութիւնը:

721 Եվ որովհետև այսօր արդեն երեկո է, գնացեք հանգիստ քնելու, խաղաղությամբ ննջեցեք ու վաղվանից թող ձեր հոգսը լինի նրանց հանգստարանների կառուցվածքները շինելը: Որպեսզի սրանք էլ ձեր այստեղ շինած հողեղեն հարկերի փոխարեն երկնքի արքայության մեջ ձեզ համար լուսեղեն հարկեր պատրաստեն, որին ակնկալում ենք հասնել սրբերի բարեխոսությամբ, Քրիստոսի արքայության մեջ միաբանության ժողովին: Քանզի նրան են պատկանում փառքը զորութիւնն ու պատիվը հավիտյանս հավիտենից ամենա:

722 Այս ասելով արձակեց ամբողջը, բայց թագաւորն ու մեծամեծները նրա մոտից երբևէ չմեկնեցին, քանզի հարված էին ստացած ու ահաբեկված: Գիշեր-ցերեկ նրա շուրջն էին և օթեանում էին նրա մոտ այգու մեջ, հնձանի դռանը. քուրձ էին հագել և մոխրի վրա նստած վաթսուռնիկն օր պաս էին պահում: Այսպես երանելի Գրիգորը վաթսուռնիկն օր, գիշեր ցերեկ, անհանգիստ ու անզաղար խոսում էր, խրատում, ուսուցանում ու հաստատում: Իբրև իմաստուն բժիշկ ջանում էր օգնության դեղ գտնել, որպեսզի նրանք, հիվանդի նման, իրենց անձը մատուցեն, իսկ նա, իբրև ճարտարապետ, նրանց բժշկի Քրիստոսի Ավետարանով:

723 Ամենքին տեղյակ, խելամուտ էր դարձնում և ոչ թե կցկտուր, փուչ կամ անճիշտ խոսքեր էր ասում, այլ հստակ կերպով ուսուցանում էր՝ սկսելով հենց սկզբից՝ աշխարհ քննող, աշխարհապատում արարչից, մինչև Աստծու բուն սուրբ պատգամախոսները, ամենքին ընտելացնելով և ժանոթացնելով առաքինի գործերին ու հոգեպատում պատգամներին:

724 Իսկ աստվածասեր այրերին, որոնք Քրիստոսի ավանդներն էին քարոզել ճշմարտությամբ, յուրաքանչյուրին իր աստվածամուխ կյանքով ու վաստակասեր հոգևոր վարքով, վկայությամբ հանդերձ, ամեն մեկին հականձ հանվանն ծանոթացնում էր: Եվ նրանց հաղորդում էր Աստծու խոսքերով կարգավորված ու հարմարեցված սուրբ Հոգու

ասած բոլոր պատգամները, նույնպէս էլ մեկնությունը գրում էր նրա զորութեամբ:

725 Իսկ նրանք՝ հավաքված, կուտակված անթիվ մարդիկ, իրար վրա դիզվելով, հանդեսի էին եկել իրենց ականջները վարդապետութեան ունկնդրութեանը տրամադրելու, անհուն, անչափ բազմութիւն անասելի շատութեամբ հավաքվել էր, նրա հռչակի պատճառով, տեսնելու ու լսելու Աստուծու արտակարգ հրաշքները: Բոլոր գաւառներից հավաքված այրեր, կանայք ու մանուկներ, Արարչի զորութեանից ասարեկված, հնազանդվում էին և հավատում: Աճապարում էին տեսնելու ցուցադրված հրաշքները և սիրով վերահասու լինում Ավետարանի կենաց խոսքի կենսաբեր քարոզութեան օգտակար խրատներին: Ամեն ինչ հանձն առնելով, թաղավորն ու իշխանները շտապում էին կատարել ինչ որ նա հրամայեր:

726 Արդ՝ երբ լրացավ վաթսունվեցերորդ օրը, և առավոտյան այգը բացվեց, մոտեցան իշխանները, թաղավորի նախարարների ու խառնիճաղանջ ամբօխի հետ մեկտեղ, ինչպէս նաև կանայք՝ մատաղ, անմեղ մանուկներով, հավաքված, երամ-երամ, խմբավորված՝ ընկնելով սուրբ Գրիգորի առջև, աղաչում էին ու խնդրում հասած պատուհասի հարվածներից բժշկութիւն գտնել, քանդի զարնված էին արդար դատաստանի բարկութեան գավազանով:

727 Մանավանդ թագավորը՝ աղբ որոնող խոզերի կերսլարանք էր ստացել, քանզի ամբողջ մարմինը մազուտվել էր, և մարմնի բոլոր մասերի վրա խոզի մազ էր բուսել վայրի խոշոր վարազների նման, իսկ ոտքերի ու ձեռքերի մատների ծայրի եղունգները կճղակացել էին գետին փոքր ու արմատակեր վարազի նման: Նրա երեսի տեսքը նմանվել էր եղնգնուտում բնակվող գաղանների պատկերին ու կնճիթին: Գազանամիտ բնութեամբ ու վարքով՝ թագավորական բարձր շուրից ընկած, շրջում էր անբուն, խոսակեր գազանների կերպարանքով և գազանների հետ թափառում եղնգնուտի ներսում՝ մեկուսացած մարդկանցից:

728 Իսկ երբ եկավ վիրապի բանտից ելած, Քրիստոսի խոստովանող Գրիգորը և հասավ նահատակների տեղը,

աստվածային կարգադրութեամբ բոլոր դիվանարները ի մի հավաքվելով այդ տեղում հայտնվեցին: Թագավորը խոզացած, բարձրաձայն ճշում էր, կանչում, խոզի նման ճղճղում և փրփրած, կատաղած կնճիթակերտ Երեսով, շորքոտանու նման դարձած, ևղկոնարնակ գազանների երամի մեջ ընթանալով այդ տեղը հասավ:

729 Իսկ Երանելի Գրիգորը աղոթքի կանգնելով առաջին անգամ խնդրում էր ամենապարզ և Աստծուց ոչ թե դիվանարների կերպարանքին առողջութիւն, այլ մտքերին՝ ցանկութիւն վարդապետութիւնն ունկնդրելու, զգաստանալու և ի միտ առնելու Աստծու ասած պատգամները: Միայն այսչափ բժշկութիւն ստացան՝ քաջ լսելու, հասկանալու և համարձակ խոսելու: Մինչև վարդապետութեան վաթսուներկու օրերը [թագավորը] նույն կերպարանքն ուներ՝ ձորձապատ, փաթաթված, հրապարակներում կուտակված մարդկանց բազմամբոխ աշխարհածողովի մեջ:

730 Երբ սկսեցին նրա առջև թավալվել, ընկնել և բժշկութիւն խնդրել, բանզի թագավորը արտաքինով մարդկային տեսքից հեռացած էր և խաչտառակ կերպարանք ուներ՝ պահպանելով միայն բանիմաստ խոսքի և լսելու [ունակութիւնը], ապա նա աղաչանքներից հետո պատասխան տվեց՝ ասելով, թե «ես էլ ձեզ հետ, որպես ձեզանից մեկը, ձեր օգուտը կխնդրեմ և դուք սրտանց խնդրեցեք ձեր բժշկութիւնը, քանզի մարդասերն Աստված կողորմի ձեզ: Բայց փութացեք, շինեցեք վկայարանները, որ Աստծու նահատակներին հանգստութիւն տաք, որպեսզի նրանք էլ ձեզ փրկեն պատուհասների տանջանքներից և ազատվեք պատրաստված սարսափելի ու դառն հանդերձալ խոստացալ դատաստանից և արժանի լինեք Քրիստոսի արքայութեանը: Նրանք խնդրեցին, որ իսկույն հրամայի անել՝ ինչպես և ինչ կկամենա: Իսկ նա պատմեց նրանց իր տեսիլքը՝ ասելով:

731 «Արդ՝ եկեք պատմեմ ձեզ, եղբայրներ, Արարչի ձեր նկատմամբ ունեցած սիրո ապացույցը, որն ինձ երևաց ահավոր տեսիլքով: [Տեսա] Աստծու իջնելը իր սուրբ նահատակների մոտ և սրանց անհամեմատ բարձրանալը, ան-

պատում վերացումը երկնքի արքայության անզուգականության մեջ: Նա հայտնեց ինձ գալիք կենսաբեր պարզեր, որը շնորհվելու է ձեզ, և ինձ աստվածակերպ սքանչելի անպատում տեսիլք երևաց, որը փոքր ի շատե հանդամանալից կպատմեմ:

732 Այս գիշերվա կեսին, երբ դուք աշխատության ծանրությունից ու տքնությունից խոնջացած բուն էիք մտել, ես դեռ արթուն էի մնացել ու մտախոհ էի աստվածային ողորմության անքնին հրաշքների հանկածակի կատարվելու, նրա այցի և ձեզ աստվածուզեա վարդապետության իմաստուն իրատների բովի մեջ ներդրավելու մասին: Մտածում էի նաև նահատակների իրենց սիրեցյալ Արարիչի հանդեպ ունեցած սիրու մասին և նրանց համար փոխարենը պատրաստված անպատում հատուցումը և թե ինչպիսին է դա լինելու:

733 Հանկարծակի սաստիկ ձայն ելավ, որսաման բոմբյուն, ահալսր թնդյուն, ծովի խոսվյալ ալիքների սաստիկ ձայնի նման: Բացվեց երկնքի հաստատության խորանաշեն ծածկը, և իջավ մի այլ լույսի կերպարանքով, կանչեց իմ անունը ու ասաց. «Գրիգոր»: Նայեցի, տեսա նրա կերպարանքը և զարհուրած զողալով դետին ընկա: Ասաց ինձ. «Ինչ վեր նայիր և տես հրաշքները, որ քեզ ցույց եմ տալու»:

734 Իմ հս նայելով տեսա երկնքի հաստատությունը բացված ու նրա վրայի ջրերը նույն ձևով ճեղքված ձորերի ու լեռների կատարների նման այս ու այն կողմ բաժանված դիպված էին աշքի տեսողության համար անբավ ու անկշռելի: Իսկ լույսը հոսելով վերևից ներքև մինչև հրկիր էր հասնում և լույսի մեջ տեսա մարդկային կերպարանքով, լուսեղեն, երկթե անշափ գործ՝ թևերը կրակի նման: Մանր փոշու հյուսիսի նմանությունով, որ սրեզակնակեզ գարնան ժամանակ պատուհանների կամ երգիկների լուսանցույցի վրա շողերի մեջ խաղում է, նույնպես և լուսեղեն գորքը լցրեց ամբողջ երկիրը, իսկ իջնող լույսը առաջը ցցվեց գորքի հետ մեկտեղ:

735 [Տեսա] մարդկային մի ահավոր կերպարանք, բարձր ու ահեղ, որն առջևից էր ընթանում և վերևից մինչև ներքև վայրէջքի առաջապահ էր, ձեռքին ուներ ոսկե մի մեծ կռան, և բոլորը նրա ետևից էին գալիս: Ինքը գալիս էր

սլանալով, խոյանալով արագաթռիչ արծվի նման ու իջավ հասավ մինչև երկրի հատակը, քաղաքի մեջտեղը, խփեց լայնատարած գետնին և մեծ ու անշափ թնդյուններ հնչեցին անդունդների սանդարամետից*։ Ամբողջ հրևացող հրկիրը, աչքին տեսանելի լինելու չափ, հարթ հավասար դաշտաձև տափակացավ։

736 Եվ տեսա քաղաքի մեջ, արքունի ապարանքի մոտ, ճախարակաձև ոսկե խարիսխ, խոշոր բլրի մեծությամբ և նրա վրա հույժ բարձր հրեղեն սյուն, իսկ վրան սմայե խոյակ լուսեղեն խաչով։

737 Նայեցի ու տեսա երեք այլ խարիսխներ. մեկը այն տեղում, ուր նահատակվեց սուրբ Գայանեն Երկու ընկերների հետ, մեկը այն տեղում, ուր սուրբ Հովիտիմին նահատակվեց երեսուներկու ընկերների հետ և մեկը՝ Տնձանի տեղում։ Այդ խարիսխները կարմիր էին արյան գույնով, սյուներն ամսեղեն էին և խոյակները՝ հրեղեն։ Երեք սյուների վրա կային լուսեղեն խաչեր, տնրունական խաչի նմանությամբ և այս սյուների խաչերը նման էին այն լուսեղեն սյունի խոյակին, որը նրանցից բարձր էր։ Չորս սյուների խաչերի վրա զարմանատես կսմարներ միմյանց կապվեցին և դրա վրա զմբեթաձև խոռանայրդ ու աստվածակերտ, զարմանալի ամսեղեն շինվածք տեսա։ Խորունից ներքև կամարների վրա տեսա այս Երեսունյոթ սուրբ վկաներին սպիտակ հանդերձների լուսավոր կերպարանքով, որն անկարող և՛ ուլատմել։

738 Շինվածքի կատարին տեսա զարմանալի, աստվածակերտ, սքանչելի, հրեղեն աթոռ և նրա վրա կար տերունական խաչը։ Համատարած լույսը նրան պարուրելով խոռնրվեց խաչի ճառագայթներին և կպչելով միաձուլվեց։ Շողացող լույսը սյուն դառնալով ցայտեց խարիսխների ներքին սյուների մեջ։

739 Եվ հորդաբուխ աղբյուր բխեց, հոսեց, ծալալվեց բոլոր դաշտերում ու ամեն ինչ լցրեց որչափ աչքը տեսնում էր։ Եղավ լի ու կապուտակագույն ծով, և դաշտերն առհա-

* Գետնի խորքը, դժոխքը

տարակ հրկնագույն երևացին: Տեսա հրեղեն սեղաններ, անշափ բազմությունամբ և ամեն մի սեղանի վրա, մեկական սյուն՝ վրան մեկական խաչով, որոնք իբրև աստղերի բազմություն երևացին և անշափ փայլեցին:

740 Տեսա սե ղույնի այծերի անթիվ հոտեր, որոնք ջուրն անցնելով ոչխարներ դարձան, իրենց գույնը սպիտակութան փոխվեց և ոչխարի լուսեղեն բուրդը առհասարակ փայլում էր, ու նրա ճառագայթները փայլատակում էին: Մինչդեռ նորից նայում էի, հոտերը հանկարծակի ծնվեցին ու բաղմացան, ծնունդներն ամեն կողմ լցրին, և ծնված գառները ամենքը լուսագեղմ էին: Հանկարծ այլ ծնունդներ շատացան, բաղմացան, և կեսն ընկնելով գետի մեջ ջրի այն 'ողմը ելան: Գառները դարձան թուխ գայլեր և զնացին հարձակվեցին հոտերի վրա, սկսեցին կոտորել, և արյան ճապաղիր եղավ: Մինչդեռ նայում էի, տեսա՝ որ հոտերին թևեր բուսան և դարձան թևավորներ ու վերացան խառնվեցին լուսեղեն զորքերին: Հրեղեն հեղեղ բարձրացավ ու վերցրեց տարավ գայլերին:

741 Իսկ ես նայելով զարմանում էի: Եվ այն այրը, որն առաջ իմ սնունն էր կանչել, ցույց տվեց ինձ և ասաց, թե «ու՛ր մարդ, ինչո՞ւ ես դարմացած և չե՛ս ըմբռնում Աստծու մեծամեծ գործերը»: Ասացի. «Ինչպե՞ս, Տեր»: Ասաց ինձ. «Այս տեսիլքը քեզ ցույց տրվեց, որպեսզի ըմբռնես: Եթե ահավասիկ բացված է երկինքը, զիտեցիր, որ բացված են Քրիստոսի մարգասիքություն ղոռները իր արարածների համար: Իմացիր, որոտման հնչող ձայնը այն է, որ Աստծու զթուփյան ու ողորմության անձրևն է իջնում: Բացված են այն երկնքի ղոռները, բացված են և նրա վրա եղած ջրերը, որպեսզի արդևլորներ շիինեն այս աշխարհի մարդկանց վեր ելնելու: Այս սուրբ նահատակները, որ այստեղ նահատակվեցին, հյուսիսային³² կողմերին ճանապարհ բացին, քանի որ իրենք ելան և այլոց շավիղներն ուղղեցին:

742 Ահա լույսը, որ այս վայրերը լցրեց՝ Ավետարանի քարոզությունն է. այն լցնելու է նաև հյուսիսի կողմը: Եվ լուսեղեն զորքերը շատ փափագեցին իջնել նահատակների վարդագույն արյան անուշ, ծաղկանման բուրմունքի համար:

մանավանդ այսուհետև հրեշտակների բազմությունները խառնվելու են մարդկանց հետ բնակվելու համար:

743 Իսկ ահավոր ու շքեղ այրը, որ գնում էր լույսի առչևից՝ ոսկի կուռիչ իր ձևովին, հարվածեց սանդարամետին, ապա յա: Աստծու նախախնամությունն է, «որը նայում է երկիր և զողացնում, մերձենում է լեռներին, և նրանք ծխում են»¹: Աստվածային այդ ահը հարթեց, կործանեց և տապալեց մոլորությունը երկրից: Իսկ այն, որ երկրի վրա հնչեց, ապա դա ծառայության հնազանդության ձայնն էր, որ խոսեց:

744 Իսկ սյունը, որի խարիսխը ոսկի է և ինքը՝ հրեղեն, խոչակը ամպեղեն և վրան լուսեղեն իաչ, ապա այդ ոսկի խարիսխը հաստատության անշարժ վեմն է, հրեղեն սյունը կաթողիկ՝ եկեղեցին է, որն իր թևերի տակ հավաքում է բոլոր յողովուրդներին հավատքի մի միության մեջ: Ամպն իռյակը ընդունելու է արդարներին, երբ տիրոջ գալստյան ժամանակ թռչեն նրան ընդառաջ՝ բարձրանալու:

745 Նրա վրայի լուսավոր խաչը ինքը մեծ քահանայապետությունն է ժողովուրդների մեջ, օրինակն է Քրիստոսի մարմնացյալ սլաոկների աստվածորդու քահանայապետության օժուխան: Այդ տեղում թող Աստծու տաճարը լինի, բոլոր հավատացյալների աղոթքի ու խնդրանքների տունը և քահանայապետության աթոռը:

746 Իսկ երեք խարիսխները, որոնք արնագույն կարմիր էին, [նահատակների] նեղությունների, շարչարանքների ու մահվան համբերության համայն են, քանդի իրենց մահը հավատքի ճշմարտության խարիսխ դարձրին իրենց արյունը թափելով: Ամպեղեն սյուններն այն բանի համար երևացին, որ ամպը հարության երկինք վերանալու թեթև արագություն ունի: Եվ հրեղեն խոչակը նշանակում է, որ նրանց բնակությունը աստվածային լույսի հրի մեջ է լինելու:

747 Խաչերը խորհրդանշում են նահատակների շարչարանքը, որը նման է տիրոջ շարչարանքներին, և [նրանք] մեռան նրա փոխարեն, քանի որ Աստծով ապրեցին ու

¹ Սաղմ. ԾԳ, 32:

Քրիստոսի հետ խաչվեցին, և Քրիստոսը կենդանի է մնում նրանց ոսկորների մեջ, որ բուրբիս ցույց տա նրանց կենդանութունը՝ հայտնի դարձնելով նրանցից ստացված իր գիտության անուշ բուրմունքը և հռչակելով նրանց առաքինությունը ամբողջ աշխարհում: Քանզի նրանք սպանեցին երկրավոր մարմինները և կախեցին տերունական խաչից. շարշարակից ևղան իրենց Տիրոջը, նույնպես հաղորդակից են լինելու նրա փառքին ու զորությանը:

748 Եվ առաջին խաչը, որ քեզ ցույց տրվեց, քահանայական պատվի պարծանքն է՝ Քրիստոսի խաչի փառավորությամբ: Իսկ մյուս ևրեք [խաչերը] տեղադրված էին սրբերի գերեզմանների մատուռների տեղում, որպեսզի նրանց արյան թափված տեղում շինվեն իրենց ոսկորների հանգստյան մատուռները: Իսկ որ առաջին սյունը բարձր է, նրանից է, որ կաթողիկե եկեղեցու պատիվը ավելի մեծ ու բարձր է, քան սրբերի ամեն բարձրությունները: Կամարները, որոնք սյուներն իրար էին կապում, կաթողիկե եկեղեցու հավասար միաբանության նշանն են: Իսկ վրայի խորանը վերին քաղաքի և երկնքի արքայության Ռիաբան ժողովարանի օրինակն է:

749 Եվ քանի որ նահատակները քեզ երևացին, իմացիր, որ, ասում է՝ այս մահը ժամանակավոր է, իսկ նրանց կենդանութունը՝ հավիտենական, փառավորված ի փառս առավածորդու, որի համար էլ խաչի օրինակը իրենց անձի վրա են տպավորել:

750 Շինվածքի գազաթին, որը տեսնում ես, նույն ինքը բարձր ինքնադո Աստծու ամենազոր էության աթոռն է, քանզի նա ինքը սուրբ եկեղեցու գլուխն է և ամեն բարությունների կատարիչը: Նրան պատշաճում է ամեն շինվածք, և աճում է նա աստվածային աճով, ու նրանով են բուրբ մարմինները հողերով, խաղերով, անդամներով հաստատված ու կազմված*:

751 խաչին փարած լույսը հենց նույն աստվածային Հոգին է, որը փառավորում է Որդուն: Եվ խառնվեց նրա ճառա-

* Հմմտ. Եփես. Գ., 16: Պողոս, Բ, 19:

գայթներին, քանզի ինքը Որդուց է վերցնում և պատմում իրեն սիրողներին: Իրար միացան, քանզի մեկ է աստվածային էությունը: Եվ լույսը ծագեցրեց շորս սյունների մեջ ու հորդաբուխ աղբյուր բխեցրեց, որովհետև կաթողիկե եկեղեցուց են շնորհները, իսկ նահատակների ու քահանայության մեջ բխելու է մկրտության աղբյուր՝ լվանալու հոգու աղտը մաքանականով հանդերձ: Եվ այն, որ հորդեց, լցրեց շատ վայրեր, բազմաթիվ ժողովուրդների մկրտությամբ փրկություն է լինելու: Իսկ եթե երկնապուշն երեացին բոլոր դաշտերը, նշանակում է, որ երկիրը երկնքի նման է լինելու, որպես նրեշտակների ու մարդկանց խառնուրդ:

752 Հրեղեն սեղանների բազմությունը, որ բեզ երևում է, արդարև իսկ լինելու են Աստծու սեղաններ, որոնք քավություն կբաշխեն ամենքին: Եվ այն բանի համար հրեղեն երևացին, որպեսզի Հոգու պաշտամունքը փառքով լինի: Սեղանների վրա մեկական սյունները քահանայության աղոթքի ժամերգությունն են, իսկ նրանց վրայի խաչերը՝ Պիստոսի սուրբ անունը ամեն տեղ փառավոր դարձնելու մար են: Նրանց՝ աստղերի նման շատ լինելը այն բանի համար է, որ սրբության պաշտամունքը աստղերի չափ բազմանա:

753 Ան այծերի բազմության հոտերը, որոնք ջուրն իջնելիս սպիտակ ոչխարների դարձան [նշան են այն բանի], որ ահա աստվածային շնորհների աջը հասնելու է քահանայապետության միջոցով, որի ձևով մկրտության աղբյուր է բխեցնելու բազմաթիվ մեղավորների թողության, քավության համար: Իսկ նրանց լուսեղեն բուրդը, որ փայլած, պայծառացած էր, նշանակում է, որ մկրտվածները լույսով են զգեստավորվելու և խոստացված արքայությանը արժանի են լինելու: Եվ եթե հոտերը ծնեցին, բազմացան և [բոլոր] վայրերը լցրին, ապա նշանակում է երկար ժամանակ աճեցնելու է քարոզությունը, և լինելու են նոր ծնունդներ, բազմացնելու է մկրտությունը:

754 Եվ այն որ հոտերի կեսը ջուրն էր ընկել և ելել այն կողմը, որտեղից անցել էին, նշանակում է, որ հետագայում

[մարդիկ] անօրեն են դառնալու՝ հեռանալով ճշմարտությունից, աստվածային սրբության ուխտի գրոշմը մի կողմ են գցելու, և շատերը լքելու են սուրբ ուխտը: Գառններից գայլեր են դառնալու, որոնք կոտորելու են սուրբ գառները, նշանակում է, որ նրանք, հեռանալով ճշմարտությունից քահանայության ուխտից՝ գայլեր կդառնան, և կլինի գառների, այսինքն ուխտի ու քահանայության արյունահեղություն և ժողովուրդների խռովություն: Իսկ նրանք, որ հավատարմությամբ կհամբերեն, [լինեն] գառներից, ժողովուրդից կամ քահանաներից, թևեր են առնելու և վերանալու Քրիստոսի արքայությունը: Իսկ որոնք գայլերի մտադրություն կունենան, կամ նրանց հափշտակության գործերը կկրկնեն, անշեջ հրի են մատնվելու:

755 Եվ դու, ասաց ինձ այրը, պինդ կաց, քաջ և զգույշ եղիր, քանզի գործը եկել հասել է քեզ, հեշտությամբ բարություն է արվելու, և ճշմարիտ մշակների հետ առնելու ես Քրիստոսի անպատում պարզները: Արդ՝ զգույշ եղիր ավանդիդ, որը քեզ վստահվեց տեր Հիսուս Քրիստոսից: Ծինիր Աստծու անվան տաճար քեզ ցույց տրված տեղում, ուր հրեղեն սյուներ ոսկի խարխիս ուներ, և սրբերին վկայարաններ՝ այն տեղում, ուր զոհվեցին նրանք աստվածության իույսի, կենդանության համար, որպեսզի բժշկվեք հարված կրողներդ, քարսզությունը օրըստօրե, հարստեղորեն հաջողություն առաջադիմություն ունենա և Քրիստոսի հաջատրի մեջ ամենքը շափահաս դառնանա:

Երբ այս ասաց, ցնցում եղավ, և լուսաբացին տեսիլքը ծածկվեց:

756 Արդ՝ ամենարարը, ամենաստեղծը, ամենիմաստը, ամենատերը, ամենակալը, ամենազուտն ու ամենաբժիշկը խրատեց ձեզ, որպեսզի իր աստվածությանը մերձավոր դարձնի: Դրա համար էլ մեր միջոցով ձեզ ցույց տվեց կենաց ճանապարհը և փրկության հանգամանքները՝ միաժամանակ թողությունը բերելու ձեզ հասցնելու համար: Ահա թե ինչու զալիք բաների տեսիլքը ցույց տվեց ինձ, որպեսզի ձեզ պատմեմ, նրա կամքը ժամանակին ձեզ վրա կատարելով: Արդ՝ դուք էլ ասածներս, ըստ հրամանների,

փութացե՞ք կատարել: Եկե՞ք շինենք վկայարանները, նահատակներին գերեզմանները տեղափոխենք, որպեսզի նրանք ձեզ տանեն նորոգութեան:

757 Այս ասելով՝ հրամայեց շինվածքի նյութը շուտափույթ սլատրաստել: Մարդկանց ամբողջ բազմությունը այս լսելով, յուրաքանչյուրը գնաց նյութերը պատրաստելու: Հրամայված տեղերում կուտակում էին մեկը վեմ, մեկը քար, մեկն աղյուս, մեկը մայրի փայտ, պատրաստում էին խնդալից փութով և մեծ երկյուղով:

758 Իսկ ինքը՝ սուրբ Գրիգորը, շինողների ճարտարության լարը ձեռքն առնելով երանելիների վկայարան հանգրստարանների հիմքերն էր պատրաստում: Բազմության մեջ ամեն մեկն իր օժանգակությունը բերելով՝ ձգտում էր շինվածքի կառուցումն ավարտել գեղեցկադիր ու հարմար հիմքերի վրա: Ամեն ոք մի գործի էր ձեռնարկում, և անգամ կանայք օգնելով, ըստ իրենց կանացի տկար ուժի, այսպես առհասարակ գործ էին կատարում հավատքով ու մեծ երկյուղով, որպեսզի ոչ ոք ամենևին անմասն չմնա շնորհների փրկությունից և շքերհի բժշկությունից:

759 Կանգնեցրին երեք վկայարաններ, մեկը քաղաքի հյուսիս-արևելյան կողմում, ուր նահատակվեց ստնական* Հռիփսիմեն երեսուներկու ընկերներով, մյուսը շինեցին նրա հարավային կողմում, ուր նահատակվեց Գայանեն՝ նրա սնուցիչը, երկու ընկերներով, իսկ մի ուրիշը՝ հնձանի մոտ, այգու մեջ, ուր նրանց կացարանն էր: Շինեցին կազմեցին այդ տեղերը և զարդարեցին ոսկի ու արծաթե լուսավոր կանթեղներով, վառ լապտերներով ու հրաբուրբոք աշտանակներով:

760 Հրամայեց ամեն մեկի համար արկղի նման տախտակամած, մայրափայտե, բևեռապինզ, հաստահողույս ու երկաթագամ տապան շինել: Ամեն ինչ նրա ասածի, պատվիրածի համաձայն արեցին, կազմված սլատրաստեցին և ըստ տրված հրամանի սրբերի թաղման համար շինված արկղերը բերին հնձանի գոան մոտ՝ սուրբ Գրիգորի առջև:

* Որդեգիր, ռան, զավազ զարձած:

Իսկ նա՝ ինքը միայն ներս մտալ և ուրիշ ոչ ոքի շթողկց մտնելու Ասաց. «Չպետք է մոտենաք, մերձենաք նրանց, բանի որ բժշկված չեք և սրբված չեք մկրտությամբ»։ Այլ միայն ինքը առանձնացած ամեն մի սրբին առանձին առնելով արկղի մեջ դրեց, յուրաքանչյուրին իր հանդերձներով և իր կազմությամբ ամրացրեց և կնքեց քրիստոսանշան կնիքով։

761 Իսկ թագավորն ու բոլոր արքայազուները, մեծամեծները, նախարարները, ազատները և ամբողջ զորքը յուրաքանչյուրը բերում էր անուշահոտություններ ու ազնիվ խունկեր, սպտանքի գույնզգույն նարոտներ ու մետաքսահյուս սակեթել կերսյաններ, թագավորի տիկինը, թագավորազուն օրիորդները, պատվականների կանայք և մեծամեծների դուստրերը բերում էին ծիրանի, ոսկեհուռ դիպակ և երկնագույն ու ձյունասպիտակ հանդերձներ սրբերի համար։ Նույնպես ոսկին ու արծաթը և կտավը շտապով կուտակում էին հնձանի դռան առջև։

762 Արդ՝ դուրս գալով սուրբ Գրիգորը՝ տեսավ թե ինչպես այս բոլորը շեղջ-շեղջ կուտակված էին հնձանի դռան մոտ։ Իսկ նա նրանցից ոչինչ չընդունեց՝ սրանց մատուցելու համար [այլ] ասաց. «Չէ՞ որ նախապես ասել եմ, թե պատշաճ չէ ձեր որևէ բերածը նրանց մատուցել, քանի՜ դեռ չեք մաքրված մկրտությամբ, սուկայն ձեր հոժարությունը բարի է ձեր փրկության համար։ Այս ամենը թող արքունական գանձարանում պահված մնա, մինչև որ աստվածային բարերար կարգադրությամբ ձեզ հովիվ աւ վարդապետ տրվի, ձեզ մոտ երևան պան սուսնորդներ, քահանայապետներ, տեսուչ-կախկոպոսներ և երեցներ Աստծու սիրո եկեղեցական կարգի յուսավորության համար։ Ծվ այդ ամենը ընտրված քահանայապետի ձեռքով ի սպաս կդրվի Աստծու փառասիրորենկալ զոհասեղանի ծառայությանը։ Այլ այժմ եկեք սրանցից յուրաքանչյուրին իր հանգիստը մատուցենք»։

763 Իսկ Տրդատ թագավորը այնժամ դեռևս ամբողջովին խոզի կերպարանք ուներ, բացի միայն մարդաբար խոսելուց։ Չեռքի ու ոտքի եզունդները խոզի նման էին, և դեմքը՝ կնճիթի նման, մեծամեծ ժանիբներ ուներ վաջազների պես

և ամբողջ մարմնով խոզի թավ մաղեր ուներ: Սակայն ծածկել էր Երեսն ու զլուխը՝ իր վրա բուրձ զցելով և այսպիսի կերպարանքով երևում էր ժողովրդի մեջ:

Արդ՝ մոտենալով աղաչում էր սուրբ Գրիգորին, ք զոնե ձեռքերն ու ոտքերը բուժելու հնար գտնի, որպեսզի սրբերի շինվածքի գործին գեթ սակավիկ մասնակցություն ունենալու արժանի լինի:

764 Իսկ երանելի Գրիգորը ծունկ դրեց ամենատեր, բարնբար յարգասեր Աստծու առջև, վնաց ընկալ քրիստոսական նահատակների երանելի մարմինների սուրբընկալ դազալների մոտ՝ սլաղատանք մատուցելու: Բազուկները համատարած երկինք բարձրացրեց և բոլոր հավաքվածներին թագավորին բժշկություն էր հաչցում: Ասլա դարձավ թագավորին նրա ձեռքերն ու ոտերը Բրիստոսի շնորհիվ բժշկեց. և նրա ոտքերի ու ձեռքերի կծղակները թափվեցին, որպեսզի գեթ մի անգամ իր ձեռքի վաստակով մասնակից լինի սրբերի գործին:

765 Հարցրեց Գրիգորին: Թի ինչ կհրամայի, և նա տվեց սրբերի զազաղների շափը, որպեսզի յուրաքանչյուրի տեղը մարտիրոսների հանգստյան բնակարանի ներսում սլատբաստի: Իսկ նու աղաչեց Գրիգորին, որ հրամայի նախ իր կնոջը՝ Աշխեն տիկնոջ և ապա իր հարազատ քույր, որի անունը Խոսրովիդուխտ էր, որպեսզի նրանք էլ իրավունք ունենան գործին մասնակցելու: Հրաման տվեց, և նրանք գնացին նրա հետ գործին օղնելու: Եվ դադաղների շափր առան, տաճար-հանգստարանի ներսում սրբերի թաղման տեղը փոս փորելու համար:

766 Արդ՝ թագավորը բրի՞ ու բա՞ առած փորեց սրբերի հանգստյան գերեզմանները, ըստ զազաղների շափի: Նույնպիսի և նրանք երկուսով՝ Աշխեն տիկինը ու թագավորի քույր Խոսրովիդուխտը, բրողների նման, իրենց հանդերձի մեջ վերցնելով հողը, դուրս էին թափում: Այսպես, կարգով, առջևի կողմում պատրաստեցին սուրբ Հովսիսիմի գերեզմանը և նրանից հետո երեսուներկուսի [գերեզմանները]

* Բնագրում՝ փալտատի

այն տեղում, ուր նրանց երանելի մարտիրոսական արյունը թափվեց՝ Քրիստոսի սուրբ և փառավոր սեղանի համար պատրաստված հանգստյան տեղում: Սուլյնպես և վկայարանը, որը քաղաքի հարավային կողմում էր, պատրաստվեց նաև այն երանելի Գայանեի ու երկու ընկերների համար: Ինքը Տրդատ թագավորը, իր քույր Խոսրովիդուխտը ու Աշխեն տիկինը միասին սրբերի գերեզմանները իրենց ձեռքով պատրաստեցին յուրաքանչյուրին իր հավիտենական բնակության վայրում:

767 Եկավ թագավորը հրածեշտ խնդրեց սուրբ Գրիգորից յոթնօրյա ճանապարհ զնալու բարձր լեռ Մասիսն ի վեր: Այնտեղ լեռան զլխից առնելով կարծր, անտաշ, անկոփ, խոշոր, ծանր, երկայն, հաստ ու մեծամեծ քարեր, որոնցից մեկը ոչ ոք չէր կարող շարժել, թեկուզև մարդկանց բազմությունը: Արդ՝ հսկայազորը (թագավորը) հալկարար վերցնելով ութ քար, դրեց իր թիկունքի վրա և բերեց տաճարների վկայարանները: Մեն մեկակ շորս քար շեմքին կանգնեցրեց անմիտ մարտի փոխարեն, որը սրբի հետ մղել էր իր սենյակում, ուր [կույսը] ամենասուհ շնորհներով պահպանված այնչափ հրաշքներ գործեց: Եվ սա [որպես] հաղթության սլակ իր ձեռքերի զորության վաստակը ցույց էր տալիս ամենքին:

768 Շինելով, կալմելով՝ երեք սուրբ վկայականները շտկեցին, զարդարեցին, կարգով ու կանոնով հարդարեցին և ուսպ յուրաքանչյուրին վերցնելով իր նահատակության տեղը գրեցին: Սուրբ Գայանեին իր երկու նահատակ ընկերների հետ գրեցին հարավային կողմը՝ տաճարի վկայարանում: Նուլյնպես և երանելի Հռիփսիմեն երեսուներկու ընկերներով արևելյան կողմը շինված տաճարում գրվեց, իսկ մենավորը, որ հնձանի մեջ սպանվեց, սրա տաճարը գտնվում էր քաղաքի հյուսիսային կողմում: Միասին հավաքված բոլոր սրբերը՝ Քրիստոսի խաչազգյաց վկաները մեկ առ մեկ տեղափոխվեցին իրենց մարտիրոսական բնակության համար շինված գերեզմանները: Կատարվեց ըստ նախապես Գրիգորին երևացած տեսիլքի հրամանի:

769 Խորաններից ներս սրբերի տապանների հանգստու-
րանները վրա, զոհասեղանների տեղը, երեք վկայարան-
ներում, ամեն մեկի համար տերունական խաչի սուրբ
նշանը կանգնեցրեց ասելով. «Միայն այս ամենակեցույց
նշանի առջև պիտի երկրպագեք ձեր արարիչ Տեր Աստծուն:
Ահա հաստատուն սյուներ կանգնեցվեցին ձեր խարխուլ
շինվածքին: Այս այն սյուներն են, ասում է, որ տանում են
ձեր փրկության շինվածքի ծանրության բեռը. ահա երեք
սյուներ և շորթորդը՝ կենդանության սյունն է, որը ձեզ
բարձրացնելու և Աստծու մոտ Եկեք տերունական տան
որոշված և հրամայված տեղը եզերելով ի պատիվ
շրջափակենք»:

770 Եվ թագավորի ու ամբողջ ժողովրդի հետ մեկտեղ
գնաց իսկույն, հասավ այն տեղը, ուր իրեն ցույց էր տրված
հրեղեն սյունը ոսկի խարսխի վրա, և իսկույն բարձր պարիս-
պով տեղը շրջափակեց ի պատիվ, դռներով ու փականքով
ամրագրեց և կանգնեցրեց այնտեղ ևս փրկչական խաչի
նշանը, որպեսզի առհասարակ ամեն ոք, որ այնտեղ
հասնի, ամենազոր արարչին՝ Աստծուն երկրպագելով ծունկ
դնի:

771 Այսպես քարոզությամբ, լուսավորելով ժողովրդի
սրտերն ու նորիները, աստվածային աղով աղեց, համեմեց,
[և նրանք] թողնելով սնոտի, ձեռագործ կուտքերի ունայն
պաշտամունքը մարգասեղ Աստծու պաշտամունքին դարձան:

772 Այնուհետև ածալարեցին անձնական կամքով պահքի
ու աղոթքի, երկյուղի ու սիրո և Աստծո վարդապետության
ունկնդրությանը փութալ:

773 Արդ՝ երբ միահամուռ հավաքված էին Աստծու տան
հարկի աղոթավայրում, երանելի Գրիգորը սկսեց խոսել
և ասաց. «Մունը դրեք ամենքդ, որպեսզի Տերը ձեզ բժշկի
հարվածներից»: Ամենքը ծունր դրեցին Աստծու առջև, և
երանելի Գրիգորը մեծ աղոթքով ու պաղատանքով, ուժգին
հզնությամբ ու արտասուքով թագավորի համար բժշկություն
խնդրեց. Իսկ թագավորը, մինչդեռ խոզի կերպարանքով
կանգնած էր ժողովրդի մեջ, հանկարծակի դողի մատնվեց,
և մարմնի վրայի խոզի մորթը, ժանտատեսիլ ժանիքով ու

կնճի՝ աղևմ երեսով հանդերձ վայր ընկավ: Խողանման մազի թավությամբ խորխացյալ կաշին դուրս նետվեց: Դեմքն իր իսկական կերպարանքն ստացավ, և մարմինը նորածին մանկան նման փափուկ, մատղաշ դառձավ, և ամբողջ մարմնով լրիվ բժշկվեց:

774 Այսպես էլ բոլոր մարդիկ, որ բազմությամբ կուտակված էին, յուրաքանչյուրն իր ախտերը թոթափեց, ոմանք բորոտ էին, ոմանք անդամալույծ ու շորացած անդամներով, ջրգողված որովայններով, դիվահար, խեղանդամված և ոտնախտավոր: Եվ այսպես՝ շնորհների մարդասեր Քրիստոսը բացեց իր ամենակարող բժշկարանը՝ Գրիգորի միջոցով բուլսրին բժշկելու: Յուրաքանչյուր ախտավոր թոթափում էր իր հիվանդությունը: Այսպես էլ բացվեց Քրիստոսի գիտություն աղբյուրը, ամենքի լակիքը լցնելու Աստուծու ճշմարտապատում վարդապետությամբ:

775 Այնուհետև այնտեղ սրտալիր ուրախություն էր և ի՛նչ հաճելի տեսարան աչքի համար: Որովհետև մի կրկիր, որ անունն անգամ չէր լսել այն կողմերի, ուր աստվածային սքանչելի բուրբ գործերը կատարվեցին³⁴, շատ շուտով իմացավ եղած բաները, ոչ միայն իր ժամանակ կատարվածները, այլև հավիտենապես նախասահմանվածները, հետո եկածները, սկիզբն ու վերջը, և բոլոր աստվածաշուք վավանդությունները:

776 Իսկ երբ իրերի հաստատությունը փորձեցին, ապա ավելի համարձակ ու ավելի շատ աշակերտներ էին հավաքում նորագյուտ վարդապետությունը ուսուցանելու, [ներանց] կրթելու և անդետ մարդկանց քարոզի համար պատրաստակամ դարձնելու: Նրանք իրենք հենց վեր էին կենում Հայաստան աշխարհի վանադան կողմերից ու պավառներից բազմություն մարդկանց հասնում էին Քրիստոսի գիտություն շնորհների բացված աղբյուրը: Քանզի Արարատյան եանաստեղծում, թագավորանիստ կայսանում Հայոց խորհրդատանը բիւցին Աստուծու պատվիրանների Ավետարանի քաղցրության շնորհները:

777 Այնուհետև թագավորի ու իշխանների հետ, նախա-
բաշնեքով ու զորքով հանդերձ, [Գրիգորը] հավանութեան
խորհուրդ առավ ընդհանուրի խաղաղութեան համար՝ գայ-
թակղութիւնը քանդելու, կործանելու և մեջտեղից վերաց-
նելու ու շնչելու նպատակով, որպեսզի այլևս ոչ ոքի ար-
գելք ու խռընդոտ չլինի և շիանգարի վերին աղատութեանը
հասնելու Որպեսզի ամենքը քաջալերված հասնեն բա-
րիքների կատարմանը, երանելի Պողոսի նշանակած նպա-
տակին, թե ամիսսին հասնենք Քրիստոսի հասակի շափին»³⁵։
Որովհետև արևատութիւնը երկնքում է, որտեղ սալասում են
մեծ Աստծու փրկչին և [կունենանք] սլարծանքը խաչի վրա
և գովութիւնը ի փառս Աստծու։

778 Ասպ թագավորը իսկույն տիրաբար հրաման տվեց,
ամենքի հավանութեամբ, զորքը երանելի Գրիգորի ձեռքը
հանձնելու, որպեսզի նախկին հայրենի, հնամենի և նախնի-
ների ու իր կողմից Աստված անվանված շաստվածները անհի-
շատակ դարձնի, մեջտեղից շնչի³⁵։ Ասպ ինքն իսկ թագավորը,
ամբողջ զորքով հանդերձ, Վաղարշապատ քաղաքից շարժ-
վեց գնաց Արտաշատ քաղաքը, ավերելու այնտեղ Անա-
հիտ դիցուհու բազիլը և այն, որ Սրագամույն կոչված
տեղերում էր գտնվում։ Նախ ճանապարհին հանդիպելիս
քրմական գիտութեան դպիր, Որմզդի գրչի Գիվան կոչված,
երազանցուց, երազահան պաշտամունքի Տիրաստծու ճարտա-
րութեան ուսման մեհյանը և ամենից առաջ սկսեցին այն
քանդել, այրել, ավերել։

779 Այնտեղ երևացին կերպարանափոխված դևեր, այ-
րուծիու բաղամութեան ու հետևակազորի զնդի կաղմութեան
նմանութեամբ, մկնդավորներ ու մուրճավորներ, առաջ էին
ընթանում մարդկային կերպարանքով, նիզակներով ու
զինանշաններով, զենք ու զարդով զինավառ, մեծ գոչումով
աղաղակ բարձրացրին և փախչելով ընկան Անահիտի մեհ-
յանը։ Այնտեղից հարձակվողների դեմ սկսեցին կովել
շինվածքի վերևից ներքև մարդկանց վրա անուժ նետեր և

³⁵Նմտ. Եփես. Գ, 13։

Թանձրատարափ քարահոսք թափեցին, որոնցով և մի քիչ զարհուրեցրին նորահավատ մարդկանց: Չակ թուրք Գրիգորը, երբ այս տեսավ, տերունական խաչի նշանը առած դիմեց մեհյանի դուռը և մեհյանի ամբողջ շինվածքը հիմնահատակ դղրդալով տապալվեց, և փայտակերտ [մասերը] հանկարծ բռնկվելով վառվեցին տերունական նշանի զորությունից և ծուլը ծառացած մինչև ամպերը հասավ:

780 Բոլոր դեերը, փախուստի դիմելով, մարդկանց առջև երևացին, օձիք պատռելով, ճակատը ծեծելով, ճիչ բարձրացնելով, մեծագոչ լալով ասում էին, թե «վայ մեզ, վայ մեզ, վայ մեզ, որովհետև ամբողջ երկրից մեզ փախստական արեց մարդու դուստր Մարիամի որդին՝ Հիսուսը: Այստեղից էլ բանտարկվածի ու մեռածի ձեռքով մեզ վիճակվեց փախստական լինել: Արդ՝ ո՞ւր փախչենք, քանզի նրա փառքը լցրել է տիեզերքը: Եվ որովհետև մեզ առանց հանգիստ տալու, օդ ծեծելով անջատեց մարդկանց բնակությունից, ուստի մենք գնում ենք Կովկաս լեռան բնակիչների մոտ, հյուսիսի կողմերը, գուցե այնտեղ հնարավորություն լինի, որ կարողանանք ապրել և մեր կամեցածը նրանց միջոցով կատարել»:

781 Այս ասացին ամենքի առջև և մարդիկ, որ լսեցին, բոլորն էլ ավելի ևս հաստատ դարձան հավատքի մեջ: Իսկ սևագունդ դևերը աներևույթ եղան, տեղից չբացան և ժխի նման վերադան: Այնտեղ հասած մարդիկ իսկույն հիմքերը քանդելով մնացածն ավերեցին և ամբարված գանձերը աղքատներին, տառապածներին ու չբավորներին բաժանեցին: Դաստակերտներն ու սպասավորներին, քրմերով հանդերձ, նրանց հողերով ու սահմաններով՝ նվիրեցին եկեղեցու պետքերին ծառայելու համար:

782 Եվ [Գրիգորը] առհասարակ ամենքի համար աստվածապաշտության խոսքը սերմանեց և բոլորին տիրոջ ճանապարհի վրա կանգնեցրեց՝ արարչի պատվիրաններին տեղյակ դարձնելով: Հայաստանի բոլոր քաղաքներում, գյուղերում ավաններում ու ազարակներում ցույց տվեց

* Բովանդակութունից ելնելով բնագրի այս հատվածում կատարեցինք նախապատմությունների վերակազմում և ըստ այդմ թարգմանեցինք:— Խմբ.:

եկեղեցու տեղերը: Իսկ Գայտնապետ հիմքոր: չէ: դնում
և ոչ էլ հանուն Աստուծու սրէ: տեղ սեղան էր կանգնեցնում,
քանի որ շուներ քահանայության աստիճան. այլ լող քա-
ղաքորձով գարսպում էր այդ տեղերը և տերունական խաչի
նշանն էր կանգնեցնում: Նույնպես և ճանապարհների ելքն-
րի ու մատքերի մոտ, փողոցներում, հրապարակներում
խաչմերուկներում որպես պահապան ու ապավեն կանգ-
նեցրեց ամենքի երկրպագած նույն նշանը:

783 Այնուհետև առավ Արշակունյաց տոհմի իշխանա-
զուններին դպրոցներում վարդապետություն ուսուցանելու,
որոնցից առաջինի անունը Տրդատ էր, որ և հենց թագավորն
էր՝ իր ամբողջ տնով մեկտեղ: Նույնպես և ամեն մեկին
ջանում էր ճշմարիտ գիտություն հասցնել: Երբ այսպես
բոլոր տեղերը լցրեց տիրոջ սուրբ Ավետարանի [քարոզով]
և ամենքին խրատեց անմեղությամբ անցնելու կյանքի
ճանապարհը՝ ապա բոլորին էլ հասկացնում էր, որ ճիշտ
իրենց տեղ Աստուծուն երկրպագեն ու նրան միայն պաշ-
տենք՝:

784 Այլ հանձնելով նրանց Աստուծու ամենապահ շնորհ-
ներին, ինքն առավ թագավորին, շարժվեց գնաց, որպեսզի
Հայաստան աշխարհի բոլոր սահմանների վրա, ուրիշ կող-
մերում ևս կենաց խոսքը սերմանեն: Գնաց հասավ Դարա-
նաղյաց գավառը, որպեսզի այնտեղ ևս կործանեն սուտ
աստվածների թագինը, որը Բորդան գյուղում էր, սպի-
տակափառ Բարշամինա անվանված աստուծու մեհյանը:
Նախ այն կործանեցին ու նրա արձանը փշրեցին և բոլոր
գանձերը, ոսկին ու արծաթը սվարի մատնեցին ու աղքատ-
ներին բաշխեցին: Եվ գյուղը բոլոր դաստակերտներով հան-
դերձ ու սահմաններով՝ Եկեղեցուն նվիրեցին և ամենափրկիչ
նշանի օրինակը այնտեղ ևս կանգնեցրին:

785 Իսկ երանելին, իսկույն իր ավետարանական ար-
վեստը բանեցնելով, թագավորի անկեղծ օժանդակությամբ,
ոկանց գավառում [քարոզել], ամենքին զուրս բերեց
նախնիների սվանդություններից, սատանայապաշտ դիվա-

* Հմմտ. Մատթ. Գ. 10:

կան սպասավորութիւնից և մտեցրեց Քրիւտոսի հնազանդ ծառայութեանը, երբ նրանց մեջ կենաց խոսքը սերմանեց ու ամենքին աստվածապաշտութեամբ կրթեց, գաւլառի բնակիչներին մեծամեծ հրաշքներ երևացին՝ դեերը այլակերպ ձևերով փախստական դարձան ընկնելով հաղտոյաց⁶⁶ կողմերը: Երբ նրանց ևս հաստատեց, զնաց հասավ Անի⁶⁷ անվանված ամուր վայրը՝ Հայոց արքաների գերեզմանների թագավորաբնակ կայանը: Այնտեղ կորձանեցին բագինը Զևս Արամազդ⁶⁹ աստծու, որը բոլոր աստվածների հայրն էր անվանված: Այնտեղ ևս տերունական [խաչի] նշանը կունգնեցրին, և ավանք իր ամբուսութեաներով հանդերձ կկեղեցուն ի ծառայութիւնն նվիրեցին:

786 Իրանից հետո խկուլն Էլան սահմանակից Եկեղյաց գաւառը, և այնտեղ Էրևացին գեերը Հայոց թագավորների մեծ և բուն մեհայաններում, պաշտամունքի վայրերու, Երեւ ավանի Անահիտի մեհայանում, ուր գեերը վահանավոր պորթի նմանութեամբ հալաբված մարտնչում էին և մեծագոյ աղաղակով լսուները թնդացնում: Նրանք փախստական դարձան, և նրանց փախելու ժամանակ բարձրաբերձ պարիսպները կործանվեցին հարթվեցին:

Իարձի Էկած գորբերով այնտեղ հասածները, սուրբ Գրիգորը թագավորով հանդերձ, վշրեցին Անահիտ գիցուհու սակի արձանը, ամբողջ վայրը քանդեցին, փշացրին, ոսկին ու արծաթը ավարի տվին: Այնտեղից Գայլ գետի վրայով այն կողմ անցան ու քանդեցին Արամազդի դստեր՝ Նանևի մեհայանը Թիլ ավանում Երկու մեհայանների գանձերը ավարելով՝ Աստծու սուրբ եկեղեցու ծառայութեանը նվեր թողեցին տեղերով հանդերձ:

787 Այսպէս բազում տեղերից վերացրին ձուլված, կռած կոփված, քանդակված, անպիտան, անօգուտ, վնասակար ու ցնորչալ մարդկանց անմտութեամբ արված գայթակղիչ, անմտունչ [կուռքերը] և դարձյալ հաւատի մեջ սրտանց հաստատվեցին: Արքան մեծասաստ իշխանութեամբ հրաման տվեց այն կողմերի սատանայակուր և դիվամուլ ազգերին՝ թոթափել ու ազատվել ունայն, հնաքած սնտոի-

ապաշտութիւնից և հնազանդ լինել: Քրիստոսի ժառանգութիւնէ
ամենահաճելի լծին:

788 Երբ այնտեղ ևս ամենքի նկատմամբ հավասարապես
այս բանը կատարեց՝ ավարտելով առհասարակ անհրա-
ժեշտ քարոզութիւնը, այլևս չէր ապավինում թագավորի
ահին ու սաստին՝ ամենքին հնազանդեցնելու համար, և
ոչ միայն լուկ խոսքերով, այլև հնարներով ու հրաշքներով
և տեսակ-տեսակ բժշկութիւններով փառավորեց Քրիստո-
սի սուրբ անունը: Այս ամենը կատարվեց մարդասեր
Աստու կամքով, Գրիգորի ձեռքով: Եվ ամեն տեղ հասնե-
լով, ինքը՝ թագավորը, [կենդանի] քարոզ դարձավ՝ խոստո-
վանելով իր անօրենութիւնները. պատմում էր Աստու
արած բոլոր հրաշքների մասին. որոնք իր վրա կատարվե-
ցին, բժշկութեան ողորմութիւնը. և այս ցույց էր տալիս
բարձրաձայն աղաղակով, ամենքի առջև, հայտ հանդիման:

789 Ասլա փուշով հասավ Իերջան գավառը, որպեսզի
այնտեղ ևս ջանասիրութեամբ առաջ տանի առաքելական
քարոզութեան դորձը և կարողանա ազատել նրանց դար-
շնլի, դիցասլաշտ, սատանայակիր, ճիվաղային բարքերից.
Խուժադուժ կողմերին աշակերտ դարձնելով՝ հեթանոսու-
թեան կոշտ ու կոպիտ և անտաշ բարքերը աստվածուսույց
իմաստութեան զգաստութեան կողմն էր շրջում. ավետաբա-
նական ավետիսներին ծանոթացնելով և կոկնելով
զատ դարձնում:

790 Եկավ հասավ Արա. Դադղի որդի կոչված Միհրի
մեհյանը, այն գլուղում, որը Բագաշառիճ են կոչում՝ դար-
թեներեն, և այն ի հիմանց բրկելով քանդեցին, կուտակված
գանձերը ավարի մատնեցին ու աղքատներին բաժանեցին
և այդ տեղերը հիւղէցուն նվիրեցին, իսկ երկրի բնակիչ-
ներին ճշմարիտ գիտութեան մեջ հաստատելին: Գրանից
հետո նա ճիգ էր թափում իր մտաւ Լղամ արքունիքը մեծա-
մեծ ավազանու հետ մեկտեղ և ամբողջ ապատաղունդ բանա-
կով աստվածեղեն իմաստութեամբ կրթելու:

791 Իսկ Տրդատ թագավորը իր կին՝ Աշխեն տիկնոջ և
իր քրոջ Խոսրովիդուխտի համաձայնութեամբ հրաման տվեց
իր ամբողջ զորքերը միատեղ ժողովի կոչելու Ամեն կող-

մերից շտապ հրամանի, շուտափույթ հասան նշանակված վայրը՝ Վաղարշապատ քաղաքը Այրարատ գավառում, և հենց թագավորն էլ ճամփա ընկնելով այնտեղ հասավ։ Ամբողջ զորքը առհասարակ կուտակվեց՝ մեծամեծներ, կուսակալներ, զավառապետներ, պատվավորներ, պատվականներ գորավորներ, պետեր, իշխաններ, նախարարներ, ազատու շատավորներ ու զորագլուխներ հասան, ներկայացան թագավորին։

792 Թագավորը ասենքի հետ խորհուրդ արեց, որպեսզի փութան, հասնեն քարի գործերին ժառանգորդ դառնալու «նիկը, ասում է, փութանք Աստծու կողմից մեզ տրված կյանքի առաջնորդին՝ Գրիգորին հովիվ դարձնել, որպեսզի մկրտովյամբ լուսավորի և վերանորոգի մեր արարիչ Աստծու ամենուսույց խորհրդով»։

793 Իսկ Գրիգորը հանձն շնորհով ընդունել քահանայապետություն մեծ ասիվք, «Զեմ կաբող համբերել, գլխանալ անշարժ բարձրությունը, քանզի անպարտում է քրիստոսատուր փառքի առաջնորդության պատիվը՝ միջնորդ դառնալու Աստծու և մարգկանց միջև, այլ թող արժանի [մարգու] որոնեն, դտնեն»։

794 Եւ Աստծուց սքանչելի տեսիլք Երևաց թագավորին։ Տեսավ Աստծու հրեշտակին, որը խոսեց նրա հետ ուսաց, թէ «Պետք է որ դուք անանց հապաղելու Գրիգորին քահանայապետության պաշտոնը որպեսզի մկրտովյամբ լուսավորի ձեզ»։ Աստծու հրեշտակը տեսիլքի մեջ Երևաց նաև Գրիգորին, որպեսզի չլինի թև այդ մասին պնդի, համառի, «Քանզի, ասում է, Քրիստոսից է այդ հրամայված բեզ», Իսկ նա հավանելով անմիջապես գոչեց՝ ասելով, թէ «Աստծու կամքը իող կատարվի»։

795 Այնժամ լուսավորը շուտափույթ և Երկյուղածությամբ մեծ խնդրովյամբ հոգալով՝ հավարեց Երկրների գլխավոր նախարարներին ու կուսակալներին։ Առաջինը՝ Անդեղ ասն³⁹ իշխանը, Երկրորդը՝ Աղձնյաց⁴⁰ իշխանը, որը մեծ բղձխան է, Երրորդը՝ մարդպետության իշխանը, չորրորդը՝ ապետական իշխանության թագադիր իշխանը, հինգերորդը՝ սպարապետության իշխանը, Հայոց աշխարհի

զորավարը, վեցերորդը՝ Կորդվացի⁴¹ երկրի իշխանը, յոթերորդը՝ Մոփաց երկրի իշխանը, ութերորդը՝ Գուգարաց երկրի իշխանը, ունի անվանվում էր մյուս բոլորի, իններորդը՝ Ռշտունյաց նր՛նի իշխանը, տասներորդը՝ Մոկաց երկրի իշխանը, տասնևկերորդը՝ Սյունաց երկրի իշխանը, տասներկուերորդը՝ Մավդեից⁴² երկրի իշխանը, տասներեբերորդը՝ Ուտիացոց երկրի իշխանը, տասնչորսերորդը՝ Զարավանդ⁴³ և Հեր գավառի շահապ իշխանը, տասնհինգերորդը՝ մաղխադուխան տան իշխանը, տասնվեցերորդը՝ Ընթրունյաց իշխանը⁴⁴։

796 Մրանք են Հայաստան աշխարհի, Քուրգումի տան ընաիր իշխանները, Կուսակալները, Կողմնակալները, հազարապետները, բյուրավորները, որոնց հավաքեց Տրդատ թագավորը և ուղարկեց Կապուտկացոց կողմերը, Կեսարիա քաղաքը, որը հայերեն Մաժաք են կոչում, որպեսզի տանելով Գրիգորին, իրենց երկրի քահանայապետ դարձնեն ու պատրաստվեցին ճանապարհ ընկնելու Եվ հրամայեց հրովարտակ գրել այս օրինակով։

ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻ ՊՍՏՃԵՆԸ

797 Եվաղուց ի վեր կորած, մի դքերի տգիտությամբ պաշարված, մատախլապատ, միզասլտ և ապշած էինք շկարողանալով նայել, իմանալ, նկատել, արդարության արեգակը տեսնել, որի համար էլ խավար էինք մթության մեջ թաթախված, Իսկ երբ մեր արարիչ Աստծու քաղցրությունն ու մարդասիրությունը երևացին մեզ՝ արարածներին իրատեսիլ և լուսավորելու, նա իր կենդանի լույսի ճառագայթները ծագեցրեց մեր սրտերում և կենդանացրեց մեր մտնելությունը՝ իր սուրբ, սիրելի նահատակներին այս կողմերը ուղարկելով։

798 Նրանք գալով, մեր անմտության [դիմաց] իրենց

քաջ նահատակութեան, առաքինութեան հանդիսը ցույց տվին: Եվ Տերը, որ գիտեր նրանց քաջութիւնը, թե ինչ-պիսիք էին, [ուղարկեց] որպէսզի մեզ՝ անմիտներս ևս իմաստութիւն սովորեցնեն և թե որչափ սիրով սիրեցին նրանք իրենց Տիրոջը, այդ պատճառով էլ առաքինութեան համար մղած մտաբեր ժամանակ սխալագործ տեր Աստված այնչափ հրաշքներ ցույց տվեց և մեզ սաստիկ պատիժներով պատուհասեց: Մինչև անգամ մեր թագավորը խոզ դարձավ և արածում էր վայրենի գազանների հետ: Այս մեզ ողորմելով, նահատակների աղոթքների բարեխոսութեամբ, այս նահատակված Գրիգորի միջոցով ամենքիս բժշկեց:

799 Քանզի սա առավել ևս նահատակ գտնվեց, ավելի քան նահատակված, որի համար Աստված նրան մեզ առաջնորդ տվեց: Սրա ձեռքով մեր նախկին ունայն սովորութեան կարգերը, հայրենի կուռքերը խլեց, մեջտեղից վերացրեց և մեզ ամենքիս սովորեցրեց իր օրենքներն ու հրամանները: որպէսզի իր կամքով ընթանանք, մինչև որ մեզ հայտ հանդիման հրաման տվեց՝ նույն այդ Գրիգորին՝ մեզ հովիվ, տեսուչ և ճշմարտապատում վարդապետ կարգել:

800 Այդ պատճառով մենք ապավինեցինք ձեր աղոթքների ընդունելութեան օղնութեանը և ձեր սրբութեանը՝ Ղեկնողիս Կեսարիո արքեպիսկոպոս և սուրբ եկեղեցու քահանայութեան այդտեղ գտնվող ամբողջ ուխտող, որպէսզի մենք՝ Տրդատ թագավոր, Մեծ Հայք երկրի ամբողջ ղոյքով, Աշխեն տիկին և մեծ օրինորդ Խոսրովիդուխտ, ձեր աղոթքներով ողջույն առնենք Տիրոջ ողորմութեանից: Գրա համար ձեզ մոտ ուղարկեցինք գլխավոր մարդկանց՝ մեր մեծ երկրի պատվական իշխանների, որպէսզի պատմեն ձեզ Աստուծոյ ղոյքը հրաշքները, որոնք այս երկրում մեզ հետ կատարվեցին:

801 Եվ մենք ձեզ մոտ բերել տվինք Քրիստոսի սուրբ խոստովանող Գրիգորին և մեր այս հրովարտակը ձեզ գրեցինք, որպէսզի ըստ Քրիստոսի հողևոր աստվածատուր շնորհի ավանդութեան պարգևի, Գրիգորին տեսուչ, արտաթագանաց ճանապարհների առաջնորդութեան վարդապետ և մեզ հովիվ ու բժիշկ կարգեք, ինչպէս մեզ հրամայված է

Աստծուց: Ազոբք արեք, որպեւզի Աստված մեզ իր ողորմութեանն արժանի դարձնի. որ առողջութեամբ գնանք նրա ճանապարհներով և ձեր սերն ու ողջուցնը հասնի մեզս:

Այս օրինակով գրվեց հրովարտակի պատճենը:

802 Եվ կազմվեցին, պատրաստվեցին իրենց հետ առան ընծաներ՝ ոսկի ու արծաթ, ձիեր ու ջորիներ, դանազան հանդերձներ, որպես զարդ ու սպաս եկեղեցիների սպասվական սուրբ տեղերին, ուր ուղարկված էին. իրենց անցած վայրերում բոլոր եկեղեցիներին ընծաներ էին մատուցում:

803 Հանեցին Գրիգորին արքունական ոսկեպատ կառքը՝ լծված սպիտակ ջորիներով: Եվ բոլոր իշխանները նրա մոտ հավաքված կառերով և քրիվարներով, զորքով, զինանշաններով յուրաքանչյուրն իր գնդով շարժվեցին գնացին Այրարատյան գավառից, Վաղարշապատ քաղաքից և հասնելով հունաց սահմանները հյուրամեծարութեան բազում պատիվներ զտան այլևայլ քաղաքներում: Շատ զվարճութուններ, ցնծութեան և ուրախութեան խնձույքներ կողմակերպեցին, երբ լսեցին Աստծու արած հրաշքները և փրկութեան դարձն ու օգնական ճանապարհներով դնալը:

804 Այսպես ճանապարհներում պատիվներ ստանալով՝ եկան հասան Կեսարիա⁴⁵ քաղաքը և այնտեղ տեսան սուրբ կաթողիկոս Ղևոնդիոսին ու բոլոր եկեղեցական խումբխումբ սուրբ կղերականներին ու դես-դես հրեշտակակրոն սպասավորներին: Ողջուց տալով և պատմելով նրանց, թե ինչ էր մի անգամ արել Աստված, թաշավորի թուղթը մատուցեցին սուրբ քահանայապետին, և նա, ինչպես և բոլոր քաղաքացիք, մեծ խնդրությամբ ընդունեցին: Ամենքը ցնծութեան տոն կատարեցին և, սուրբ Գրիգորին պատվելով, ինչպես արժանի է նրա առաքինութեաններին, ճգնութեաններին ու մարտիրոսավայել մարտին, կանթեղներով, սաղմոսներով ու հոգևոր երգերով փառավորեցին նրան: Քաղաքի իշխանները եղածներին շատ մեծարանքներ ցույց տվին և հոգատարութեամբ ընդունեցին, ըստ Քրիստոսի սահմանած կարգի: Այսպես, ամեն-

քից մեծ պատիւներով մեծարվեցին մարտիրոսի երանելի անվանչ արժանի ձևով:

805 Բազմաթիվ եպիսկոպոսների ժողով եղավ Կեսարիա քաղաքում, որպեսզի ձեռնադրեն սուրբ Գրիգորին և նրան ավանդեն Քրիստոսի քահանայության խոնարհ աստիճանը, և Աստծու փառավորության, եպիսկոպոսության բարձր աստիճանն ու մեծ փառքը: Սուրբ Ավետարանով նրան ձեռնադրեց եպիսկոպոսների ժողովը, որի գլխավորն էր Ղևոնդիոսը, որպեսզի նա իշխանություն առնի երկնքում ու երկրում, երկնքում արքայության փառանքը առնելու, իսկ երկրում՝ կապելու ու արձակելու*:

806 Մեծ պատվով, թղթով ու ժողովով սուրբ Գրիգորին իշխաններով հանդերձ այնտեղից հանապարհ գրեցին: Հրաժեշտ տվին և ճանապարհ ընկնելով մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի շնորհներով եկան հասան Սեբաստիա քաղաքը ու այնտեղ որոշ ժամանակ իջևանեցին: Նա գտավ այնտեղ կրոնաւիրների բազմություն, որոնց համոզեց իր հետ գալ, որպեսզի նրանց իր երկրի քահանայության կարգը տա. և բազմաթիվ խմբեր կուտակվեցին, որոնց նա առավ իր հետ ու շատ մեծարանքների արժանացավ երկրի եպիսկոպոսներից, իշխաններից ու ժողովրդից:

807 Իսկ այնտեղից որ անցնում էին, ժողովուրդը կուտակվում էր տեսնելու սուրբ եպիսկոպոս Գրիգորին, որպեսզի օրհնվեն նրանից: Ասում էին իրար «Եկեք տեսնենք սուրբ եպիսկոպոս Գրիգորին, քանզի սա այն մարդն է, որ Քրիստոսի սիրուն համբերեց շարշարանքներին, հավատարիմ վկա եղավ՝ խոստովանողի անուն ժառանգեց»:

808 Սրանից հետո իր հետ առավ կամակիցների բազմությունը, նախարարակույտ զորքով հանդերձ. հրաժեշտ տվեց այնուհետև շնորհատուր պարգևներով ու բոլոր յուրայիններով անձնատուր լինելով Աստծու շնորհներին՝ ճանապարհ ընկավ և այսպես բազմաթիվ օթևաններ անցնելով առողջութամբ, հաջողութամբ ու հոգելից ուրախութամբ եկան հասան Հայաստան աշխարհը:

* Հմմտ. Մատթ. փ2, 19:

809 Երբ եկավ հասավ Հայաստանի սահմանները, Գրիգորը լսեց, թե Վահեվանյան մեհյանը մնացել է Տարոնի երկրում՝ մեծազանձ մեհյանը լի ոսկով ու արծաթով և մեծամեծ թագավորների ձեռնած բազում նվերներով: Պաշտամունքի ութերորդ հռչակավոր [վայրն] էր Վիշապաքաղն Վահագնի անվամբ, Մեծ Հայքի թագավորների ղոհների տեղը, Քարբե լեռան լանջին, Եփրատ գետի վրա, Տավրոս մեծ լեռան դիմացը, որը և սյաշտամունքի վայրերի հաճախաշատ լինելու պատճառով անվանված էր Աշտիշատ: Քանզի այնժամ դեռևս շեն էին նրանում երեք բազիլիկները, առաջինը՝ Վահեվանյան մեհյանը, երկրորդը՝ Ոսկեմայր Ոսկեծին աստվածուհու և բազիլը այս անվամբ էլ կոչված էր Ոսկեհատ Ոսկեմայր դիցուհու, երրորդը, Աստղիկ դիցուհու մեհյանը, Սենյակ* Վահագնի կոչված, որը հունական ձևով Ափրոդիտես է: Արդ՝ այնտեղ դիմեց սուրբ Գրիգորը, որսկսզի այն ևս քանդի, քանզի տակավին տգետ մարդիկ շփոթությունամբ զոհ էին մատուցում այս մնացած բազիլիկներին:

810 Երբ վերադառնում էր նա հունաց կողմելից, իր հետ բերել էր մեծ մարգարե, երանյալ Հովհաննես Մկրտչի ու Քրիստոսի սուրբ վկա Աթանագինեսի⁴⁷ ոսկորների նըշխարները: Երբ եկան հասան մեհյանների դիմաց, Եփրատ գետի մոտ, կամենում էր նրանց վեր հանել մեհյանների բարձրավանդակ տեղը, կործանել բազիլիկները և նրանց վկայարաններ շինել:

811 Երբ եկան մոտեցան Եփրատ գետին Լրկու ձիւղնթաց (հեռավորությամբ) և դեռ կամենում էին անցնել մի փոքր ձորակ, սակավ ջրի միջով, կանգնեցին կառքերի սպիտակ ջորիները, որոնց վրա գտնվում էին աստվածային գանձերը՝ սրբերի նշխարները և շկարողացան հանել ձորակի միջով: Հայտնվեց Տիրազ հրեշտակը Գրիգորին ու ասաց. «Տերը կամեցավ, որ Աստու սրբերն այս տեղում բնակվեն»: Ապա իսկույն բազմաթիվ զորքերը բոլորը միասին

* Հարս

օգնելով չինեցին մատուցած և սրբերին գերեզման փոխարկեցին:

812 Երբ մատուռն էին կառուցում, Գրիգորը հրահան տվեց զորականին ու իր հետ եղած իշխաններին, որպեսզի ելնեն ու մուրճերով տապալեն մեհյանի շինվածքը: Նրանք ելնելով շատ ջանացին, բայց չկարողացան բազինների դռները գտնել, որ ներս մտնեն, քանի որ դեերը նրանցից ծածկեցին: Դրսից ջանացին, սակայն երկաթը շնորհործեց այնտեղ, ապա իշխանները, փութացին հասան և նրան ամեն ինչ պատմեցին:

813 Իսկ նա առավ տերունական խաչի նշանը և ձորակից ելնելով կանգնեց շինվածքի բարձրագույն տեղերին գեմ հանդիման ու ասաց. «Թող քո հրեշտակը, Տեր, հայածի նրանց»: Այս խոսքերի վրա ուժգին հողմ փչեց խաչանիշ փայտից, որը ձեռքում բռնած էր սուրբ եպիսկոպոսը: Հողմը բարձրացավ, ուռեց լեռան հավասար և եկավ հարթեց, տապալեց. վայր գցեց բազինների ամբողջ շինությունները: Այնպես կործանեց, որ դրանից հետո ոչ ոք այդ տեղում չէր կարող որևէ հետք նշմարել, ոչ քարի, ոչ փայտի, ոչ օսկու, ոչ արծաթի և բնավ չէր երևում թե այնտեղ որևէ բան էր եղել: Այն տեղում դանվող քրմությունը ծառայող մարդկանցից շատերը կոտորվեցին, և նրանց ոսկորները անհետ եղան: Տեսնողներից անթիվ մարդիկ հավատացին. Սուրբ Գրիգորը ասաց «Արդ՝ տեսեք, թե ինչպես ջնջվեցին ձեր գայթակղությունները, քանզի ոչինչ էին. բայց սրանից հետո ծառայեցեք տեր Աստծուն, որն ստեղծեց երկինքը: Երկիրը»:

Տ14 Սրանից հետո ելավ նա մեհյանների վայրերը և Լրկրի մարդկանց ժողովելով գեպի աստվածապաշտություն դարձրեց և այնտեղ կնկդեցու հիմքեր դրեց ու Քրիստոսի փառքի սեղան կանգնեցրեց, որովհետև նախ և առաջ այստեղ էր, որ եկեղեցիներ շինելու սկիզբը դրեց: Հանուն սուրբ երրորդության սեղան կառուցեց, մկրտության ավազան շինեց և նախ մկրտությամբ նրանց լուսավորեց, որոնք իր հետ էին: Դեմամեծ նախարարներին, որ իր հետ գնացել էին Երևարիս քաղաքը և ապա գավառականներին՝ երկրի

քնակիչներին: Քսան օր իջևանեց և այնտեղ մկրտեց ավելի քան տասնինը ոչուր՝ մարդկանց և սեղան կանգնեց սրբերի գերեզմանի իր շինած վկայարանում, փրկության պատարագ մատուցեց և այնտեղ բաշխեց կենարար Քրիստոսի մարմինն: արյունը:

815 Հրամայեց, որ տարեց յարի այդ նույն տեղում ամենքը հավաքվեն՝ սրբերի հիշատակը կատարելու, որի օրը սահմի ամսի տիժն էր, որպեսզի, ինդուլյամբ հավաքվելով, տոնախմբություն անեն քանդի այնտեղ էր նախ և առաջ եկեղեցիներ շինելու սկիզբը դրել: Տարբեր տեղերում քահանաներ կարգեց և այդ վայրերը լցրեց եկեղեցիների շինությամբ ու քահանաներով:

816 Ծվ ինքը հեռացավ այնտեղից, Քրիստոս իսաշի գարության մեծապանծ պաշտանքով լի և վերցրեց սրբերի նշխարների մի մասը, որպեսզի այլ տեղերում ևս նրանց հիշատակը հաստատի: Շրջում էր ամեն տեղերում ու դավաններում, եկեղեցիներ շինում ավաններում ու ուղի, ձկներում և մկրտութիւն կատարում, քահանաներ կարգում:

817 Լսեց ապա և մեծ թագավոր Տրդուար, որ Գրիգորը եկել հասել է մեր Հայոց երկիրը: Առաջ իր գործը, Աշխեն տիկնոջը և իր քույր խոսրոպիդուստին ու Ղվեց Այրարատյան գավառից, Վաղարշապատ բողոքից՝ Գրիգորին ընդհատեց: Եկավ հասավ Բաղավան դյուղաբաղաբը, որը պարթևներն լեղվով կոշվում է Դիցավան և այնտեղ սպասեց մեկ ամիս ժամանակով: Իսկ նա շրջում էր որպեսզի տարբեր կողմերը լցնի եկեղեցիներով, քահանաներով, [եկեղեցու] սպասավորներով ու ամեն տեսակ աստվածադործ պաշտամունքային կարգերով և շատերին լուսավորի մկրտությամբ:

818 Ապա եկավ հասավ վերոհիշյալ Դիցավանը ամենայն մեծամեծներով, զորքով ու աշխարհակույտ ամբոխով, որոնք տարբեր կողմերից էին հավաքվել, դնում շրջում էին նրա հետ, բժշկություն գտնում և նրանցից յուրաքանչյուրը իր պետքերն էր հողում նրա միջոցով: Եվ նա ամենասպիտուկ վարդապետությամբ ամենքի համար

* Բյուր՝ տասը հազար:

էենաց խոսքն էր սերմանու՛մ և Ավետարանի բոլոր սպասա-
վորներով հանդերձ, որոնք իր հետ էին, և հնարավոր չէ
յուրաքանչյուրին անուններով նշել՝ քարոզում էր Ավետարա-
նը: Երանելի հպիսկոպոսը նրանց հետ միասին հանձնվելով
Աստծո շնորհներին, եկավ հասավ Նպատ լեռան ստորոտը:

819 Ընդառաջ ելավ նրան թագավորը, ամբողջ զորքով հան-
դերձ. Եփրատ գետի ափին և հենց որ նա նրանց պատա-
հեց, ամենքին լիացրեց Քրիստոսի Ավետարանի ողջույնով
ու բազում ցնծությամբ և ուրախությամբ դարձան ավանը:
Այնտեղ վերադարձած իշխանները թագավորին մատուցեցին
ողջունաբեր թղթի բերված պատասխանը, որի պատճենը
այսպես էր գրված.

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԹՂԹԻ ՊԱՏՃԵՆԸ

820 Գանահարված ու խրատվածներ, զարնված ու հա-
մոզվածներ, տանջված ու նվաճվածներ, կորած ու գրտ-
նըվածներ, մոլորված ու դարձի եկածներ, ուշադրության
առնված ու Տիրոջից սիրվածներ՝ Տրդատ Մեծ Հայքի թա-
գավոր, Աշխեն տիկին, մեծ օրբորդ Խոսրովիդուխտ և Մեծ
Հայքի բազմամբոխ ժողովրդի ամենայն բաղմություն, Ղևոն-
դես արքեպիսկոպոս մեծ՝ Կեսարիայի մետրոպոլիտ և
ամենայն ուխտ սուրբ եկեղեցու քահանայության, հպիս-
կոպոսաների, երեցյների, սարկավազների ու ժողովրդի
ի Տեր ողջույն:

821 Աստծուց ձեզ հասած կենսատու փրկության համար,
ինչպես մեզ պատմեցին, անպայման ուրախությամբ գոհա-
ցանք Քրիստոսի անզկզջական փառքի և Աստծու այն սուրբ
նահատակների համար, որոնք ձեր մեջ և ձեր երկրում

* Բնագրում մեզաղէ, հունարեն՝ մեծ:

փարավորվեցին Պրպնսզի դուք էլ նայելով նրանց ընթացքի վախճանին և նմանվելով նրանց հավատքին՝ փառավորվեք, նրանց պսակներով պսակավորվեք:

822 Քանզի ամենքի ն բոլոր երկրները՝ յրարիչը, որն ամենքին համոզում է, որ [նրա] որդեգրությունն ընդունեն, իլ հաճոյական կամքով ամենքին խորատում է, որով մխիթարելու է սնավաստակ սշխատությունից, իր արքայություն մեջ հանգստացնելու է բեռնավորվածներին ու հոգնածներին Քֆանդի նրա լուծը քաղցր է և բնոր թեթև*։ Իր թևերով պաշտպանում է. վաշդապետում, որպեսզի ամենքին իր հանդուտյանը արժանի դարձնի:

823 Քանդի դուք կանխավ արժանին շճանաշեցիք, սյդ պատճառով էլ անարժան գավաղանը բերեց ձեզ վրա քնից ընդոստ արթնացածի նման, որպեսզի նանաչեք դատատությունը, որ արժանավորն է: Եվ որովհետև դուք մարդկայինը շճանաշեցիք մարդկայնորեն, ձեզ տեղյակ դարձրեց ոչ մարդկայնապես: Եվ որին անզիտությունք արհամարհեցիք՝ ձեզ հաստատեց անշարժ գիտություն մեջ, բանդի այն վեմք, որ շինողների կողմից անարգված էր, ձեզ համար անկյան զլուխ եղավ**:

824 Նա, որին ուրախությամբ բարկացրիք, արցունքներով հաշտվելու եք նրա հետ և այն, որից ձեր աչքերը փակելով խավար էիք համարում, ծագեց, բացեց լուսավորեց ձեր աչքերը, վերացրեց ձեզանից հեթանոսության խավարը և ճառագայթարձակ պատմուճան հազարեց: Իսկ նա, որին անմիտ էիք համարում և ամբարտավանորեն սպանել ցանկանում եույն ինքը ձեզ իմաստուն դարձրեց և եույն ինքը ձեզ տրվեց, որպես [փրկություն] գտնող:

825 Արդ՝ երբ մենք տեսանք այսպիսի հրաշալի մարդուն և լսեցինք մեծամեծ հրաշքների մասին, որոնք նրա ձեռքով ձեզ մոտ կատարվեցին. Աստու սիրո խորություն մեջ ընկղմեցինք ինչպես ալիքների բազմությունը ահեղ ջրերի մեջ, անհատնում զովարանությունք և դեռ ավելին՝ անդա-

* Մատթ. ԺԱ, 30:

** Դորեթ, Գ, 11:

յար բերանով և անհանգիստ լեզվով օրհնեցինք մեր բարե-
րար, սքանչելագործ պարգևաբաշխ տեր Հիսուս Քրիստոսին:
Գոհութիւն մատուցեցինք առ Աստված՝ հայրն ամենայնի,
շնորհելու Գրիգորին սուրբ հոգու անապական պարգևները,
որով և դուք արժանի եք լինելու նրկնքի արքայութեան ող-
ջույնի շնորհին: Եվ մեզ [Եկե] մարմնով հեռու, հոգով մեր-
ձավոր համարելով՝ հիշեցեք ձեր նոր աղոթքներում, ձեզ
սլաքակ տրված փրկութեան մեջ, մանավանդ, երբ ձեր սրբ-
բերի հիշատակը տանեք ձեր ուրախութեամբ:

826 Եվ թող ուխտը հաստատուն մնա երկու կողմերիս
միջև, որպեսզի ձեր երկրի նորոգ քահանայապետութեան
մեր կողմից սլաքակաբաշխումը անշարժ մնա Կեսարիայի
Եկեղեցու մեջ, որտեղից պատրաստվեց ձեր փրկութեան
ձեռնադրութիւնը: Այսպիսով, խորհրդի անապական պար-
գևները ձեզ կբաշխվեն մարտիրոսացած աջով, շնորհիվ
վերանորոգ մկրտութեան ու փրկչի խաչի, Քրիստոսի կենդա-
նարար մարմնի ու քավիչ արյան և բազմացյալ քահանայու-
թեանց երանութեամբ, որով և դուք կլինեք վերանալով
խառնվածներ աղոթաբուխ մշտնջենավորներ քրիստոսա-
կեցույց գնդի գործին: Ողջ եղեք Քրիստոսով և շարունակ
վայելեցեք Տիրոջ փրկութեամբ»:

827 Ուրախ եղան թղթի մխիթարութեամբ և որովհետև
ուղեգնացնելը լուսավորութեամբ եկել հասել էին ու երևացել
աստվածաշնորհ՝ սլաքակներով, առավել հոգևոր սիրո անձ-
կութիւնն էին սփռում և շատ ավելի հաստատվեցին հա-
վատքի մեջ մեծ ու ցնծալի բերկրութեամբ:

828 Իսկ նա խսկույն, ընդունված սովորութեամբ, անդա-
դար վարդապետութիւնը գործի դնելով, Տրդատ բարեսլաշտ
արքայի մասնակցութեամբ այնտեղ իր գործն էր առաջա-
դրում, խրատում էր հորդսրելով, որով առավելագույնս
հնազանդվում էին նրան ըստ Աստծու հրամանների թագա-
վորը և ամբողջ ղորքը աշխարհախումբ բազմութեամբ հան-
դերձ, որոնք բոլորը հանձն առան նրա խնդրածը կատարել
և հրամայածները գործադրել:

829 Եվ նա հրաման տվեց արքայագունդ բանակներին
մի սմիս ժամանակով սլաքի աղոթքի մեջ մնալ: Սկսեց

նա սովորապէս [ձևով], իր հետ այնտեղ բերված ընկերներով միասին պասն ու աղոթքները, տքնութիւնները, արտասովալից պաղատանքները, խստակեցութիւնները, աշխարհահեծ հոգսերը, հիշելով հոգեպատում մարգարեի ասածը, թե՛ «երբ որ հեծեծես, այն ժամանակ կաւրես»*:

830 Այսպէս շատ աշխատանք կատարեց՝ [ջանալով] ամբողջ երկրին բարիք գործելու որևէ միջոց գտնել, որի համար էլ ամենաշնորհն Աստված իր պարգևարաշխ սուրբ աջով իշխանութիւն տվեց [նրան]՝ հայրական ձևով ծնելու նոր ու սքանչելի ծնունդ, ամենքը ջրից ու հողուց, [ինչպես] արգանդից, մյուս անգամ վերստին ծնվելու մկրտութեամբ, և կատարյալ դարձնելու, սրբելու, դրոշմելու նրանց որպէս Տիրոջ մեկ ժողովուրդ:

831 Այնտեղ հիմքեր դրեց, եկեղեցի շինեց ու սրբերի ոսկորների նշխարները, որ ունեւ, տեղավորեց տերունական տանը: Սուլնպես և գավառների ամեն կողմերում եկեղեցիների հիմքեր դրեց, սեղաններ կանգնեցրեց և քահանաներ կարգեց: Ամբողջ երկիրը սրտանց դարձ կատարելով ձգտում էր պասի, պաշտամունքի ու Աստծու երկյուղին:

832 Իսկ երբ լրացավ պաս կատարելու տրված ժամկետը, երանելի Գրիգորը առավ աշխարհարևակ զորքը և իրեն՝ թագավորին, նրա տիկին Աշիսենին, մեծ օրհորդ խոսրովիդուխտին, ամենայն մեծամեծներին և բանակի բոլոր մարդկանց, առավոտյան այգը լուսանալուն պես Ծփրատ գետի ափը տարավ և այնտեղ մկրտեց⁴⁶ առհասարակ ամենքին հանուն Հոր և Որդու և սուրբ Հոգու:

833 Երբ բոլոր մարդիկ ու թագավորը իջնում էին այնտեղ՝ Ծփրատ գետի ջրերի մեջ մկրտվելու, Աստծուց սքանչելի հրաշք երևաց, քանզի գետի ջրերը կանգնելով ետ դարձան: Սաստիկ լույս երևաց լուսավոր սյան նման և կանգնեց ջրերի վրա ու նրա վրա տերունական խաչի կերպարանքը. և լույսն այնքան ժագեց, մինչև որ արգելեց ու նվաղեցրեց արեգակի ճառագայթները: Օծութեան յուզը, որ Գրիգորը մարդկանց վրա էր թափում, գետի մեջ շրջան

* Եւ. Լ, 18:

կատարելով մարդկանց շուրջն էր պտտվում: Ամենքը գարմացած օրհնություն էին տալիս ի փառս Աստծու: Սրվա երկոյան հրաշքը աներևույթ եղավ, և նրանք դեպի վեր՝ ավան վերադարձան: Նրանք, որ այն օրը մկրտվեցին, ավելի քան տասնհինգ բյուր էին, արքունական զորքից:

834 Ելան այնտեղից մեծ ցնծությամբ, սպիտակ հանդերձներով, սաղմոսներով ու օրհնություններով, վառկանթեղներով ու մոմերով և լուսավառ ջահերով, մեծ ուրախությամբ և սաստիկ զվարթությամբ լուսավորված ու հրեշտակացած: Աստծու որդեգրի անուն ստացած մտան սուրբ Ավետարանի ժառանգությունը և սրբերի վիճակին խառնվելով, Քրիստոսի անուշ հոտով ծաղկելով, վեր էլան, տերուական տունը դարձան: Այնտեղ [Գրիգորը] օրհնության պատարագ մատուցեց, ամենքին հաղորդություն տվեց գոհության խորհրդով, բոլորին բաշխեց սուրբ մարմինն ու պատվական արյունը ամենափրկիչ Քրիստոսի. որ կենդանարարն է ու կեցուցիչը ամեն մարդկանց, արարիչն ու աշխարհագործը բոլոր արարածների և անտվածատուր ջնորհները ամենքին առատապես մատակարարեց:

835 Դրանից հետո հոգևոր մխիթարության համար այնտեղ յոթ օր մնաց: Այդ յոթ օրերում արքունական բանակից էկրավեցին ավելի քան շորս հարյուր բյուր այր, կլին մանուկ:

836 Եվ կարգադրեց բերված մարտիրոսների հիշատակների համար մեծ տոն սահմանել սնտի սյաշտամունքի ժամանակներում ամենաբեր նոր պտուղների Ամանորի աստծո՝ Հյուրընկալ Վանատուրի* տոնին, որը առաջներում հենց նույն տեղում ուրախությամբ տոնում էին նավասարգի օրը: Որպեսզի հավաքվելով մեծ երանելի Հովհաննեսի և Աստծու սուրբ Շահատակ Աթանազիոսեսի հիշատակին այդ օրը նույն ավանում իմբված տոնեն:

837 Ուր և երանելի Գրիգորը էր ուսուցչությունը ի գործ դրեց և հավաքվածներին ընդունելի դարձնելու համար քաղցրացրեց ու ծովացրեց վարդապետության խորու-

* Հմմտ. Բ. Մակար. 2, 2:

թյունը, չի՞քը լցրեց ամեն հոգևոր բարություններով: Դրանից հետո նա շրջվեց, վերահասու եղավ Հայաստան աշխարհի բոլոր կողմերին՝ շինելով եկեղեցիներ բոլոր նահանգներում, գավառներում, կողմերում, քաղաքներում, ավաններում, շեներում, գյուղերում ու ագարակներում: Այդպես էլ թագավորը իր ամբողջ իշխանության մեջ առհասարակ նշանակեց շորսական ծխի հողաբաժին բոլոր ագարակ տեղերում, իսկ ավաններում՝ յոթական ծխի հողաբաժին⁶⁹-ի ծառայություն սպասավորության քահանայության [որպես] նվեր պտղի՝ Տիրոջը մատուցեց:

838 Քահանաներ կարգեց ամեն տեղերում և հրաման տվեց, որ պաշտվի միայն տեր Աստվածը՝ երկնքի ու երկրի արարիչը: Ամեն տեղ բաղմացրեց Տիրոջ սեղանի սպասավորներին, բոլոր եկեղեցիներում յուրաքանչյուր սեղանին քահանաներ կարգեց: Այսպես էլ եպիսկոպոսներին Տիրոջ ժողովրդի ղեխավորությունը հանձնեց և հրաման տվեց նրանց հավատարիմ առաջնորդութամբ լուսավորապես Քրիստոսի հոտին վերակացու լինել:

839 Նույնպես [Գրիգորը] համոզեց թագավորին, որպեսզի զանազան գավառներից, կողմերից, այլևայլ տեղերից մանկանց բազմություն հավաքեն ուսուցանելու նպատակով, գազանամիտ. վայրենագույն և ճիվաղաբարո դավաճների բնակիչներին, որոնց ընդդրկեց ուսուցման մեջ և հոգևոր սիրով ու եռանդով վերացրեց գեների ու սնոտի կուտերի պաշտամունքի շարավաճոտ աղտն ու ժանյր և այնչափ հեռացրեց իրենց բուն բարքերից, մինչև որ նրանք առաջին, թե՛ ամուսացա իմ ժողովրդին ու իմ հոր տունը»⁷⁰:

840 Տրդատ թագավորը Հայոց երկրի տարբեր կողմերին հրաման տվեց՝ իր իշխանության նահանգներից, զավառներից, ուսման համար մատաղ մանուկների բազմություն բերել և նրանց վրա հմուտ ուսուցիչներ կարգել: Առավելապես քրմերի պղծագործ ցեղին և նրանց մանուկներին այնտեղ հավաքել, հարմար տեղերում դաս-դաս խմբել և սովորուստի թոշակ նշանակել: Նրանց երկու մասի բաժանեցին և

⁶⁹ Հմմտ. Սաղմ. ԽԴ, 11:

ու՛մանց սովեցին ասորի դպրութեան և ոմանց՝ հելլենականին։ Իբանսով իսկույն, մի ակնթարթում, երկրի վայրենամիտ, դատարկասուն և անասնաբարո բնակիչները արագորեն մարգարեսողտ, առաքելածանոթ և Ավետարանի ժառանգորդներ դարձան ու աստվածային բոլոր ավանդութեաններին ոչ մի բանով անտեղյակ [լմնացին]։

841 [Գրիգորը] հասավ իր առաջին դաստակերտը, Այրարատյան գավառի մայրաքաղաքը՝՝ Վաղարշապատ⁵⁰, որտեղից առաջին աստվածատուր հրամանների սկիզբը եղավ, ուր նախ նշմարեց և նշանակելով կանգնեցրեց սուրբ խաչի նշանը, ուր և Աստծու սուրբ նահատակները զետեղվեցին և նրանց վկայարաններում, սրբների գերեզմանների վրա, Աստծու սեղաններ կանգնեցրեց, նշանակված տեղում եկեղեցի շինեց՝ տեսիլքի մէջ իրեն ցույց տրվածը, որը նախապես իր կողմից կերված էր, այնտեղ կանգնեցրեց Քրիստոսի եկեղեցին։ Նույնպես էլ մեհյանների տեղերում, որոնք նախապես կործանեց և Արտաշատ քաղաքում ու ամեն տեղերում, նահանգներում դավառներում առհասարակ, այս ձևով վարվեց և բազմացրեց եկեղեցիները, քահանաներ կարգեց ու քրիստոսյան դրոշմով ամենքին առհասարակ պատվում էր, որպեսզի բոլորը սուրբ հոգով լինեն։

842 Այսպէս ամբողջ Հայոց երկրում, ծայրից ծայր, ջանոց, սփռեց, տարածեց քարոզութեան ու ավետարանութեան գործը՝ Սատաղացիներին⁵¹ քաղաքից մինչև Խաղտլաց երկիրը, Կղարջքի⁵² մոտ. ընդհուպ մինչև Մասքութներին⁵³ սահմանները, Եին, և Ալուանաց զոնները, Կասսից սահմանները և Հայոց թագավորութեան Փայտակարան քաղաքը Ամիդ⁵⁶ քաղաքից մինչև Մծբին քաղաքը, անցնելով Ասորիքի սահմանները, նոր Շիրական⁵⁵ երկիրը, Կորդուք գավառը մինչև Մարաց ամուր աշխարհը, մինչև Մահքը—Տան⁵⁴ իշխանի երկիրը և Ատրպատական՝ սփռում, տարածում էր իր ավետարանական քարոզը⁵⁷։

* Բնագրում՝ ոտաստակ։

843 Իր կյանքի բոլոր ժամանակներին՝ ամառ և ձմեռ, ցերեկ ու գիշեր անվեհեր, առանց հապաղելու իր իսկ ավետարանական ողջունատու ընթացքով, առանց ընդդիմության հակառակորդների կողմից, ամենափրկիչ Հիսուսի անունը կրեց թագավորների, իշխանների ու բոլոր հեթանոսների առջև և ամեն մարդու զարդարեց Քրիստոսի զգեստով ու հոգևակես:

844 Եվ բազում բանտարկյալների, կալանավորների ու բռնակալների ձեռքում շարշարվածների փրկություն տվեց՝ կորզելով նրանց Քրիստոսի փառքի ահավոր զորությունամբ և անիրավագիր, ապօրինի շատ մուրհակներ պատռեց: Շատ վհատված սգավորների համար իր մխիթարական քարոզությամբ մեծ Աստծու և ամենափրկիչ Հիսուս Քրիստոսի փառքի հայտնության համաձայն հույսի ակնկալություն նվաճեց և ամենքին միանյումայն փոխեց, աստվածապաշտություն ու կարգ ու կանոնի մեջ գրեց:

845 Եվ դարձյալ շեն ու անշեն տեղերում հաստատեց դաշտաբնակ, շենաբնակ, լեռնական, անձավաբնակ, արդելաբնակ վանականների բազում ու անհամար խմբեր: Քրմերի որդիներից ոմանց Եսայի աշակերտ, ձեռնաստուն դարձրեց, ջանում էր ուսում տալ նրանց հոգևոր խնամքով ու երկյուղով դաստիարակել: Ով որ եպիսկոպոսություն աստիճանին արժանի էր, նրան ձեռնադրում էր: Նրանցից առաջինի անունը Աղբիանոս էր, որը հետո Եփրատ գետի կողմերում եպիսկոպոս եղավ, երկրորդինը՝ Եվտաղիոս, որը Բասեն գավառի կողմերում հոգևոր հովիվ կարգվեց, երրորդինը՝ Բասոս, չորրորդինը՝ Մովսես, հինգերորդինը՝ Եվսերիոս, վեցերորդինը՝ Հովհաննես, յոթերորդինը՝ Ապասյես, ութերորդինը՝ Արտիթես, իններորդինը՝ Արսուկես, տասներորդինը՝ Անտիոքես, տասնմեկերորդինը՝ Տիրիկես, տասերկուերորդինը՝ Կիրակոս⁵⁸: Սրանք էին, որ առանձնացվեցին քրմերի որդիներից՝ տարբեր կողմերի եպիսկոպոսներ լինելու, քարոզությունը տարածելու համար: Մյուսների անունները եթե որևէ մեկը կամենա, չի կարող թվել:

846 Եվ Աղբիանոսին՝ ճշմարիտ ու աստվածասեր մարդուն, թողեց արքունի դռան բնակիչների եպիսկոպոս և ինքը

ժամանակ առ ժամանակ անբնակ լեռներն էր ելնում, ուր
և ինքն իր անձով իսկ օրինակ էր ցույց տալիս: Բոլոր
մենաստաններից առնում էր որոշ աշակերտների և գնում
դառնում էր լեռնակյաց, մենակյաց, մտնում էր խոտոչների
ու ճեղքերի մեջ և առօրյա սնունդը հայթայթում խոտեղեն
ուտելիքներով: Այսպես՝ վշտակյաց տկարության էին անձ-
նատուր լինում, մանավանդ, որ աչքի առջև ունեին առա-
ջելակասն խոսքերի մխիթարությունը, թե «Երբ տկարանում
եմ Քրիստոսի համար, այն ժամանակ զորացած եմ լի-
նում»՝ և թե «ավելի լավ է պարծենալ տկարությամբ, որ-
պեսզի իմ մեջ բնակվի Քրիստոսի զորությունը»^{* *}:

847 Այնուհետև այնտեղ շէին հարբում գինով, այլ լըց-
վում էին հոգով, ու սրտերը հոգևոր երգերով էին պատ-
րաստում ի փառս և ի գովություն Աստծու: Այնտեղ վարժ-
վում էին հոգեպատում գրքերի քաղցրուտույց ընթերցա-
նություններ: Այնտեղ քաջալերվում էին հորդորող լուսավոր
գարոգություններ՝ հասնելու Քրիստոսի նշանակած սոսկառատ
նպատակակետին: Այնտեղ հոգով եռում էին աստվածա-
պաշտական սպասավորությամբ: Այնտեղ աղերսալի աղո-
թում էին, փարվելով պաղատում և ամենքի կյանքի համար
հաշտությունիչ խնդրանքներ էին անում մարդասեր Աստծուց:

848 Այս միևնույն հոգեկրոն գործով շատ օրեր անց
էր կացնում անբնակ տեղերում, Եփրատ դետի ակունքների
մոտ, բնակվելով երկրի քարայրներում ու քարածերպերում,
լեռների կատարներին, օրինակ առնելով մեծ մարգարե
եղիաչից և երանյալ առաքինի Հովհաննես Մկրտչից, որոնց
բարի գործերին նախանձավոր եղավ, նույն առաքինի ապ-
րելակերպը և աստվածամուխ կյանքը իր անձի վրա ցույց
տվեց:

849 Եվ եթե երբեմն երբեմն անհրաժեշտ էր լինում
իջնել, շրջել՝ հոգով զուրացնելու ճշմարտության աշակերտ-
ներին, բոլոր եկեղեցիներին, պիտանի օգտակար բաների
համար օգնության հասնելու Աստծու շնորհներով, առանց

* Բ Կորնթ. ԺԲ, 10:

** Բ Կորնթ. ԺԲ, 9:

հասպաղելու, առանց բնավ դանդաղելու շարունակ իջնում էր պատահող դեպքերին յգնելու և Աստծու զորությամբ գործելու։ Անփակ բերանով ավելի հորդ ու առատ էր ծավալում վարդապետության վտակներից ու սերմանում՝ լսողների սրտերի մեջ և այս անում էր նա ամբողջ կյանքում իր անձի ու աշխարհի համար։

850 Քանզի ճշմարիտ ուսուցիչները սովոր են իրենց բուռնությունները աշակերտների համար օրինակ դարձնել, մանավանդ որ մտաբերում են տերունականը, միմիայն իմաստուն Աստծունը, որովհետև ասում է. «Սկսեց Հիսուսը գործել և ուսուցանել»*, նա շատ անգամ իր աշակերտներին առնում մի կողմ էր տանում և իր անկարող անձով կարողությունների համար օրինակ էր դառնում, երբ Բարորական լեռան վրա տալիս էր խոստացած երանությունը և երբ նույն լեռան վրա կանոնական աղոթքն էր անում, մինչդեռ աշակերտները նավում էին Տիբերական ծովի վրա։ Եվ դարձյալ բազարջակերաց օրերին, հին օրենքներով սահմանված տոնին, Ձիթենյաց լեռան վրա առանձնացած երեք անգամ զիշերվա աղոթքն էր անում։ Ուստի և հաստատապես հայտնի է, որ ամենատերը ոչ թե իր անձի, այլ համայն աշխարհին սովորեցնելու համար էր այն անում, ինչ որ օրինակ է բոլոր հնազանդվածներին, որի համար էլ ասում էր. «Արթուն կացեք, աղոթեցեք, որ փորձություն մեջ չընկնեք»**։

851 Իսկ արդ՝ եթե երկրածին մարդիկ թեթև գործերի վերաբերմամբ զիտությունից պակաս են, մարդս որչափ տղետ պիտի համարվի այն գործի հանդեպ, որով Աստծու հետ է խոսում և որի մասին Երանելի Պողոսն ասում է, որ ասենքը տղետ են***, դրա համար էլ ամենակիցույց Հոգին օգնության հասնելով՝ անմուռնչ հեծությունբ բարեխոսում է****։

* Գործք. Ա, 1։

Ղուկ. ԻԲ 46։

Հմմտ. Ա. Կորնթ. ԺԳ, 38—39։

**** Հմմտ. Հռովմ, Ը, 26։

852 Արդ՝ երբ լսում ենք, թե «սկսեց Հիսուս գործել և ուսուցանել», պետք է հասկանալ իսկապես՝ գործում է որպեսզի ուսուցանի, և ոչ թե պարզևի: Եվ նրա բարեխոսելը սրբերի համար և սուրբ Հոգու բարեխոսելը մեզ սովորեցնելու նպատակով է, որպեսզի միմյանց փոխարեն բարեխոսենք և ոչ թե կարծենք, թե Միածնին կամ սուրբ Հոգուն կարող են բարեխոսել բարձրագույնի մոտ, քանզի աստվածայինը [հավասարապես] միասլատիվ է և ոչ թե բազմապիսի [սլատիվ]:

Իսկ երանելի առաքյալները ճշմարտության վարդապետից ընդունելով օրինակը նախ [յրենց] կարոտ անձերին մատակարարեցին և առաջ վերցրին տարան աշակերտածներին: Երբեմն առանձին և երբեմն ժողովաբաններում հավաքված ավելի ու ավելի բարձրացնում էին Քրիստոսի փառքը:

853 Քանզի իսկապես ավելի օգտակար է բոլոր աշխարհային զբաղմունքներից մի կողմ քաշվել, առանձնանալ և միայն աստվածասլատությամբ սլարասլել, ինչ որ նախապես անում էին մարգարեները, որոնք լեոնհրում, անապատներում, քարայրներում և քարերի փապարներում աստվածային կրոնի սլատալորութլուն էին անում: Նույնպես և բոլոր հայրերը, որոնք հաջորդեցին, կրելով առաքելական կանոնները իրենք անձամբ վերջիններին օրինակ ցույց տվին: Ուստի և այս երանելին իր վրա էր տանում ավանդածների սլատիվը և նույնը սլատվիրելով ազգարարում էր բոլոր իրեն մոտեցողներին: Եվ այսպես հետո էլ բոլոր աստվածային դանձերի վայելչութլամբ ամենքին հաստատաբար լցրած, սլարարտացրած կենցաղավարում էր շատ ժամանակներ՝ նույնով նույնի համար, առավոտը կանուխ վեր կենալով և նույնի մեջ ամեն օր հարատեկելով:

854 Այն ժամանակ երանելի, ցանկալի և անչափ սքանչելի եղավ մեր Հայոց երկիրը: Ինչպես Մովսեսը, որը միանգամից եբրայական բանակին օրենսուսուցյց էր եղել, ամբողջ մարգարեական դասի հետ և կամ ինչպես առաջագեմ Պողոսը բովանդակ առաքելական ղնդով Քրիստոսի աշխարհակեցուցյց Ավետարանի հետ, նույնպես և սա [Գրիգորը] գա-

լով հասնելով, երևալով հայաբարբառ հայերենախոս գար-
ձավ⁵⁹,

855 Արդ՝ գավառից գավառ անցնելով իր անձի համար
անբնակ տեղերում հանգստյան կայան էր ընտրում և այն-
տեղ բնակվում էր ու անբնակ տեղերից ամենքին լուսա-
վորում:

856 Հայաստանի՝ իր իշխանության տակ եղած բոլոր
գավառներում բազմացրեց, կարգեց տեսուչ-եպիսկոպոսներ,
նրա կողմից ձեռնադրվեցին ավելի քան շորս հարյուր
եպիսկոպոս, որոնք տարբեր տեղերի տեսուչ նշանակվեցին:
Իսկ երեցների, սարկավազների կամ գրակարդացների կար-
գը, և որոնք Տիրոջ համար ուրիշ սպասավորության կարգը-
վեցին, անթիվ էին իրենց բազմությամբ:

857 Իսկ Տրդատ թաղավորը այս ուխտը դրեց ամեն մի
մարդու հետ, որ նրա տիրապետության տակ էր գտնվում,
մեծին ու փոքրին, որպեսզի ամենքը հաստատապես անխորշ
ու անխեթ, առանց երկմտության և ամբողջ սրտով հնա-
զանդվեն աստվածահրաման պատվիրաններին՝ հավատան
արարչությանը: Այս բանին բոլորը համաձայնելով՝ անմի-
ջապես փութացին հրամանները կատարել:

858 Իսկ թագավորը շատ աղաչեց Գրիգորին մշտապես
իր մոտ մնալ, որպեսզի իր հետ շրջեցնի. այս բանին շահ-
մաձայնելով [Գրիգորը] հանձն շառավ, այլ կամեցավ
ապրել անբնակ տեղերում, ինքն իրեն պատով խոնարհեց-
նելով, որ չլինի թե հպարտությունը զլուխ բարձրացնի և
ոտնակոխ անի իրեն: Այլ ժամկետ դրեց ինքն իրեն՝ իր
կյանքի բոլոր օրերին քառասուն-քառասուն օր պատով մնալ
մինչև իր վախճանի քրիստոսակոչ հանդստյան օրը:

859 Եբբ Սաղավորը, երկրի [մարդկանցով] հանդերձ,
շատ փափաղեց նրան, որպեսզի իրենց մեջ ապրեր, և դան-
գատվում էին կարոտյալները, որ նա մնար, այն ժամանակ
լսեցին տեղյակ մարդկանցից, որոնք սուրբ Գրիգորի մասին
գիտակ գարձրին թաղավորին, թե նախկինում, եբբ երի-
տասարդական տաբիքում զինվորական էր, ամուսնացել և
երկու որդի էր ունեցել, որոնց առաջինի անունը Վրթանես
էր, որը աշխարհական կյանք էր [վարել], ու ապա քահա-

նայության Լեկզեցական աստիճան ընդունել. Երկրորդինը Արիստակես⁶⁰, որը մանկությունից աստվածապաշտական ծառայության համար էր դաստիարակված, որ միայնակեաց, յեռնաբնակ, կրոնական [կարդն] էր մտել և բազում ու տեսակ-տեսակ տառապանքներ էր կրել, ըստ Ավետարանի, ամեն տեսակ վարժություններով, իրեն տալիս էր ամեն ինչի, որ հոգևոր էր՝ միանձնության, լեռնակեչության. քաղցի ու ծարավի, բանջարաճաշակ կյանքի, անլույս արդիւարանների, խարաղանալոցեստ ու գնտնառորած անկեղինների, բազում անգամներ դիշերվա հաճելի հանդիստրն ու քնի նարկը սոքի վրա տքնությամբ վերջացնում էր մի ակնիթախում, և այս անում էր ոչ քիչ ժամանակ: Ի՞նչ քանիսին ևս դաել իր կողմն էր քաշել՝ հետևորդ պարձնելով սույն ավետարանական ծառայությանը: Այսպես, կամավոր քաջությամբ տանելով բոլոր վրա հասած փորձությունները և զրանով լուսավորվելով ու պայծառանալով՝ ծանոթ ու հաճելի էր դարձել Աստծուն և բոլոր մարդկանց:

850 Արդ՝ Երբ Տրդատ թագավորը այս ամենը լսել անմիջապես, փութաջան և անդանդաղ ուղարկեց Լյւնք ավագ փառավոր, պատվական մարդկանց, հրավարտակներով՝ հանդերձ, սրպեսպի Գրիգորի երկու որդիներին շատով իր մոտ հասցնելու Եվ նրանք, որ ուղարկվեցին առթայի կողմից, սրպեսպի բերեն նրանց, հետևյալներն են. առաջինի անունն էր Արտավազդ՝ որը Մեծ Հայքի բոլոր գործերի սպարապետն էր, երկրորդի անունն էր Տաճատ՝ Աշոցք⁶¹ գավառի իշխանը, և երրորդի անունն էր Դատ՝ արքայի սուրճանդակը:

861 Եկան նրանք շատան Կասյուտիացիների Եկիլորը և վրթանեսին դստան Կեսարիա քաղաքում ու սուրբ Արիստակեսին՝ անբնակ վայրում իր մենատառանում կենալիս: Նա չհամարձայնեց իճնել այն անապատից մինչև որ քրիստոնյաների բազմութիան ժողով կգալ, որոնք համադեցին նրան զնալ տյնաեղեցի. «ավելի լավ է քեզ, ասում են, Աստծու մշակի քնք, բան մենավոր բնակությունը այդ անապատում»: Այնուհետև նրանց հանապաղձ դրին այնտեղից: Իսկ նրանք Եկան հասան Հայոց Երկիրը և թագա-

վորի առջև ներկայացրին բերվածներին՝ Գրիգորի երկու օրդիններին, որոնց առավ թագավորը անձամբ նրանց հետ մեկտեղ սուրբ Գրիգորին որոնելու գնացին, ուր որ պետք է գտնվեր: Եկան գտան Դարանաղյաց գավառում Մանյա Այրբ կոչված լեռան վրա, անբնակ տեղում:

862 Ապա երանելի թագավոր Տրդատը աղաչեց սուրբ Գրիգորին, որպեսզի այն բանի փոխարեն, որ շհամաձայնվեց մնալ ու շրջել իր հետ և նախընտրեց մենավոր կյանքը՝ ձեռնադրի և եպիսկոպոս դարձնի իր սուրբ որդուն՝ Արիստակեսին, որին նա բերել էր տվել: Նրան եպիսկոպոս ձեռնադրեց իր փոխարեն, ինչպես որ դրան համապատասխան գրված է, թև՝ «Հայրերի փոխարեն կլինեն որդիները՝ իշխան կղառնան երկրի վրա»: Նա հորից ավելի բարձր էր ցույց տալիս իր վարդապետությունը հոշ [կենդանություն] օրոք, և նրանից հետո ստանձնեց հայրենի երկրի [իշխանությունը] և ասլա հստեց Մեծ Հայրի կաթողիկոսական աթոռին: Ապա ինքն իսկ, մեծ Գրիգորը, դուրս եկավ նշանակված տեղերը և Հայոց աշխարհի կրոնափոխված գավառները՝ ամենքին զվարթացնելու, զորացնելու, նորոգելու և հաստատելու համար:

863 Եվ աստվածասեր թագավոր Տրդատը, բարեպաշտությունամբ ծառայելով քրիստոնյա հետևորդի հավատքով, դարձավ երկյուղած և տեղեկանալով ու վարժվելով աստվածային հրամաններին, օրինապահ ընդունվածների հետ սիրելի դարձավ և բարի օրինակ՝ ամբողջ երկրի համար: Եվ հենց այնտեղ փութաջանությամբ ուշադրություն էր դարձնում աստվածային գրքերի ընթերցվածներին, մանավանդ նախապես տեղյակ էր հունական աշխարհիկ զբոսայրությունը, երկրավոր իմաստությունը, առավել ևս հմուտ լինելով փիլիսոփայական մտքի հանճարագիտության մեջ՝ սովորած լինելով այն:

864 Արդ՝ ընդունելով նաև երկնային սլարգանների շնորհները, որով և շուտով լուսավորվեց ու թափանցեց աստվածատուր հրամանների հանդամանքների մեջ և ամեն պատ-

* Սաղմ. եԳ, 17:

րաստութեամբ իրեն զարդարելով, ըստ ավետարանական կանոնների՝ դարձաւ մարդասեր Աստծու ծառայութեանը: Այնուհետև մերկացնելով հեթանոսակիր ցանկութիւնները, փառքի խաչն իր վրա առնելով ու դնելով ամենակեցույց խաչյալի ետեքց՝ հավանեց հրամանների կանոնները, հետեւեց Քրիստոսին աշակերտյալների խաչակիր գնդին: Եւ իր անձը սահմանափակեց սպասով ու տքնութեամբ, մըշտամուռն աղոթում էր և բազկատարած պաղատում Աստծուն և շարունակ արտասովում իր երկրի համար: Նույնպես և իր անձի համար խնդրում էր, որ չհիշվեն այն մեղքերը, որ նախկին տգիտութեան մեջ հեթանոսութեան ժամանակ գործել էր:

865 Ամբողջ մեծ ուժով նսլաստեց Ավետարանի քարոզութեան գործին և հնազանդութեամբ հպատակութիւն ցույց տոյեց ու ծառայեց՝ Ավետարանին վայել ձևով: Այսպես խրատելով ու զգաստացնելով կրոնավորական վարքով, տէնն սողութեամբ, բոլոր բարի գործերի մեջ առավել ևս պայծասորեն օժանդակում էր քարոզչական գործին:

866 Իսկ մեծ արքեպիսկոպոս երանելի Գրիգորը իր սուրբ որդու՝ Արիստակեսի հետ, բոլոր երևելի օգնականներով ու աշակերտածներով շրջում էր և [Նորդորում] նրանց հաստատ մնալու ճշմարտութեան սլաւովիրանին:

867 Այդ ժամանակներում Սպանիայում և Գաղիայում թագավորեց Կոստանդին արքայի՝ սրբի Կոստանդիանոսը: Նա Նավատաց Աստծուն երկնքի ու երկրի արարչին և նրանից ծնած Բանին՝ միածին Որդուն և նրա սատկածութեան սուրբ Հոգուն: Եւ կուտակեց, հավաքեց իր մոտ զարքերի բազմութիւնը Օվկիանոս մեծ ծովի ափին և ուխտ արեց սմնել ի համար, որ առհասարակ հավատան ճշմարտութեանը՝ կապված մեկ աստվածային պատգամներով, մեկ կատարելալ աղգ և մեկ Աստծու փառարանիչներ դառնան:

868 Եւ Աստծուն ապավինելով շարժից հեթանոս թագավորների վրա և իսկույն ամենքին սղանեց առհասարակ, նրանց կործանեց աստվածային խաչի զորութեամբ, սլիղծ

* Խոսք, իսկ բանն Աստուծո՛ւ՝ որդին Աստուծո՛ւ:

ու անօրեն Դիոկղետիանոս, Մարկիանոս, Մաքսիմիանոս, Լիկիանոս, և Մաքսենտիոս թագավորներին ու պղծալից հեթանոս թագավորների բոլոր զավակներին մեջտեղից ջրնջեց:

869 Շինեց նաև ավերված եկեղեցիները և կանոնեցրեց Տիրոջ տան կործանված սեղանները: Շինեց և նահատակների վկայարանները, ճոխացրեց երանելի մարտիրոսների հիշատակների փառաբանությունը և բազմապրեց Աստծու քահանաների աստիճանը, որպեսզի միանշարժ խաղաղություն չինի երկրավորներին, դալթակղությունը մեջտեղից փերանա, և ոչ ոք որևէ բանով շայթաքի Աստծու մոտ տանող ճանապարհից, Ավիրեց դեկերի պղծալի մեհյանները և նրանց առհասարակ իրենց պաշտամունքի ծառայողների հետ մեկտեղ փախուստի մատնելով՝ սպակասեցրեց: Պատիվներ ու պարգևներ տվեց նրանց, որոնք ճշմարիտ աստվածապաշտության հավատաբիմ էին մնացել և երբևէ չէին թողել հաստատուն [հավատքը]: Սրա համար նրան հաղթություն տրվեց ամեն ինչի վրա, որովհետև նա իր անձի վրա կրեց խաչի հաղթական նշանը:

870 Եվ Տիրոջ նկատմամբ ունեցած հավատքի մեջ հաստատուն մնալու ճշմարիտ պատվիրանի սաստիկ հրամանը իր հրովարտակներով տիեզերքի մեջ տարածեց հաղթող զորությամբ սպառնալով [որպեսզի] Տիրոջ լույս հավատքը բարեպաշտությամբ [սպահասեն]: Սրանով հուլածում էր խավարի զորքերին և վերին հզորությամբ ամեն ինչի վրա գերազանց էր: Իսկ նրանք, որ այս բանին համաձայն եղան և ճշմարտության երկրպագուներ գարձան, այդպիսիների հետ բարեկամանալով, մերձենալով, պատվելով՝ իբեն մոտեցրեց: Այսպես հզոր երևալով իր թագավորությունը հաստատեց մարդկանց վրա իր լիազորությունը աստվածուկարգ անվանեց և այնչափ հզորացավ բոլոր մարդկանց մեջ, որ իրոք պայծառացավ:

871 Այսպես հաղթող լինելով իբեն հաստատուն դարձրեց, այնպես որ իր կյանքի բոլոր օրերում երկնքից իջած հրեշտակը մշտապես նրան էր ծառայում, ամեն առավոտ

Թագի քրիստոսական նշանը վերցնելով՝ նրա գլուխն էր զնուժ: Եվ այսպես՝ երանելի և բոլոր թագավորների սիրելի Կոստանդիանոսը երկնավոր հրեշտակին տեսավ իրեն սպասավորելիս: Նույնիսկ իր թագավորական ծիրանինը քրիստոսին էր նվիրում աստվածասեր, աստվածաուրաշա և ամենքին հաղթողը, որ թագավորութունը հավատքով հաստատեց և բոլոր եկեղեցիներում հաստատ պահեց հըշմարիտ հավատքը:

872 Այն ժամանակ այս բանը լսվեց Մեծ Հայքում, Արշակունյաց Թագավորության արքունիքում, Մեծ Հայքի արքա Տրդատի կողմից: Սա երբ իմացավ, ամենքի տիրողը մեծ փառաբանություն մատուցեց, խնդրեց և մեծ ուրախությունը գոհացավ նրանից, որ ամբողջ աշխարհում իր սուրբ անունը փառավորում էր:

873 Ասյս Հայոց մեծ արքա Տրդատը, երբ այս ամենը լսեց, խորուրդ արեց այն ճանապարհների մասին², կազմեց, սպարապետեց, իր հետ առավ մեծ արքեպիսկոպոս Գրիգորին, նրա որդի Արիստակես և սպիսկոպոսին և մյուս եպիսկոպոս Աղբիանոսին³: Զինվորական կողմից՝ իր պալատի շորս գահերեցներին, որոնք բղեղխ են կոչվում. առաջինը՝ Նոր Շիրական կողմի սահմանակալը, երկրորդը՝ Ասորեստանի կողմի սահմանակալը, երրորդը՝ Արուստանի կողմի, չորրորդը՝ Մասբութների կողմի Ապա [վերցրեց] Անդեղ տան մեծ իշխանին, թագադիր ասպետին, մեծ սպարապետին, Մոկաց իշխանին, Սյունյաց իշխանին, Ռըշտունյաց իշխանին, Մաղիադության տան իշխանին, Շահապիվան շահապին, սպասկապետության իշխանին: Եվ այլ բազմաթիվ մեծամեծներով ու յոթանասուն հազար ընտիր զորքով հանդերձ Այրարատ գավառից Վաղարշապատ քաղաքից շարժվեց գնաց անքնելու Հունաց սահմանները:

874 Բազում օթևաններ անցավ մեծ ուրախությամբ և հանդիպած քաղաքներում ու պատահած իշխանների կողմից հպատակության շատ պատիվներ և ընդունելության մեծարանքներ զտավ: Յամադի ու ծովի վրա փութաջան աճապարհից մինչև գնացին հասան Խտալիա, Դաղմատիա, Հուն թագավորանիւտ քաղաքը:

875 Նրա մասին իսկույն պատմեցին արքունական պալատում, որ երբ լսեցին պատվակալ աթոռի աստվածակարգ թագավոր Կոստանդիանոսը և մեծ հայրապետ արքունի դուան արքեպիսկոպոսը, որի անունն էր Եվսեբիոս, մեծ սիրով պատիվ անելով ընդառաջ եկան և իրար հավասարապատիվ ողջույն տալով՝ ուրախ եղան: Որոշ ժամանակ մնացին այնտեղ տիեզերական քաղաքում, ապա աստվածասեր կայսր Կոստանդիանոսը զարմացած հարցրեց Տրդատ արքային, թե «ինչպե՞ս կամ որպե՞ս քեզ պատահեցին Աստու հրաշքերը»:

876 Իսկ նա կայսեր առջև պատմեց Աստու բոլոր գործերը ու նրա արած բարերարությունները: Ամոթ չհամարեց պատմել նրան իրեն հասած ահավոր պատուհասները, նասունի կերպարանք ստանալը և նահատակ քաջ վիաների տոկունությունը, նրանց կատարած գործերը և նրանց զորավոր էությունը: Կամ՝ այնտեղ իսկ կայսեր առջև ցույց տվեց իր հետ տարված Գրիգորին, թե «Սա այն մարդն է, — ասաց, — որի ձեռքով մենք ճանաչեցինք Աստու մարդասիրությունը և նրա տոկուն համբերության նշանավոր հրաշագործությունները: Սրա վրա զարմանալով Կոստանդիանոս կայսրը խոնարհեցրեց իր անձը, ընկավ Գրիգորի առջև, որպեսզի օրհնվի նրանից և բազում վայելուչ մեծարանքներով պատվեց նրան իբրև Քրիստոսի խոստովանողի, ըստ նրա արժանավորության:

877 Նույնպես և Տրդատ արքային, իբրև սիրելի եղբոր, մեծ ուրախությամբ սեր ցույց տվեց, մանավանդ նրա աստվածածանոթության համար առավել դաշինք կնքեց նրա հետ՝ միջնորդ դարձնելով տիրոջ Քրիստոսի նկատմամբ ունեցած հավատը, որպեսզի միշտ հաստատուն պահեն մտերիմ բարեկամությունն իրենց թագավորությունների միջև, և Հայոց արքայի հավատը Երրորդության հանդեպ առավել ևս հաստատ լինի: Իսկ Տրդատը պատմեց նաև Աստու նահատակների մասին, թե որպե՞ս կամ ի՞նչ ձևով մարտիրոսացան:

878 Ապա Կոստանդիանոս կայսրն սկսեց պատմել նրանց ազնվական վարքի մասին, որն առաջվանից գիտեր,

երբ դեռ այնտեղ իրենց երկրում էին, թե ինչպիսի հաճելի վարք ունեին և կամ որպիսի ազնվականներ էին ծագումով՝ Պատմեց Աստծու կողմից իրեն տրված զորութիւյան, հաղթութիւյան գործերը և ճշմարտութիւյան բոլոր թշնամիների դեմ հաղթող դառնալու Ասաց. «Գլխացիր, եղբայր, որ Աստված իր ողորմութիւն զորութիւնը ցույց է տալիս ամբողջ աշխարհում, որպեսզի նրա բոլոր արարածները ճանաչեն նրան և նրա փառավորիչները լինեն ճշմարտութիւյամբ Քրիստոսի սպասուհիները և որոնում իր համար»¹:

879 Ասյա դքսուհի հետո նրանք մեծարվեցին արքունիքի, և կեղեցիկների ու քաղաքի սլաւական իշխանների կողմից նշանակված ասպետի ու մեծասլաւով շքեղութիւն կարգով և մեծամեծ ընծաներով ու երեւելի պարգևներով սիրով մեծարվեցին:

880 Ասյա հրաժեշտ տալով ծիրանափառ օդոստականներին ու սուրբ կաթողիկոսին, ընդունելով եկեղեցու ու քաղաքի երեւելի իշխանների ողջույնը և ամեն ինչում հաշտուցում ելան ռակեւոստ, արքայական կառքերը և մեծ շուքով ու բազում վաչկելութեամբ արքունական ճանապարհներն ընկան:

881 Այլ բոլոր հանդիպած քաղաքներում փառավոր էին երևում, և այնտեղ ըստ թաղավորական արժանավորութիւն մեծամեծ սլաւութիւններ ընդունելով՝ եկան հասան Հայոց երկիրը, Ալլարատիան զավառը, Վաղարշապատ քաղաքը, ուր սրբերի դերեղմաններն էին:

882 Բերեցին այնտեղ տրված սլաւգանները՝ ոսկին ու արծաթը և թանկագին կարասին, նվեր տվեցին Աստծու եկեղեցու սպասավորութիւնը և սուրբ մարտիրոսների նվիրական տանը դրեցին: Նաև կայսեր տված ոսկի սպասները նույն սրբերի դերեղմաններում դրեցին և իրենց եկեղեցիները առավել ևս շինացրին ու հաստատուն դարձրին:

883 Եւ մեծ Գրիգորը առաջվա աշակերտների մոտ շքուցում էր ու հաստատում նրանց ճշմարիտ վարդապետութիւն մեջ:

884 Ապա սրանից հետո մեծ կայսր օգոստական Կոստանդինոսը հրաման տվեց բոլոր եպիսկոպոսներին հավաքվել Նիկիա քաղաքում: Այնժամ մեծ արքա Տրդատը և սուրբ կաթողիկոս Գրիգորը պատրաստեցին և ուղարկեցին Արիստակեսին, որ բոլոր եպիսկոպոսների հետ զնար հասներ Նիկիայի մեծ ժողովին ուր պիտի որոշվեր ամբողջ տիեզերքի ընդունելի ավանդության հավատքը, լուսավորության կարգը, հաստատված կանոնները, Աստծու անշափ բարձր կամքի աստվածատեր ընդունելու: Ուր և մեծ կայսր Կոստանդինոսը մտնելով խոստովանեց հավատքը և օրհնության պատկերով ժողովից՝ անուն թողեց Երկրվրա և արդարություն հաստատեց երկնքում:

885 Իսկ երանելի Արիստակեսը եկավ պայծառ հավատքով փայլած և նիկիական աստվածահաճո կանոններով հաստատուն երևաց Հայաստան աշխարհում և թագավորի ու սուրբ կաթողիկոսի առջև դրեց բերված ավանդները: Դրանց վրա սուրբ Գրիգորը ավելացրեց սուրբ լուսավոր կանոնները՝ իր ժառանգությունը, Հայաստան երկիրը առավել պայծառացնելով Տրդատ արքայի մխարանությունամբ մեկտեղ իր կյանքի բոլոր օրերը լուսավոր դարձրեց:

886 Ապա այսպիսի գործերից հետո դարձյալ երանելի Գրիգորը սկսեց ավելի բարձր ուսումով հաճախազույց, գովարարատու ճառեր կարդել ու հորինել, խորիմաց, գյուրալուր, բազմադիմի շնորհազիր, մարդտրեական զըրփերի զգրությունից և նյութից հորինված, ավետարանական ճշմարիտ հավատքի բոլոր ճաշակներով լի: Դրանց մեջ ավելի հանդերձյալ կյանքի հարսության հույսի վերսրերյալ շատ նմանություններ ու օրինակներ հորինեց, կազմեց աշխարհիս անցավոր բաներից, որպեսզի տխմարներին և մարմնական բաներով զբաղվածներին հաճելի ընդունելի և ղյուրահասկանալի լինեն՝ սթափեցնելու, արվեստացնելու և խոստացված պարզանների նկատմամբ հիմնովին քաջալերելու համար:

887 Ավետարանական ընթացքն և սուրբ եկեղեցու վերակացությունը Աստծու շնորհներով, առանց պակասու-

թյան առաջ էր տանում ու ավելի ևս ճղնում, ջանք էր թափում, ամենքին հորդորում էր բարդությունների մղելով:

888 Գիշեր ցերկ պասսոյ ու աղոթքով և ուժղին խընդ-բանքով ու բարձր ձայնով հիշեցնելով աստվածադիր պատ-վիրաններն ու հրամանները՝ ղգուշացնում էր ամեն մարդու «Քուն շէր տալիս իր աչքերին, ոչ նինջ աբտեանունքներին, ոչ էլ հանդիստ իր մարմնին», մինչև Տիրոջ հանգստյան հասնելը:

889 Այսպես թաղալորի ու բոլոր աշակերտների հետ մեկտեղ ամբողջ ժամանակը օր-գիշեր գրբերի ընթերցա-նությունով էին անցկացնում և դրանով ծաղկած ու շահված՝ բարի օրինակ էին դառնում սուսումնասեր ունկնդիրներին:

890 Մանավանդ որ ղգուշացուցիչ պատվիրաններ ունեին Աստծու կարգած պատգամավորներից, որոնց առաջինը հրամայում է, թե «Տիրոջ օրհնքի մասին պիտի խորհու գիշեր և ցերեկ»** և երկրորդը նմանապես պատվիրում է. «Ուշադրություն դարձրու ընթերցանության մխիթարության, վարդապետության, անփուլթ մի լինիր շնորքիդ վերաբեր-մամբ, որ կա քեզանում, այդ մասին խորհիր և դրանում կաց, որ քո առաջադիմությունը ամենքին հայտնի լինի: Զգուշ կաց անձիդ և վարդապետությանդ և դրա մեջ հարատեիր, եթե այդ անես, կաղատես թե քեզ, և թե քեզ խողենքին»***:

891 Արդ՝ այս կերպով իր կյանքի բոլոր օրերը առա-քելական, սուաքելագործ [եղանակով] վարեց, գնաց ըն-դունված հրամանների հետքերով, տարեց տարի այս արեց մինչև դեպքերի վախճանը և թաղվելով Քրիստոսի սիրո մեջ՝ լուսավորում էր:

892 Իսկ մենք, երբ ստացանք քո թագավորական հրա-մանները, ով այրերի մեջ քաջ Տրդատ, այս ամենը գրելու, ըստ այնմ մատյանների ժամանակագրին վայել ձևով դրոշ-

* Սաղմ. ՃԱ, 4:

** Հմմտ. Սաղմ. Ա—2:

*** Տիմոթ. Գ., 13—16:

մեղիներ, ամեն ինչ շարադրելով հունական ճարտասանության օրինակով:

893 Բայց [միաժամանակ], ինչպես հայելու մեջ նայել ենք շնորհված հրամանների աստվածադիր բարձրությունը, որոնք տրվել էին երանելի Մովսեսին՝ տեղի ունեցած բուրբ դեպքերը և ավանդված աստվածային պատգամները մատենադրելու ի պահպանություն զալիք հավիտենականությանը:

894 Նույնպիսի ձևով այլ մարգարեներին էլ է հրամայված. «առ, ասում է, նոր ու մեծ քարտ և գրիր վրան ճարտար դարի գրչով*, և այլուր, թե «գրիր տեսիլքդ տախտակի վրա և հաստատիր գրքի մեջ, որպեսզի ով որ այն կարդա, համարձակ լինի»**:

895 Իսկ Իավիթը առավել հայտնի ձևով ակնարկում է, որ աստվածատուր օրենքը ամեն ազգերին պիտի վիճակվի, ասելով, թե «պիտի գրվի այս եկող ազգի համար»*** և թե «Տերը ժողովուրդներին պատմելու է գրով»****:

896 Որ եկավ լրացրեց ամենափրկիչ Քրիստոսը իր շնորհատուր հրամանով, թե «Ելիք բոլոր ազգերի մեջ»***** և թե «Այս Ավետարանը պիտի քարոզվի երկնքի ներքո»*****, Ուստի և այս երանելին համարձակություն առնելով, հուսալից ջանքով իր մշակությունը երևելի և արդյունակատար դարձրեց ըստ Ավետարանի:

897 Արդ՝ քանզի մեր գրածների համեմատ ավարտին հասանք, այդ ոչ թե հին զույցներից տեղեկանալով և մատենադրելով կարգեցինք, այլ մենք ինքներս ականատես⁶⁵ եղանք նրանց կերպարանքներին և առկա հոգևոր գործերին և լսող՝ նրանց շնորհապատում ուսման և նրանց ծառայելու ըստ ավետարանական հրամանների: Ոչ թե ստապատում ճարտարախոս լինելով [գրեցինք] մեր խոսքերով:

* Նա. Է, 1:

** Ամբակ. Բ, 2:

*** Սաղմ. ԾԱ, 19:

**** Սաղմ. 22, 6:

***** Հմմտ. Մատթ. ԻԸ 19:

***** Հմմտ. Մատթ. ԻԴ, 14. ԻԶ, 13 Մարկ. ԺԴ, 9:

այլ հաճախագույնը թողնելով և նշանավոր գիտականերից քաղելով այս համառոտը կարգեցինք, որը ոչ միայն մեզ, ով թաղավոր, այլև ևրր քո առջև կարդան այս մատյանը, հայտնի կդառնա [ճշմարտացիությունը]:

898 Քանդի մենք շէինք հանդուրժի սրբերի ամեն մի արարքը դրբերի մեջ նշանակելու, այլ պատասպարվեցինք այս ավելի հեշտ ու դյուրինով՝ առաքելականով: Սրբերի բազմախուռն վաստակները թողեցինք, որսկսզի մանրակրկիտ պատմենք կարևորագույնն ու օգտակարագույնը:

ՃԳ Ուստի և մենք այս կերպ սասցինք ոչ թե [ավելացնելու] Աստծու ընտրյալների պատիվը, որոնք ամենապարծ և կենդանատուր խաչով ճանաչված հարդվեցին, այլ որսկս քաջակրիչ օրինակ իրենց հուկսր զավակներին և այն ամենքին, որոնք նբանց միջոցով սերնդեսերունդ աշակերտելու են, ըստ հոգևոր ևրզչի խոսքերի, որ ասում է. «Այն որ մի անգամ պատվիրեց մեր հայրերին՝ ցույց տալ այս իրենց որդիներին, որսկսզի ճանաչի նոր սերունդը: Այն որդիները, որ ծնվելու են, պիտի ելնեն ու պատմեն իրենց որդիներին, որ հույսը Աստծու վրա դնեն, շմոռանան Աստծու գործերը և նրա պատվիրանները ընտրեն, պահպանեն, որսկսզի շիենեն իրենց հարսերի նման**»:

900 Որսկսզի նրանք իրենց Արարչին այսպիսի խոսք ուղղելով ասեն. «ԸՆԵՐ ՏԵՐ Աստվածը դու ես, և նա ասի նրանց՝ «Իմ ժողովուրդն եք դուք»:

* Սաղմ 21, 5—8:

** Ովս. Բ, 24:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

(Ներածականի և ծանոթությունների)

Ագաթանգեղոս— Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Աշխատութեամբ
Գ. Տէր Մկրտչեան և Ստ. Կանայեանց, էջմիածին—Տփղիս, 1909:
Ցուշարձան— Ցուշարձան, գրական ժողովածոյ, Վիեննա, 1911:

Agathangelus — Agathangelus und die Akten Gregors von Ar-
menien, neu herausgegeben von Paul de Lagarde, Göttingen,
1887.

Արար. Ագաթ.— Ագաթանգեղոսի արարական նոր խմբագրութունը, հրատ-
Ա. Տէր-Ղևոնդյան, Երևան, 1968:

Garitte — G. Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange,
Rome, 1946.

Հունարեն Վարբ— Ագաթանգեղոսի Պատմության հունական նորահայտ
խմբագրութունը (Վարբ), Թարգմ. հունարեն բնագրից Հ. Բարթիկ-
յանի, առաջաբան և ծանոթ. Ա. Տէր-Ղևոնդյանի, էջմիածին, է. Ը,
Թ—Ժ, 1966:

Март — Н. Март, Крещение Армян, Грузин, Абхазов, и Аланов
святым Григорием (Арабская версия). С.-Петербург. 1905:

Տաշյան— Հ. Տաշյան, Ագաթանգեղոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսի և
ուսումնասիրութիւն Ագաթանգեղայ գրոց, Վիեննա, 1891:

Адонц — Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, С.-Петербург,
1908.

Մանանդյան— Հ. Մանանդյան, Քննական տեսութուն հայ ժողովրդի պատ-
մության (հատոր Ա, հատոր Բ— մասն Ա,) Երևան, 1944, 1957:

Կորիւն— Կորիւն, Վարբ Մաշտոցի, բնագիրը... Թարգմանութեամբ, առաջա-
բանով և ծանոթութուններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մ. Աբեղյանի
Երևան, 1941:

ՇԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ազաթանգեղոսի առաջարանը առեղծվածային է և չէ՛ս րիվ պարզ չի նրա էությունը: Ուսումնասիրողները այստեղ նկատել են հակասություններ: Իրոսվում է հեղինակի մասին որպե՛ս հոռմեաքու, հոռմեակա՛ն և հունական գաղությանն ծանոթի, որը եկել է Տրգատ թագավորի արքունիքը և դարձել բարտուղար, սակայն մի ջիչ ներքե՛ն ևա իբրև հայ է ներկայություն: Կամ ականատես վկա է համարվում, երբ ասվում է, թե կարդացել է Թորգոմյան ազգի և Հայաստան աշխարհի մեջ քրիստոնեությունը տարածելու գրվածքը:

Բանն այն է, որ առաջարանը միատարր չէ և հավանաբար այնտեղ կան որոշ շերտեր, գուցե նաև աղավաղումներ: Համենայն դեպս, չի ժխտվում, որ առաջարանը Ծ դարում Ազաթանգեղոսի գրքին կից է եղել, մասնավանգ որ իր լեզվական հատկանիշներով բնագրից լի հեռանում: Դասական մատենագրության ուսումնասիրողները (Նորայր Բյուզանդացի, Ն. Ակիխյան) Ազաթանգեղոսի ամբողջ բնագրի հետ միասին առաջարանը ևս համարում են դասական գրարարով հորինված:

Ազաթանգեղոսի հունարեն թարգմանությունը «և՛ մի ուրիշ առաջարան, նույնպես առեղծվածային, հետևյալ բովանդակությամբ.

«Նավարկողները հոծարակամ մտնում են ծովերի վտանգների մեջ, նավեր են պատրաստում և ծովի ալիքների վրա սուրում հեռավոր երկրուներու Ուլինչ նրանց լի վախեցնում և իրենց կյանքը վտանգի են ննթարկում ջանկացածը հեռք բերելու համար Ոմանց քաղաքները ուրանքներով մատակարարելու համար նանապարտ են քնկնում, արիշները մարդկանց զարգերի համար մինչև ձնդկաց ծովն են նավարկում:

Ես ևս ձևնեամուխ լինելով Հայաստան աշխարհի առևտրին, գրի առա եղած դեպքերը, Պարսից և Հայաստան երկրներում պատահածները և նրանց միջև տեղի ունեցած պատերազմները:

Երբ Պարսիները ուժեղացան, իրենց սահմանակից Պարսից, Հայոց ու Հնդկաց թագավորություններին, ինչպես նաև Մասրութաց ազդին հպուսակեցիին հետևյալ կարգով՝ Պարսկաց կամ Արշակունյաց տոհմի ավագագույն անդամը՝ հասակով շքեղ և արի, ստացավ Պարսից արքայական իշխանությունը, նրանից հետո երկրորդը ստացավ Հայոց թագավորությունը, երրորդը՝ Հնդկաց տերությունը, իսկ նրանցից չորրորդը վերջրևց մասրութաց թագավորական իշխանությունը: Այս էր Պարսկաց տոհմի կարգը:

Սկսենք պարսիկների անկումից. վաղարշ Պարսիի որդի Արտավանը, որ աստղագուշակ էր, մի գլխեր նայեց աստղերին ու, հասկանալով նրանց խորհուրդը, ասաց իր թագուհուն. «Աստղերի ընթացքը զույգ է տալիս, որ եթե մեկը ասպատամրի իր տիրոջ դեմ, հաջողություն կունենա և կ'ազդիքս: Այս ասելով քուն մտավ:

Նամիշտներուց մեկը, որ գիշերները սպասարկելու համար նրանց առագաստի մոտ էր քնում, ելավ անմիջապես և հայտնեց զլիալոր իշխաններից Սասանի որդի Արտաշիտին, որին նա տուխանքով սիրում էր:

Մտավ նրա տաղավարը և այսպես խոսեց. «Էմ սիրեցյալ Արտաշիտ, բաց թող քունը քո արտեանունքներից, զորացիր և քաջ եղիր, քանզի ժամանակն է գործելու: Թագավորը, քննելով աստղերի ընթացքը, ասաց. որ եթե ծառաներից մեկը այժմ իր տիրոջը դեմ կանգնի, կ'հաղթի: Արդ, եթե հաշողեցես և ձեռք բերել Պարսից թագավորությունը, ինձ կնության առնել չես մոռանա, ինչպես հաճախ խոստացել ես»:

Արտաշիտը, նրա ձեռքերը իր աչով երկինք բարձրացնելով, ասաց. «Ահավասիկ թող լսեն աստվածները, արևն ու հուրը, օդն ու հողը, որ այսօր և եթ խորհրդակցելու եմ Պարսից ավագների հետ և շուտով քեզ տիկնության պատվին պիտի բարձրացնեմ»: Ապա Արտաշուխտը զնաց արքայի տաղավարը ու գաղտնի իր մահիճը մտավ:

Արտաշիտը ժողովի հրավիրեց Պարսից և Ասորեստանի մեծամեծներին և հիշեցնելով, թե ինչպես պարսիկները հափշտակել են իրենց իրավունքները, կոչ արեց զենքի դիմել ասելով, որ ավելի լավ է մեռնել, քան լին ծառայել անիրավ թագավորին:

Պարսիկ իշխանները ուրախությամբ ընդունեցին այս խոսքերը, քանզի կամենում էին թրվափել պարսիկների լուծը և ունենալ բնիկ պարսիկ թագավոր: Երև եղիր մեզ առաջնորդ», — ասում էին Արտաշիտին, — և մենք պատրաստ ենք հետևելու քո խոսքերին»: Նրանք Արտաշիտի առաջնորդությամբ պատվիրակ ուղարկեցին Արտավան արքայի մոտ Ձիկ և Կարեն զորավարներին: Ներկայանալով մեծ արքային՝ այսպես խոսեցին. «Սուրհանյակ ենք ուղարկված Պարսից երկրից, և եթե տրամադիր ես մեզ լսելու, աներկյուղ կպատմենք մեր առաքելության մասին, քանզի միշտ օրենք

է եղել ամեն Վտանգից զերծ պահել պատվիրակներին: Արտավան թագավորը հրաման տվեց ասելու, ինչ որ կկամենային:

Այնժամ ասացին «Մենք՝ պարսիկներս, հավատացած ենք եղել, որ ծառաները սեւտք է հպատակ լինեն տերերին, իսկ թագավորը հավասարությամբ ու արդարությամբ ինամատար լինի նրանց: Սակայն ինչպե՞ս կարող է նա անիրավությունները սլատծել, եթե ինքն է շարիք հասցնում: Արդ՝ մեզ հասցրած քո շարիքների պատճառով մենք որոշեցինք դուրս գալ քո իշխանությունից՝ ոչ թե հպատակությունից ձանձրանալով, այլ խուսափելով սպիրատ թագավորից»:

Զգաց Արտավան թագավորը իր թագավորության վերահաս կործանումը և, նայելով պատգամավորներին, ասաց. «Ես ինքս եմ այս շարիքների սլատճառը, քանզի ձեզանից ոմանց իշխանությամբ ու ավարտությամբ մեծարեցի, այլոց հարստությամբ ճոխացրի, իսկ շատերին ազարակների ու կալվածների տեր դարձրի: Ապա դուք փութացեք կատարել ձեր խորհուրդները, և ես ձեզ ցույց կտամ, թե ինչպես կարելի է ընդդիմանալ թագավորին: Գնացեք և այլևս այսպիսի նպատակի շժառայեք, թե չէ հենց ձեզանից կսկսեմ վրեժ լուծել»:

Երբ այս բաները լսեցին, Զիկն ու Կարենը գնացին սլարսից խորհրդի ատյանը և ամեն ինչ պատմեցին Արտաշիրին ու պարսից ավագանուն և ավելացրին նաև թագավորի հանդուգն զայրույթը, որ որոշել էր դիմաչորել իշխաններին: Իսկ Արտաշիրը բերել տալով Արտադուխտին՝ փակեց նրան ունեցվածքով հանդերձ ամուր դղյակում և ինքը սլարսից ու ասորեստանցիների հետ կռիվ պատրաստվեց ընդդեմ Արտավան մեծ արքայի: Իրազեկ լինելով, որ իր դեմ մարտի են պատրաստվում, Արտավան արքան ինքն էլ սլատրաստվեց պարթևների հետ՝ ունենալով իր կողմը ոչ սակավ պարսիկ համակիրներ: Առաջին ընդհարման ժամանակ երկու կողմից շատերը՝ պարսիկներ ու պարթևներ թավալզոր ընկան, սակայն Արտաշիրի կողմը զորացավ, երբ շատերը լքելով Արտավանին՝ Արտաշիրի կողմն անցան: Երկրորդ անգամ ընդհարվելիս՝ պարթևներից շատերն ընկան, իսկ ինքը՝ Արտավանը, աճապարեց փախչել, սակայն մարտը լղղարեց: Արդ՝ երբ տասներկու ամիս իրար դեմ ճակատեցին, երբեմն կռվելով: Երբեմն դադար տալով, ապա կռիվ ժամանակ Արտաշիրը ձայն տվեց Արտավան արքային ու ասաց... Թագավորեց (նա) պարթևների մնացորդի, պարսից ու ասորեստանյանների վրա, ամեն ինչ բարեկարգությամբ օւղղեց և արդարության սիրող եղավ, քանզի ճիգ էր գործում գովության արժանի դառնալ այն բանի համար, որ կորզել էր Պարսից թագավորութունը:

Այս բոլոր անցքերը որ պատահեցին, Մեծ Հայքի թագավոր Արշակունու ականջը հասան, թե Սասանի որդի Արտաշիրը զորացած խլի էր Պարսից թագավորութունը և կորստյան մատնել նրա եղբորը՝ Արտավանին: Պոժկաններն ավելացրին, որ պարթևները խիստ հավանել են և նախընտրել Արտաշիրի թագավորութունը, քան նրա համագրի և արյան հարազատին, և որ չուտափույթ լքել են...»

մեջ և ամեն զիշեր, մինչ տարաբախտն Արտաւան կը ննջէր, աղչի՛նք
գաղանապէս Արտաշիրին մօտը կուգար և մինչև բամ (լոյս) այնտեղ կը
մնար. յետոյ Արտաւանին բովը կը դառնար:

Օր մը Արտաւան Գրան դէտէրը և Բախտարհամարները առջևը բեր-
տաւ և հարցոյց թէ— ի՞նչ կը տեսնէք Լիւնից և Երկոտասանից հանգա-
մանըն և աստեղաց զիրբն և ընթացքն: Եւ քաղաքաց քաղաքաց տէրե-
բու ժամանակի մասին և աշխարհի մարդոց և իմ իսկ և որդոցս և
մարդոցս մասին ի՞նչ կը շուշակէքս:

Ախտարհամարաց սուրդարն (սէտ) ի սլաւաբանի ըսաւ. Յերկոտա-
սանք ինկած են (ի վայր իտնարհեալ), և Որմզդի աստղը դարձեալ բարձր
է, և Վահրամ և Անահիտ զկտի Եւթնարջն կոյս և յԱռլւծ էը դիմեն և
Որմզդի օղնովեան փութալ կը թուին:

Սէնտովինն այսպէս կը ցոյցանէ, որ նոր տէր և ի՛նչաւոր մը պլաթի
Երննայ և շատ տիրապետներ պլտի մեռցնէ և աշխարհ վերստին մէկ միա-
հեծան պետի մը ձեռք պլտի անցնի:

Ահոնց մէջէն ուրիշ գլխաւոր մը յառայ եկաւ ու ըսաւ. «Այսպէս կ'երե-
վի որ ծառայ մարդ մը եթէ սա Երեք օրուան մէջ իւր տիրոջմէն ապս-
տամբեալով փախչի վերկոմիտեան և իշխանովեան կը հասնի և իւր արժող
վրայ իշխան և յապի՛տան կը լինի»:

Աղջիկը այս խօսքը, ինչպէս որ Արտաւանին ըսած էին, երբ զիշերը
Արտաշիրն բովը եկաւ, անոր հարորդեց:

Արտաշիր այս լուրը իմացածին պէս միտքը դրաւ փախչիլ անկէ: Եւ աղջկան
ըսաւ. «Եթէ քո սիրտն ուղիղ և անկեղծ է, եկ, սա երեք օրը շանցոյցած,
քանի որ Բախտարաց զլխաւորը իւր տիրոջմէն վտարանջողին մեծոյթին և
Բաղաւորովին դուշակեց, փախչինք այս տեղաց և Երվանք մինչև աշ-
խարհի տիրենք. Եւ եթէ Աստուած և Արեաց աշխարհի բախտը զօրաւիգն
լինին մեզ որ ապատինք և բարձր զիրբի մը հասնինք, այնպէս ընեմ, որ
աշխարհիս մէջ քենէ աւելի բարեբաստիկ մեկը չգտնուի»:

Համաձայնեցաւ աղջիկը և ըսաւ. «Այաւէ զիս և ինչ որ հրամայես կը
կատարեմ»:

(Լուսարացին) մօտ աղջիկը վերստին իւր տեղը՝ Արտաւանին բովը
դարձաւ և զիշերը, մինչդեռ Արտաւան ընացած էր, նորա գանձարանէն
հնդիկ սուր և ոսկի թամբ և կամար մեծասարտ և թագ ոսկի և բաժակ
ոսկի լի սկամբք և դրամ ու դէնար բազում յոյժ և զրահ և շքեղ աս-
տղէնք և այլ շատ բաներ վերցնելով Արտաշիրն բերաւ:

Արտաշիր Արտաւանի նմոյններէն օրը եւթնասուն հրասանգ ճամբայ
կտրող երկու ձի թամբեց, միտն վրայ ինք նստաւ և միւսոյն վրայ աղ-
ջիկը հեծցոյց և Գորսիստանի ճամբան բռնեցին և շտապաւ կ'երթային:

Արտաւան իսկոյն շորս հազար զօրք սպառապինէց և ի Փարս Արտաշիր

ծառայելու պնդողը, և որքան կհասնի նրան, որ Փարսի ճամբան
անկէ կանցնելու:

(Արշակունի արքան իմանում է երկու փախստականների մասին)

Արտաւան երբ որ առ այսպէս լսեց ետ դարձաւ և վերստին իւր տեղը
գնաց:

Յետ այնորիկ գունդ մը կազմեց և իւր որդու ճեղք Փարս ուղարկեց
Արտաշէրը բռնելու:

Իսկ Արտաշէր ժողովրդի ճամբան բռնեց:

Սու մինչդեռ այսպէս կը յառաջանար Փարսի մարդիկներէն մի քանի
հոգի որ Արտաւանէն զժգոհ էին իրենց բոլոր ունեցածները և իրենց անձերը
Արտաշէրին առջև դրին և անոր հնազանդութիւն և ծառայութիւն յայտնեցին:

Երբ Ռամեշն-Արտաշէր ըստած տեղը հասաւ Արտաշէր Բանակ անուն
մեծիմաստ մարդ մը որ Արտաւանի ձեռքէն փախչող սպաներէն մին էր
և այնտեղ բնակութիւն հաստատած էր, եկաւ յարեցաւ Արտաշէրին իւր վեց
որդուցը և բազում քաջ սպայից հետ:

Արտաշէր կասկածոտ էր նորա մասին, թէ մի գուցէ Արտաւանի կողմէն
գինք բռնելու ապսպրուած լինի:

Յետոյ Բանակ Արտաշէրին բովը եկաւ, երզում ըրաւ և ապագումանու-
թիւն տուաւ, որ— «Տարբար կենդանի եմ ես և որդիքս՝ թո հրամանէն
գորս շնք ելլէր»:

Ուրախացաւ Արտաշէր և հրամայեց որ այն տեղ աւան մը շինուի որ
Քամեշն-Արտաշէր կոչուեցաւ (անդորրավայր):

Բանակը այրուծիոյն հետ այն տեղ թողուց և ինք զէպի ժողովուր փու-
թաց:

Երբոր ժողովը ալթովը տեսաւ Աստուծոյ փառք տուաւ և աւան մը հիմնեց
Արտաշաւուֆա անուն և աստը վաճառական կրակ ժողովու մօտերն հրամայեց
հաստատել և անկէ Բանակին և այրուծիոյն մօտը եկաւ և զօրք գումա-
րելով Ատր-Հրուբայ մեհեանը սխտի գնաց և անկէ յաշողութիւն խնդրեց
և Արտաւանի զեմ պատերազմի ելաւ և Արտաւանի բոլոր զօրքը շարդելով
զանձ, հարստութիւն, անասուն, կահ կարասի աւարեցին և ինք Ստահր
նստաւ:

Սու կրմանէն և Մակրիստանէն և ի կողմանց կողմանց Փարսի անհամար
զօրք ժողովեց և պատերազմի ղրկեց Արտաւանի վրայ:

Չորս ամիս ամէն օր մարտ և շարդ կար անխնայ: Արտաւան ի կուսից
կուսից ինչպէս ի Հոագեսէ, Գուրաւանդէ, Գայամանէ և Բաղաշխարկարէ
զօրք և ձի սլոցեց: Սու արովհետն Կայեանց փառքը Արտաշէրի հետն էր՝ Ար-
տաշէր յաղթող եկաւ:

Արտաւանը սպանեց և նորա բոլոր ինչքն և հարստութիւնը Արտաշէրին
ձեռքը անցաւ և Արտաւանին զուտորը կին առաւ և գարձեալ Փարս եկաւ
և Արտաշէր-Նորայ զսուած լահաստանը շինեց: Մօտերը մեծ վիր (գուր,
հոր, վիհ) մը փորել տուաւ և շորս առուի շուր անկէ վիժեցուց և (Վաճառ-

կան; կրակն այնտեղ հաստատանց (նստեչուց) և ստուար լեռ մը պեղել ասլով մարուր շուր անկէ յորդեցուց և բազում գիւղեր և դասաւակերտներ շէնցուց և շատ Վոսմական մեհեաններ հրամայեց անդ հիմնել:

(Արտաշիր Բարբական Կարնամակ, Պահլաւ բնագրէն թարգմտենց հանդիւմ ծանոթութեամբ դօրթ. Յ. Քիրեարեան, Փարիզ, 1907, էջ 3—11):

Ազաթանդեղոսի Վարք կոչված խմբագրութեան հունարէն բնագրի հրատարակութեան առթիւ Փ. Գարիտը մանրամասն համեմատելով նրա և հունական վերահիշյալ առաջարանի լեզվական հատկանիշները ակնարկեմանութեան է գտնում, սակայն զգուշանում է երգիւցողութիւններ անլոյս Այս հարցի շուրջը ն. Ակինյանը որոշ ենթադրութիւններ է անում և նկատի ունենալով, որ Ազաթանդեղոսի այս խմբագրութեան (Վարք) հունական թարգմանութիւնը սկիզբ չունի, այն տեսակետն է առաջ քաշում, թէ հունական Ազաթանդեղոսի լավբնայան գրչագրում եղած վերահիշյալ առաջաբանը (Արտաշիրի ադատամբութեան մասին) այստէլից է հանված (Արտաշիր Բարբականի վեպը յունարէն Ազաթանդեղոսի մէջ և Ս. Գրիգորի նորագիտ յունարէն վարքը. Հանգէս Ամսօրեայ, 1947, էջ 567—581): Այս տեսակետը ուժեղ կազմանների կարիք է զգում:

Վիեննայի կրկնագիր օրինակը որոշ տարբերութիւն ունի այս տեղում:

«...[Ընդ է]լակի հանապազորդեայը երթեւեկն տարուրերկեայ վաճառովք զփորը մանունս յարդել ևւ հաշար ևւ բնորս թազմացուցանելով վասն այսորիկ իսկ ընդ ծաղկածն. ալիսն բազմութիւն համատարած ծովուն ընդխառնաւ: շահատակիցեն ոչ ըստ աւանդ: Եւսմի այլ վարդիչ աւղոն վարելոյս բնավարեայր ի վերայ յործանա. յաճարատարած լայնացելոցն զանդաշիցեն վասն աւղոտն գտանելոյ... Գուշարան, 72—73):

Թարգմանութեան մեջ մտցրել ենք Վարդիչ օղոյն արտատարութիւնը, որն ավելի արամարտական է, քան Վարիչ օղոյն»:

Յ Այս պարբերութեան խոսքերը ակնարկում են Ազաթանդեղոսի ազրյութները (Մ. Արեղյան, Երկեր, Գ., 182): Ե զարի հեղինակը ձեռքի տակ ունեցել է ամենից առաջ հայոց գարձի սլատմութեան Գ դարում զոգված նախնական խմբագրութիւնը:

Ազաթանդեղոսի համար բազմաթիւ ազրյութներ են նշվում հայագիտական գրականութեան մեջ: Գ. Տեր-Մկրտչյանը հիշում է Գորիսի և Շամոնայի ստորական վկայաբանութիւնը և Արրահամ խոստովանելի վկայք Արեւելիցը (Ազաթանդեղոսի ազրյութներից, Վաղարշապատ, 1891, էջ 3—62), ն. Ակինյանը գտնում է, որ Ազաթանդեղոսի պատմութեան մեջ Կրիգոր Լուսավորչի վարքը ձեւած է Ս. Արեւիկոսի վարքի հետևողութեամբ (Քննութիւն վարուց Ս. Արեւիկոսի Յերապոլոսոյ եպիսկոպոսի Հանդէս Ամսօրեայ, 1913, էջ 513—526), սակայն այս տեսակետը չի ընդունում Պ. Պետերսը (Revue des Etudes Arméniennes, t. I, 1920/1921 p. 385—387): Ակինյանը ենթադրում է նաև, որ Ազաթանդեղոսի թարգմանքներ ունի Կյուրեղ Երուսաղեմացու վկայաբանութեանից (Վկայա-

բանութիւն սրբոյն Կիրղի (Կիրակոսի) և մօր նորա Աննայի, Ազաթանդեզոսի աղբյուրներէն, Հանդէս Ամսօրեայ, 1948, էջ 129—135)։

Ազաթանդեզոսի պատմութեան մեջ առատորին օգտագործված է Աստվածաշունչը, որից շատ վկայութիւններ կան։ Ը. Գաթրճյանը մատնացուց է անում, որ Ազաթանդեզոսի մէջ կան Բարսեղ Կեսարացու պատարազից հատվածներ, թէև այլ պատարապետներ ևս ծանոթ են եղել հելլենական (Սրբազան պատարազամատուցք Հայոց, Վիեննա, 1897, էջ 90—91)։

Ազաթանդեզոսը սերտ աղերս ունի Կորյունի հետ, ընդ որում բանասերեերի մեծ մասը համոզված է, որ Ազաթանդեզոսի իմբրադրն է բաղնի Կորյունից։

Ք. Պարթևների թագավորութեան վերանալու թվականն է 224 և բնականաբար շէր կարող Տրդատ Գ-ի հոր, Լոսորով Բ-ի օրոք տեղի ունեցած լինել։ Ազաթանդեզոսի սույն հատվածում վիպական տարրի ներթափանցման պատճառով որոշ շփոթութիւններ կան։

Բ դարի վերջում և Գ դարի սկզբին Արշակունյաց թագավորութիւնը Հայաստանում դարձել էր ժառանգական և վաղարշ Բ-ին հաջորդել էր նրա որդի Լոսորով Ա (մ. թ. 216)։ Սրա օրոք սկիզբ առավ Սասանի թոռ Արտաշիր Պապակյանի պայքարը Արտաշիւն Արշակունու դեմ, որ Լոսորովի որդու Տրդատ Բ-ի (216—252/3) օրոք վերջացավ Պարսկաստանի Արշակունիների պարտութեամբ։ Արտաշիր Սասանյանը թշնամական վերաբերմունք ունեցավ դեպի Մեծ Հայքի թագավորութիւնը, որովհետև Հայաստանը Արշակունիների երկրորդ թագավորութիւնն էր և այստեղ էին ապաստանել Արտաշիւն Ե-ի որդիներն ու Սասանյաններին հակառակորդ իշխանները։

Տրդատ Բ ետ մղեց Արտաշիրի առաջին հարձակումը Հայաստանի վրա, որը նա կատարել էր Մարաստանը նվաճելուց հետո 228 թվին։ Այս հայերը Միջագետքում մասնակցեցին հռոմեացիների մղած կռիվներին, ներխուժող պարսիկների դեմ։ Որոշ զաղարից հետո Արտաշիրը 237/38 թվերին վերստին հարձակվեց Միջագետքի վրա և գրավեց Մծրինն ու Խառնը։ Պատերազմը շարունակեց նաև Արտաշիրի որդի Շապուհ Ա (241—272), որը երկար պայքարից հետո կարողացավ 252/3-ին նվաճել Հայաստանը, իսկ Տրդատ թագավորը հեռացավ արևմուտք։

Տրդատ Բ-ի պարտութիւնից հետո Հայաստանի գահին նստեց Արտավազդ (252/3—272/3)։ Նրանից հետո Մեծ Հայքի թագավորութիւնն անցավ Խոսրով Բ-ին, որը կարծւում է, թէ Տրդատ Բ-ի որդին էր (Մանանդյան, հտ. Բ, մ, Ա, էջ 99)։ Ազաթանդեզոսի այն տեղեկութիւնը, թէ Հայոց Խոսրով թագավորը արշավել է Պարսկաստանի խորքերը. հավաստի հիշողութիւն է։ Խոսրովի պալատութիւնից հետո մանուկ Տրդատին տանում են արևմուտք։ Վերջապես 298 թվականին հաղթական հռոմեացիք դառինք են կնքում Սասանյան ներսեհի հետ, և Մեծ Հայքի թագավորութիւնն գահին հաստատուն կերպով նստում է Տրդատ Գ, որի օրոք հայերն ընդունեցին քրիստոնեութիւնը։

Ինչպես տեսնում ենք Ազաթանդեզոսի տեղեկութիւնները թէև խառն և

վիպական տարրերով և որոշ շարժով շփոթ են, այնուամենայնիվ զուրկ չեն պատմական արժանից: Ազաթանգեղոսի մոտ Գ դարի սկզբին ասյրոզ հոսորով Ա ու որդին՝ Տրդատ Բ մասամբ միաձուլված են դարի վերջում ասյրած հոսորով Բ-ի և որդի Տրդատ Գ-ի հետ:

Այս առթիվ հարմար է տալ Հայաստանի հեթանոս Արշակունիների ժամանակագրական ցուցակը (հիմնականում ըստ Հ. Մանանդյանի):

Տրդատ Ա	66—75
Սանատրուկ	75—110
Աշխադար	110—113
Պարթևամասիր	113—114
(Հոռմենական նվաճում)	
Վաղարշ Ա	117—140/6
Սոհևն	140/3—161
Պակուր	161—163
Սոհևնոս	164—180
Վաղարշ Բ	180—191
Խոսրով Ա	191—216
Տրդատ Բ	216—252/3
(Արտաշատի զոհ)	252/3—272/3;
Խոսրով Բ	272/3—287
(Պարսկական նվաճում)	
Տրդատ Գ	298—330

(Տե՛ս նաև C. Toumanoff, The third—century Armenian Arsacids Revue des études arméniennes, t. VI 1969, p. 233—281).

5. Ստա՛րը արար. Խաթախր, պարսից Աքեմենյան ժամանակաշրջանի մայրաքաղաք Պերսեպոլիսի կողմին էր:

6. Այսինաց դռներ. միջնադարում այսպես էր կոչվում այժմյան Գարիալի կիրճը Կովկասյան լեռներում:

7. Ինչպե՛ս այժմ պարզված է, Ազաթանգեղոսի երկի նախնական բնագրում պետք է եղած լինե՛ր «ղճորայ պահակին», սակայն գրչի սխալով դեռ շատ վաղուց դարձել է «գիրոյ պահակին», Այսպես է եղել հենց Ջ դարի վերջին, երբ Ուրղմանվել է հունարենի:

Նորահայտ արարչյան թարղմանությունը նույնպես ունի «Ջուալու» ձևը (արար. Ազաթ. 2)

Ազաթանգեղոսի գրեթե բոլոր ձևագրերում այս վերջին ձևը կա:

8. Հոներ. այս ցնդախումբը հանդես եկավ Բ—Գ դարերում և կարծվում է, որ խառնուրդ է ուզրական և ասիական ցեղերի: Գ դարում շարժվել են դեպի արևմուտք բախվելով գոթերի հետ: Ե դարում նշանավոր էր նրանց պետք՝ Աթիլյան, որը մեծ տազնապ պատճառեց արևմտյան հռոմեական կայսրությանը և Բյուզանդիային: Հոների մի ճյուղը հաստատված

էր Հյուսիսային Վովկասում և պայքարի մեջ էր Օսասնյան Պարսկաստանի դէմ:

9. Լիփնեբրի (Լիփնք, ճիշտ և՛ն է Լփնիթ) ցեղը ապրում էր Կախեթի (Վրաստան) Լիփնք աղագավառում: Հայտնի էր Լիփնաց քաղաքը (Մ. Երեմյան, Հայաստանն ըստ Աշխարհացույցի, Երևան, 1963, էջ 54—55): Ճիղբերի ցեղը ապրում էր Կովկասյան լեռների Ճիղբք գավառում (Կախեթից հյուսիս): Կասպերը կովկասյան ցեղեր են, որոնք ապրում էին Աղվանքի արևելյան տափաստաններում, ծովի ափին, սրը նույնպես կոչվում էր Կասպից ծով: Առաջին անգամ հիշվում են Հերոդոտոսի պատմության մեջ:

10. Քուչանաց թագավորությունը տարածված էր Միջին Ասիայում, այժմյան Աֆղանստանում և Հյուսիսային Հնդկաստանում. իր ծաղկման շրջանն ապրեց Ա—Գ դարերում: Վաշկատուն ցեղերի մի խումբ էր, որի զլխավոր ցեղը կոչվում էր Քուչան և հունա-բաղտրիական Ուագավորության անկումից մեկ զար հետո թագավորություն կազմեց: Քաւրալից Գ դարում և վերածվեց մանր թագավորությունների: Քուչանների օրոք թուրքայականությունն սկսեց Հնդկաստանից ներթափանցել Միջին Ասիա:

11. Փոսպղոս լեռնանցքը գտնվում է Կարինից դեպի Կողոնիա տանող Քանապարհի վրա, Գալլ գետի ակունքների մոտ:

12. Գոթեր. գերմանական ցեղերի մի խումբ է, որը Ք դարի վերջում ջարժվեց դեպի հարավ-արևելք: Գոթերը պայքարի են հոռմեական կայսրության դեմ: Պային արևելյան գոթեր (օստգոթ) և արևմտյան գոթեր (վեստգոթ):

13. Դիոկղետիանոս կայսրը (284—305) իրեն զահակից էր ընտրել Մաքսիմիանոսին և երկուսն էլ Եգոստոս տիտղոսն էին առել: Նրանք մեկական անդապա՛հ՝ կեսար ընտրեցին Յլոթոսին և Պալերիոսին, և այսպիսով ստեղծվեց լորրորդապետությունը: 303 թվին Դիոկղետիանոսը իշխանությունից քաշվեց. և սկսվեց կատաղի պայքար իշխանության համար: Պեսար Գալերիոսի մահվանից հետո պայքարում էին որև Եգոստոսներ՝ Լիկինիոսը, Մաքսենտիոսը, Մաքսիմիանոսը և Կոստանդիանոսը (Կոստանդին):

Լիկինիոսը (250—325) հայտնի էր որպես զորավար և կայսերակից էր ընտրվել Պալերիոսի կողմից. որի մահվանից հետո դաշնակցեց Կոստանդիանոսի հետ. որանց հաղթեցին բոլոր հակառակորդներին և 313 թվահանին երկու կայսրերը իշխեցին ամբողջ կայսրության մեջ: Սակայն 324-ին Կոստանդիանոսը հաղթեց Լիկինիոսին և սպանել տվեց նրան:

Կոստանդիանոսը (306—337) գարձավ միահեծան կայսր և ամբապղեց հոռմեական կայսրությունը՝ ետր մայրաքաղաք ընտրելով Քյուզանդիոնը (Կոստանդնուպոլիս): Միլանի հրովարտակով (313 Պ. ցրիստոնեությունը ազատ կրոն հռչակվեց):

14. Տրդատ Գ Արշակունին Հայոց պատմության մեծ գեմքերից է և ցտա արժանվույն գնահատվել է, թէ միջնադարյան պատմիչների, թէ Եոր օսումնասիրողների կողմից:

հոսորով Ռ-ի սպանությունից հետո նա տարվել է արևմուտք և հունեա-
հայկական դորքերի հաղթանակից հետո վերստին նվաճել Հայոց թագա-
վորությունը:

Տրդատ Գ-ի (298—330) ժամանակաշրջանին վերաբերող մի շարք
հունարեն արձանագրություններ են գտնվել Հայաստանում: Տիգրանակեր-
տի սյարիսպների վրա գտնվել է մի արձանագրություն, որը Ց. Մարկ-
վարտը, Ղ. Մանանդյանը և վերջերս Գ. Սարգսյանը (Г. Саркисян, Тигранакерт, Москва, 1960, стр 85) գտնում են, որ Տրդատ Գ-ին է վերաբերում:
Փա մի հրաման է՝ ուղղված քաղաքի բնակիչներին, որոնք, ինչպես երե-
վում է, նախապես աստամբվել էին: Ասյարանում գտնված հունարեն ար-
ձանագրության մեջ ռՄեծ Հայքի Տրդատ Մեծ արքան մի Գնթունի իշխանի
սյարգիում է նիգ քաղաքը (М. Ростовцев, Анаранская надпись царя
Тирidata, С. П. 6,—1911): Ղ. Մանանդյանը Տրդատ Գ-ին է վերագրում
նաև Գառնիի արձանագրությունը տաճարի շինարարության մասին, ուր
հիշվում է, թե Տրդատ Մեծը, Մեծ Հայքի արքան, կառուցել է այն և այլևս
Գառնիի արձանագրության տարբեր վերձանումներ են եղել բանասեր-սյաա-
մաբանների կողմից, ընդ որում մեծ թվով ուսումնասիրողներ այն վերա-
դրում են նաև Տրդատ Ա-ին: (К. В. Тревер, Очерки по истории
культа древней Армении, М. Л., 1953, стр. 174—211):

Տրդատ Գ-ի ժամանակ դեռևս նրա նախնիների օրոք համայնքների ձե-
լով, Հայաստանում տարածված քրիստոնեությունը պետական կրոն դար-
ձավ: Փոքր Հայքի ու Կասպագովկիայի կողմերից եկած Գրիգորը և նրա
հետևորդները նախ հայածվեցին ու շարձարվեցին, ապա Գրիգորը ըն-
դունվեց որպես Հայոց կաթողիկոս: Քրիստոնեության հաղթանակը
Հայաստանում սլատամարանների մեծ մասի կողմից վերագրվում է Գ դարի
սկզբին: Ե դարի եկեղեցական սլատմիշ Սողոմոնոսը հետևյալ վկայու-
թյունն է տալիս Հայաստանում քրիստոնեության հաստատման մասին,
«ես սեղեկացա, որ հայերն ընդունել են քրիստոնեությունն ավելի առաջ
[քան վրացիներն ու ուրիշները], Ասում են, որ Տրդատը, որն այս ժո-
ղովրդի առաջնորդն էր, մի ինչ-որ աստվածանշան հրաշքի սլատճառով, որ
նրա տուն մեջ սլատահել էր, իսկույն դարձել էր ինքը քրիստոնյա ու նաև
հրամայել էր, որ քաղցողության միջոցով այդ կրոնն ընդունեն բոլոր իր
հսլատակները» (Մանանդյան. հտ. Բ, մ. Ա, էջ 126):

Ինչպես ընդունված է սլատագիտության մեջ, Հայաստանը առաջին
երկիրն էր աշխարհում, որ ոչ միայն ազատ դարձրեց քրիստոնեությունը,
այլև սլտական կրոն հռչակեց այն: Հոռմեական կայսրությունը 313 թվա-
կանի Միլանի հրովարտակով քրիստոնեությունն ընդունեց որպես հանդու-
ժելի կրոն, իսկ սլտական կրոն դարձավ սոսկ դարի վերջում:

Տրդատ Գ-ը դաշինք կնքեց Հոռմի Կոստանդիանոս կայսեր հետ, որն
առավել ևս սերտ դարձրեց Հայաստանի մշակութային հարաբերություն-
ները հոռմեական կայսրության երկրների հետ:

Տրդատ Գ-ը զորավար էր և քաղաքագետ։ Նա կայունություն մտքրեց Մեծ Հայքի Թագավորության մեջ և վերահաստատեց նախորարական տիրույթների սահմանները, որի մասին վկայում է Սուլարանի վերոհիշյալ արձանագրությունը։ Սկիզբ առաւ Հայոց պատմության մեջ մի ժամանակաշրջան՝ որը պարարտ հող նախապատրաստեց գրերի գյուտի և հայ մատենագրության ստեղծման համար։

15. Երեզ (կամ Երիզա) ավանը այժմյան Երզնկա քաղաքն է Կարենո նահանգի Եկեղյաց դավառում։ Հեթանոսության շրջանում այստեղ գտնվել է Անահիտ դիցուհու հուշակավոր տաճարը։

16. Գայլ գետ. վտակ է, որը Թափվում է Եփրատ գետի մեջ՝ Երզնկա քաղաքի մոտ։

17. Գրիգոր Լուսավորչի ծագման մասին Ազաթանյեղոսի տառերը խճրագրությունները և նրանից քաղած կամ նրա հետ աղբյուր ունեցող մուս պատմիչները տարբեր վկայություններ են տալիս։ Ըստ Աղաթանյանի և Վրդեսի Հայոց պատմության նրա հայրն էր Անակ Պարթևը. պարթևական հայր տոհմից, այսինքն ցեղակից Տրդատ Արշակունուն։ Անակի տոհմի նորոգվելուց հետո դայակները Գրիգորին տանում են Կեսաբլա, որտեղ բնակությունեկան ռզով դաստիարակվելուց հետո վերադառնում է Հայաստան։

«Տարսնի Պատմության» մեջ, ինչպես նաև Մովսես Խորենացու գրքում էլ մի այլ տարրերակի Բուրդար անունով պարսկական ժողովուրդի փախել էր Գամիրք (Կապադովկիա) և Կեսաբիայում ամուսնացել Սոփիի հետ, որը մեծատուն նվթադի քույրն էր։ Վերջնելով իր կնոջը՝ Բուրդարը կամենում էր գնալ Պարսկաստան, բայց ճանապարհին կանգ է առնում Վաղարշապատում և Սոփիին դառնում է Գրիգորի սանտուն։ Անակի տոհմի կոտորվելուց հետո Բուրդարը վերցնում է մանուկ Գրիգորին նրա մոր՝ Ոգուհու մոտից և փախցնում Կապադովկիա։ Գրիգորին ուսուցանում են հունական ու ասորական դպրություն։ Նա ամուսնանում է աստվածապաշտ Դավթի դստեր՝ Մարիամի հետ և ունենում երկու որդի՝ Արիստակես ու Վրթանես անուններով (Պատմություն Տարսնի, Երևան, 1941, էջ 69—72)։

Եթե առաջին տարրերակի մեջ Գրիգորը Կապադովկիայում միայն դաստիարակվել էր, ապա ըստ երկրորդ տարրերակի՝ նա ղեկ Հայաստանում ունեցել է Կապադովկացի ստիտու, և նրա կապը Կապադովկիայի հետ ափսի է շեշտված։ Նկատի ունենալով այս փաստը, ինչպես նաև Գեորգ Ասուրու այն վկայությունը, թե Գրիգորը հոռոմեացի էր, Ն. Աղունցը եղրակացում է, որ Գրիգորի ծագումը պետք է փնտրել Փոքր Հայքի կողմերում (Grégoire l'illuminateur et Anak le Partike. Revue des Et. Arm., t. VIII, 1828, p. 233—245), որի հարևան Կապադովկիայում նույն անունով և գրեթե նույն ժամանակ այրել են եկեղեցու Երևելի հայրեր ու մասնաճյուղներ (Գրիգոր Նյուսացի, Գրիգոր Նազիանզացի)։ Ահա Գեորգ Ասուրու խոսքերը.

«Գրիգորին այն որ աշակերտեց զՀայս, ով ուսումնասէր հոռոմայեցի

էր ազգաւ, ինչպէս որ յայտնի է իւր կէնն ասագրութեան խօսքերէն, բայց սղայութեան ժամանակ Հայոց աշխարհն եկաւ կամ Գիտկղզիտիանոսի քրիստոնէից ղէմ յարուցած հալածանաց կամ ուրիշ մեզ անծանօթ պատճառաւ։ Եւ երբ Հայոց երկրին մէջ սնաւ և ուսաւ անոնց գիրն ու լեզուն՝ իւր անունը տարածուցեալ...» (Տաշլան, 4)։

Գրիգորի ծագումը պարթև թագավորական տան հետ կապելու ձգտման նպատակն էր, ըստ Աղոնցի, նրան ազդակից դարձնել արևելքում այնքան հռչակված և Հայոց զահին էլ տիրացած պարթև Արշակունիներին։ Այս հւերցում նկատվում է իրանական վիպական գրույցների ազդեցութիւնը, և ն Աղոնցի կարծիքով Ազաթանգեղոսի պատմական մասը պարսիկ վիպասանական դրակահուրջան ազդեցութեան ենթակա է։

Ինչ վերաբերում է պարթևի ձևերով հետադարձ սոցիալական փաստին, առաջադաս պատմական հիմքեր ունի։ Եղիշեն հիշում է, որ երբ Հայոց նախարարական—Եկեղեցական ժողովը թեոգոս կայսեր նամակ ուղարկեց, ահտեղ ասված էր Եվսան որոյ և նախնին մեր Տրդատոս յիշելով զառաջին սէրն ձեր, որ ի սղայութեան վախճանայ ի հայրասպան մարգարեազրիտող հօրեղբարցն իւրոց՝ ապրեալ։ սնաւ յերկրիդ Յունաց...» (Եղիշէ, Երևան, 1957, էջ 72)։

Ուրեմն, իբրք Տրդատի հայր հետսովը սոցիալիզմ էր Արշակունու ձեռքով և այս իրական դեպքը միահյուսվել էր այլ տարրերի հետ ու ստեղծել Գրիգորի սյարմուսական ծագման պատմութիւնը։

Պատմական հիմք կարող է ունենալ նաև երկու պարթև եղբայրների (Անակի ու Եղբոր) գաղթը Հայաստան, թանգի իրոք Պարսկաստանի Արշակունյաց անկումից հետո Հայաստան զաղթեցին պարթև ազնւականներ, որոնց մեջ էին հենց Արտավան Ե-ի որդիները։ Ենթադրվում է, որ ահա սուր ժամանակ Հայաստան եկան Կամսարականներն ու Մամիկոնյանները (K. Arslan, Etudes historiques sur le peuple armenien, Paris, 1909 p. 139 Մանանդյան, հտ. Բ—մ, Ա, էջ 89), ինչ այս հարցերը դեռ ուսումնասիրման կարող են։

Գրիգորի տոհմի ծագման մասին ավելի հստակ պատկերացում է տալիս նորահայտ հունարեն Վարքը։ Գրիգորին ղիմելով Տրդատ թագավորն ասում է. «Երբ դու ի՛նչ մոտ եկար, սասցիր, որ Հայոց աշխարհի առաջիններից ես, բոլոր այժմ ղի երկում ոչ թո աղնվական ծագումը, ոչ էլ թո [հուսկված] երկրը... (Հունական Վարք, 2)։ Բացի սրանից, այլ տեղում ևուչև Հունարեն Վարքը հիշում է, որ Գրիգորի ազգականները զրտնըվում էին Կեսարիայում։

Այս բոլորից կարելի է եզրակացնել, որ Գրիգոր իտալոփոքրիչը հայ իշխանական երևելի տնից էր և հավանաբար Փոքր Հայքի սրն է իշխող տոհմից։

18. Հայկական ձեռագրերի «յաւուրն շորրորդի» արտահայտութեան դիմաց Վիեննայի կրկնագիրն անի «յաւուրն երրորդի» (Յուշարձան, 111),

որը կա նաև այլ ձևագրերում, ինչպես նաև հունարեն ու արաբերեն թարգմանությունների մեջ:

19. Ըստ հայկական ձեռագրերի, Գրիգորը նոր վիրապում մնաց «ամս Երեքտասան», սակայն Վիեննայի կրկնագիրն ունի «ամս շորեքտասան» (Յուշարձան, 115), որը կրկնված է նաև հունարեն ու արաբերեն թարգմանությունների մեջ:

20. Տրդատի հրովարտակի խորապրում եղած «սու շինականս» բառերը չունեն Վիեննայի կրկնագիրը (Յուշարձան, 122—123) և հունարեն ու արաբերեն թարգմանությունները:

21. Հռիփսիմյանց վկայարանությունը ինքնուրույն դիրք ունի Աղաթանգոսի սուրբ պատգամի մեջ: Ուշագրավ է Հ. Տաշյանի այն վարկածը, թե Հռիփսիմյանց կույսերը հավանաբար Փոքր Հայքից պետք է եկած լինեն (Տաշյան, 137): այսինքն ոչ թե Հոռմից էին եկած, այլ հոռոմների կողմից:

Քրիստոնեությունը շատ վաղ շրջանից տարածվել էր Փոքր Հայքում և նրա քաղաքներում (Մելիտինե, Սեբաստիա) կային ուժեղ համայնքներ: Ինչպես Գրիգոր Լուսավորիչի, այնպես էլ Հռիփսիմյան կույսերի ծագումը ըստ Երևույթի պետք է Փոքր Հայքի սահմաններում փնտրել, որի հայ աղագրեակազմությունը հունական բարձրից ենթարկված լինելով հոռոմ կր համարվում բուն Հայաստանի հայության կողմից:

22. Ձեռագրերի մի մասում կա «սպա յետ երկուց ատուրցն», իսկ մյուսների մեջ «սպա յետ երկուց ատուրցն»: Գ. Տեր-Մկրտչյանը և Ս. Կանայանցը նախընտրել են առաջին ձևը, սակայն Վիեննայի կրկնագիրը (Յուշարձան 129) ունի երկրորդը: Հունարեն և արաբերեն թարգմանությունները նույնպես ունեն՝ երեք օր:

23. Ինչպե՞ս դրված է՝ դար, որը նշանակում է թե՛ հարյուրամյակ, թե՛ հազարամյակ և կամ որևէ երկար ժամանակամիջոց: Միջնադարյան մատենագրության մեջ երբեմն Ազամից միևնույն Նոյ դրվում է ութ դար, իսկ երբեմն Ազամից միևնույն Քրիստոս վեց դար և յոթերորդը՝ նրանից հետո միևնույն աշխարհի վախճանը (Նոր բառարան Հայկազևան լեզուի, Վենետիկ, 1836, Ա, 603): Որպեսզի հասկանալի լինի, թարգմանել ենք դարասլույս:

24. Եուշանը բաբելոնյան մեծատուն հրեա Հովակիմի կինն էր, նշանաճոր իր զեղեցկությանը: Երկու ծեր դատավորներ ցանկացան նրան, բայց պարկեշտ կինը մերժեց, և ծերունիները, նենդորեն ամբաստանելով Եուշանին անբարոյականության մեջ, համոզեցին ատյանին՝ մահվան դատապարտել նրան: Դանիել մարգարեն, վերարենելով զործը, ապացուցեց երկու ծերունիների խարդախությունը, մահվան դատապարտեց նրանց և ազատեց Եուշանին (Դանիել, ԺԳ, 1—64): Եուշանը (կաթաղիկազուսի երկուսից) լարության անմեղ զոհ հիշեցնում է Հռիփսիմին:

25. Դերովրան և Հայելը (Յայել) հրեաների պատմության դատավորների շրջանից են: Փառանաջից հարձակվել էին Իսրայելի վրա, և այն ժամանակ Իսրայելի դատավոր Դերովրա մարգարեուհին կազմակերպեց

սյառարը թշնամու դեմ: Փանանացիների զորավար Սիսարան փախավ հրևանների առջևից և ապաստանեց Քարերի կնոջ՝ Հայելի վրանում, որտեղ սակայն Հայելը սպանեց նրան, և հրեաները գուրս թշեցին թշնամուն (Գիրք Դատաւորաց, գլ. Գ—Ե): Ազաթանգեղոսի գրքում այս երկու կանայք հիշված են իբրև շար թշնամու դեմ կանացի թաշտթյան խորհրդանշան:

26. Արարների երկիր կամ Տաճկաստան ասելով վաղ միջնադարի հայ պատմիչները նկատի ունեն Միջագետքի ու Ասորիքի անապատը, որտեղ վաղուց թափառել են արաբական վաչկատուն ցեղերը:

27. Հոռին հին հայկական ամիսներից է: Հայկական ամիսներն էին՝ Նավասարդ, Հոռի, Սահմի, Տրև, Քաղոց, Արաց, Մեհեկան, Արեգ, Ահեկան, Մարերի, Մարգաց, Հրոտից, Աւելաց: Այս ամիսները երեսունական օր ունեին բացի վերջինից՝ որն ընդհանրապես հինգ օր ուներ, իսկ նահանջ տարում՝ վեց օր: Նավասարդի մեկը ավանդաբար ընկնում է օգոստոսի 11-ին (Տևս՝ Հ. Ս. Բաղայյան, օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970):

28. Փառական Շեմակացի նիշտ տեղը հայտնի չէ: Հ. Գ. Նահապետյանը նախ առաջարկել է կարդալ «Փառական էջմակաց», Փառականը տեղանուն համարելով, իսկ երկրորդ բառը բացատրելով վրացերեն դև նշանակությունը (Ուղղադրություններ Ազաթանգեղոսի Պատմութեան, Բաղմավւյ, 1907, էջ 147—148), ապա տվել է նոր բացատրություն՝ Փառական նամակաց, այսինքն ճահճախուտ և եղեգնուտ դաշտ (Բաղմավւյ, 1907, էջ 268—269): Նրան հակաճանաչելով Հ. Կ. Տեր-Սահակյանը առաջարկեց [թա]-փառական [եր]ամակաց ուղղումը (Բաղմավւյ, 1907, էջ 270): Վերջապես «Փառական նշամակաց» հողվածով Հ. Գ. Նահապետյանը եզրակացրեց (Բաղմավւյ, 1907, էջ 403—407), որ Փառական դաշտը պետք է գտնվեր Մասիս լեռան ստորոտի մեծ շամրի մոտ և այդ տեղանունը կապ ունի Մովսես Խորենացու հիշած Փառախոտի հետ, որը կառուցել էր Ամասիայի որդի Փառոխը Մասիս լեռան մոտ (Պատմութիւն Հայոց, Ա, գլ. ԺԲ): Ըստ Անանունի Փառականը որսադաշտ էր (Սեբեոսի Պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ 7): Տես՝ Գ. Արղարյան «Սեբեոսի Պատմությունը» և Անանունի առկածվածը, Երևան, 1965, էջ 116:

29. Տրդատի խոպացումը կապ ունի Հայ-իրանական հեթանոսական շրջանի մասձելակերպի հետ: Պարսիկների համար վայրի խոզը՝ վարազը արբունի անասուն էր և ս:ջբայից արբայի կնիքը վարազի պատկերն ուներ: Հ. Աճառյանը վարազ ձևից երկու տասնյակ հայկական անուն է հիշում՝ Վարազ, Վարազ-Գնել, Վարազ-Գրիգոր, Վարազգատ, Վարազդէն, Վարազ-ղուխտ, Վարազ-Խոսրով, Վարազման, Վարազ-Յոհան, Վարազ-Ներսէհ, Վարազ-Շապուհ, Վարազպերժ, Վարազ-Սահակ, Վարազվաղան, Վարազ-վալէ, Վարազտիրոց, Վարազ-Տրդատ և Վարազ-Քուրդակ: Լատիներենում նույնպես կան վարազ կենդանու անունով անձնանուններ (Հայոց անձնանունների բառարան, Ե, 62—69): Ղ. Ալիշանը (Այբարատ, 879, ծան. 8) Տրդատի խոզացման մեջ տեսնում է գալլամարդության ախտը (ԼԿ-

canthropie): Այս նյութի շուրջ տես՝ Գ. Յոսէֆեան, Նիւթեր և ուսումնասիրութիւններ, պրակ Գ, Նիւ-Նորք, 1944, 61—63. Տաշչան, 139—140:

30. Սույն պարբերութեան վերջին տողերը Վիեննայի կրկնագրում և մասամբ այլ ձևագրերում հետևյալ ձևն ունեն «որպէս զի համարուել իսկ լիցի գերանելիսն իսկ ի գլխովին յանդիման տեսանելի» (Յուշարձան, 148):

31. Այս պարբերութեան անմիջապէս հետո սկսվում է վարդապետութիւնը, որը ծավալով հաճասար է Ազաթանգեղոսի զրթի ամբողջ մնացած մասին, Վարդապետութիւնը թեև նյութի տեսակետից թույլ է կապված Ազաթանգեղոսի բուն բնագոյի հետ այնուամենայնիվ նրա հետ որոշ ամօշխուղութիւն է կապում, լեզվական տեսակետից չի տարբերվում մնացած մասից և անտարահույս և դարից էլ Ազաթանգեղոսի հունարեն թարգմանվելու ժամանակ Ձ դարձի վերջում, վարդապետութիւնը եզել է նշա կաղծում: Այդ վկայում են հունական, ինչպէս նաև նորաստատ արաբական թարգմանութիւնները, որոնք թեև զեղչել են այս ընդարձակ շատվածը, այնուամենայնիվ պատմութեան առաջին (վարդապետութեանը նախորդող) մասի վերջում Վարդապետութեան սկիզբը սպորտային խախտումներ ընդհանրապէս չեն ներկայացնում և Վարդապետութեանը անմիջապէս հաջորդող «Արդ՝ եկեք եղբայրներ...» խոսքերը բառացիորեն են թարգմանվել և ստացվել է որոշ անկապ շարադրանք, քանի որ երկուսն էլ են ինչ որ ված պակասում է (Տաշչան, 155) ներկա աշխարհային թարգմանութեան մեջ վարդապետական մասը նկատի չի առնված:

32. Հայաստանը հյուսիսային երկիւր է համարվել, ինչպէս հայ, այնպէս էլ ասորական ու արարական մատենագրութեան մեջ, Ձ. դարի ասորի մատենագիր Զարարիա Հոստորը հյուսիսային երկիւր անվան տակ հասկանում է Հայաստանը և նրան հարող ու եկեղեցականորեն ենթակա Վրաստանն ու Աղվանքը (И Пигулевская Сирийские источники по истории народов СССР. М.—Л., 1941, стр 165), իսկ Ք. դարի արաբ աշխարհագրագետ Իբն Նորդայերին, այս բոլորի հետ հիշելով նաև Ատրպատականը, Զարբի (ասորերեն՝ հյուսիս) է կոչում (Ա. Տեր-Վեոնդյան, Հայաստանի վարչական բաժանումները ըստ արաբ աշխարհագրագետների Տեղեկագիր 1961 թ. էջ 66): Վերջինս Սասանյան կայսրութեան հյուսիսային բուստակն (երկրամաս) էր:

33. Վերջերս էջմիածնի Մայր տաճարը և Հոփիսիմե եկեղեցին վերանորոգելու և Սահինյանի կատարած սեղողումները շատ բան բացահայտեցին Վաղարշապատի հնադուրն եկեղեցական կառուցվածքների վերաբերյալ: Մայր տաճարում Վահան Մամիկոնյանի կողմից վերակառուցված հիմքերի ու մուրների տակ գտնվեցին ավելի հին հիմքեր ու մուրների խորիքներ, իսկ խորանի տակ՝ կրակարանի մնացորդներ և նույնիսկ Հայաստանի ուրարտական ժամանակաշրջանի հղված բազալտ բարակոթիղ: Ա. Սահինյանը եզրակացնում է, որ էջմիածնի մայր տաճարը իր նախնական ձևով Տրդատ Գ-ի և Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակ եղել է բաղիլիկ լին կառուցվածք թաղակապ ծածկով՝ նման Քասաղի. Եղվարչիկ

Աշտարակի, Տեկորի և Երեբունյի բազիլիկ տաճարներին, Պեղումների և յուր-
թեքը հաստատում են Մայր տաճարի մասին Աղաթանգեղոսի ու Ղազար
փարպեցու վկայությունների ճշմարտացիությունը։ Ե գարում Վասան Մա-
միկոնյանը տաճարը վերակառուցել է և տվել նրան գմբեթակիր հորին-
վածք, ընդ որում նրա խարխսխները դրվել են հների վրա։

Հոփստիմե տաճարի պեղումների ժամանակ նույնպես հայտնաբերվել են
մուրթերի հին խարխսխներ, որոնք հեթանոսական մեհյանների ճարտարա-
պետական դարդեր ունեն։

Այս նյութերի շուրջը տես՝ Ա. Савиных. Новые данные об архитек-
турном облике эчмиадзинского собора. XXV Межд. Конгр. Вост.,
Москва, 1960 Ա. Սահխյան, Էջմիածնի Մայր տաճարի սկզբնական
տեսքը, Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, 1966, 3, էջ 71—93։

Սույն նյութերը հերքում են Հ. Գեյցերի այն տեսակետը, թե քրիստոնե-
յա Հայաստանի վաղ ժամանակաշրջանի Եկեղեցական կենտրոնը Վաղար-
շապատը չէր, այլ Աշտիշատը և որ նույնիսկ այդ ժամանակ Վաղարշա-
պատում կաթողիկոսական Եկեղեցու գոյությունը կասկածելի է (Հ. Գեյցեր,
Փառապետ Բիզանդ կամ Հայկական Եկեղեցու սկզբնաւորութիւն, Վենե-
տիկ, 1896, էջ 57—64)։ Այս բոլորը ճիշտ է միայն այնքանով, որ Աշտի-
շատը իրոք կրոնական շատ մեծ նշանակություն ունեցող կենտրոն էր ին
հեթանոսության ժամանակ, թե քրիստոնեության օրոք։ Այնտեղ էին Վա-
հագնի, Անանիոսի ու Աստղիկի նշանավոր մեհյանները և այնտեղ էր որ
գումարվեց Եկեղեցական հայտնի ժողովը ներսև Պարթևի օրով։ Սակայն
դա չի կտրող նսեմացնել Վաղարշապատը, որի դեռ Դ գարում կաթողի-
կոսանիստ կենտրոն լինելու փաստը հնագիտական պեղումներով հաստատ-
ված իրողություն է։

Վաղարշապատը եղել է Արշակունյաց Հայաստանի հիմնական մայրա-
քաղաքը և միաժամանակ՝ մշակութային ու կրոնական կարևոր կենտրոնը։
Նրա տեղում դեռ շատ վաղուց գոյություն է ունեցել Վարդգեսապանը, ուի
հիմնադիրն է, ըստ Մովսես Խորենացու, Հայկազյան Երվանդ Սակալակ-
յաց արքայի քրոջ ամուսինը՝ Վարդգեսը։

Վաղարշ Ա. Արշակունի թագավորը (117—140) նախկին Վարդգեսա-
պանը պարսպով պատել և դարձրեց մայրաքաղաք։ Հունական աղբյուր-
ները Վաղարշապատը էրում են Նոր Բաղաք, որը էա նաև Աղաթանգեղոսի
և այլոց մոտ՝ Նորաքաղաք։ Վաղարշապատը դարձավ Արտաշատի կողքին
Երկրի մյուս մայրաքաղաքը, իսկ Դ գարում Խորով կոտակ արքան Դվինը
դարձրեց իր մայրաքաղաքը։ Այսուհանդերձ Արշակունիների հիմնական
մայրաքաղաքը (մինչև Ե գար) միշտ էլ Վաղարշապատը մնաց։ Բ գա-
րում, երբ Հոմեր ուժեղ սլայքար էր մղում Հայաստանում իր աղեղեցու-
թյունը պահպանելու համար, Վաղարշապատում հոմեական կայսրոր էր
մնում։ Վաղարշապատում գտնվել են մի հունարեն և երկու լատիներեն
արձանագրություն՝ զրված Բ գարի երկրորդ կեսում հոմայեցիների կող-
մից։ Լատիներեն արձանագրությունները վերաբերում են Վաղարշապա-

տում կատարված ռազմական կառույցներին և առաջին հերթին քաղաքի պարիսպներին (К. Тревер, Очерки по истории культуры древней Армении, М. Л., 1953 стр. 251—270):

Վաղարշ Բ Բագավորի ժամանակ (180—191) Վաղարշապատի հոռոմեական կայսրորդ դուրս բերվեց Հայաստանից, և Հայոց թագավորության կախումը Հռոմից մեծ շարժվ պակասեց: Այս Վաղարշին հաջորդեցին նրա որդիներն ու թոռները և ըստ էության նրանով սկիզբ առավ հայ Արշակունիների ժառանգական իշխանությունը: Տրդատ Գ-ի օրոք, ինչպես տեսանք, Վաղարշապատը հայ եկեղեցու պաշտոնական կենտրոնը դարձավ: Արշակ Բ-ի պարտությունից հետո 369 թվին պարսից Շապուհ արքան մտավ Հայաստան և ի շարս այլ քաղաքների գրավեց նաև Վաղարշապատը և ընտրվեց ներքին 19 հազար տուն գերեզմարեց: Սակայն զրանից հետո էլ քաղաքը մնաց Արշակունիների նստավայրը և գրեթե գյուտի ժամանակ Վանաձապուհ Թագավորն ու Սահակ Պարթև կաթողիկոսը, նախարարների բազմություն հետ, հանդիսավոր կերպով, Վաղարշապատում ընդունեցին Մեսրոպ Մաշտոցին, որն այստեղ բացեց առաջին հայկական դպրոցը:

Ե դարում Վաղարշապատն ու Արտաշատը միաժամանակ լքվեցին, և Դվինը երկուսին էլ փոխարինեց որպես մայրաքաղաք ու կաթողիկոսի աթոռանիստ: Է դարում Վաղարշապատը վերածուեց ապրեց, կառուցվեցին մի շարք հուշարձաններ՝ Հոխիսիմ, Գայանե ու Զվարթնոց տաճարները և ժամանակավորապես նորից դարձավ կաթողիկոսական նստավայր: Վաղարշապատը հայ կաթողիկոսների երկրորդական նստավայրն էր նաև Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում և երբ Դվինի հայրապետանոցում գրությունը վատանում էր, այստեղ էին տեղափոխվում քահանայապետները: Թ դարի վերջում Դվինի երկրաշարժի ժամանակ Գեորգ կաթողիկոսը նկավ հաստատվեց Վաղարշապատի Զվարթնոց տաճարի մոտ կառուցված կաթողիկոսական պալատում (թողեալ զքնակելի ի Դուինն՝ ելևալ ընակեցաւ ի Նոր քաղաքին ի մեծ եկեղեցոջն որ յանուն սրբոյն Գրիգորի շինեալ էր երանելոյ առան ներսեսի երկրորդի Հայոց կաթողիկոսի (Թովմայի վրդ. Արծրունոյ Գնամութիւն տանն Արծրունեաց, Պետերբուրգ, 1887, էջ 23!):

Կրիկյան թագավորության անկումից հետո, սմեկայն հայոց կաթողիկոսական աթոռը, 1441 թվին, վերջնականապես տեղափոխվեց Վաղարշապատ (էջմիածին):

84 Այս արտահայտությունը շարժանցված է, քանզի կան ստույգ տեղեկություններ, որ քրիստոնեությունը Հայաստանում շատ վաղուց սկսվել էր տարածվել: Այստեղ հեղինակի նպատակն է սոսկ շեշտել Գրիգոր Լուսավորչի կատարած գործի մեծ նշանակությունը: Ավելացնենք նաև, Ազախանգեղոսի սույն տողերը Կորյունից են քաղված, սակայն վերջինիս գրքում ասված է այն իմաստով, որ հայերը մինչ այդ մայրենի լեզվով էազորակից չէին եղել քրիստոնեությունը:

85. Այս մի բանի էջերում նկարագրված էջեր, որն անգնահատելի աղբյուր է հայ հեթանոսական կրոնի ուսումնասիրման համար, հունարեն Վարդի մեջ թեև հիմնականում նույնությամբ է տրված, սակայն Տրդատի

ու Գրիգորի երթուղին որոշ չափով տարբեր է ներկայացված, հետ Ազաթանգեղոսի՝ նրանք դուրս են գալիս Վաղարշապատից և ապա դեռևս են Տիր աստծո մեհյանը Արտաշատ (Անահիտի մեհյանը) — Գարանաղյաց գավառի Թորղան գյուղը (Բարշամինա մեհյանը) — Անի (Արամաղղի մեհյանը) — Եկեղյաց գավառի Ծրեզ ավանը (Անահիտի մեհյանը) — Թիլն ավանը (Նանեական մեհյանը) — Գերշան գավառի Բաղայառիձ գյուղը (Միհրի մեհյանը), և վերջապես կրկին գալիս են Վաղարշապատ։

Հունարևն վարքը (ինչպես նաև արաբերենը) տալիս է հետևյալ երթուղին՝ Վաղարշապատ — Արտաշատ — Ապուլունի (Տիր) մեհյանը — Արամաղղի մեհյանը — Գարանաղյաց Թորղան գյուղը — Անի ամրոցը — Երիզա գյուղը — Թիլ ավանը — Գերշան գավառի Բաղայառիձ գյուղը — Վաղարշապատ։

Հետաքրքրական են հունարևն վարքի խոսքերը առ ամբողջ գործու-

նեություն մասին։

Նախ և առաջ Տրդատ թագավորը հրամայեց կործանել նախնյաց [կուռքերի] տաճարները։ Այնուհետև ս. Գրիգորի հետ Թագավորներով և բոլոր մեծամեծներով նա զնաց Արտաշատ քաղաքը և Գարանաղյաց կործանել Արտամիսի տաճարը, նմանապես և այսպես կոչված Ապուլունի պատգամարանը։ Նա ջարգ ու փշուր արեց ոսկե և արծաթե սպասները ու հրամայեց պահել, որպեսզի (դրանցով) հետագայում զարգարեն կառուցվելիք վշապարանները։

Դեհերը տեսնելով տեղի ունեցածը, ինչպես և թագավորների և ամբողջ ժողովրդի ջերմուհունքությունը, մարդու կերպարանք ստանալով դարձան հեծյալ ու հետևազ ոսպմիկներ և փորձում էին նիզակներով զինադրել։ Նրանք տաճարների միջից նետեր, նիզակներ և լարեր էին արծակում, բայց դրանք անդոր էին և ոչ ոքի վնաս չէին հասցնում իսկ սուրբ Գրիգորը պատվական և կենարար խաչի նշանն առնելով շինվեց ընդդեմ նրեվացող զորքի, և բոլորն աներևութացան։ Լսվում էր նրանց ձայնը, որ ասում էր. «Վաչ մեղ, Քրիստոսը մեզ ամեն տեղից հալածեց, և այդ մեզ արեց մարդկային արարածի դուստր։ Մարիամից ծնվածը Ահա մենք այստեղից էլ ենք դուրս քշվում կապյալ մարդու կողմից։ Դենք շաղժ փորձանքներ բերեցիք [նրանց զլսին], բայց ապարդյուն։ Խոստի հեռանանք լեռներում։

Սուրբ Գրիգորը, կործանելով տաճարները, առաջարկեց Տրդատ թագավորին՝ քրիստոնյա դարձնել քրմերին. իսկ տաճարական սպասները տալ՝ մի մասը շքավորներին, իսկ մնացածը պահել Թագավորական գանձարանում։ [Քրմերը] միաբան լինելով փութացին կատարյալ [հավատքն] ընդունել, փրկվելով կոռպաշտության մոլորությունից, ամուր կանգնել քրիստոսի հավատքի մեջ։

Թագավորը փութաց կործանել նաև Ջևաի տաճարը ու ոսկե և արծաթե սպասքը գանձարան տեղափոխել։ Նա հրամայեց պահպանել [տաճարների սպասկանոց] գյուղերը, մինչև որ կառուցվեն եկեղեցիները, և նա, ում կրկնի բահանալության վիճակը, թող տիրություն անի նրանց ըստ իր ցանկության։

Սուրբ Գրիգորը կառուցվելիք տաճարների տեղերում խաչեր կանգնեցրեց և ցանկապատներ կառուցեց, ապա թագավորի ու մնացած ժողովրդի հետ զնաց մի այլ վայր, բայց զոհասեղան շկառուցեց, որովհետև շունչով քահանայություն պատվելու նա ասաց, որ քաղաքներում, գյուղերում, ագարակներում կանգնեցնեն խաչի նշանը, որպեսզի դեմքը ամենուրեք փուխտատի մատնվեն։ Նա ամեն տեղ քարոզում էր խոսքն Աստծո՝ լինելով շատ ուսյալ և իր ջերմեանդություն մեջ զորավիզ ունենալով Սուրբ Հոգին։

Նա թագավորի հետ հասավ Գարանադուց գավառի Բուրգան գյուղը, որտեղ գտնվում էր Հոնայի տաճարը. այն ևս կործանելով, եղած գույքը տվեցին շրավորներին։ Ինչ վերաբերում է կուռքերին, ոսկն ու արծաթն և թան ազինք քարերով ազուցված սրբազան սպասներին ու նվիրատվություններին՝ ապա դրանք շարդուփշուր անելով պահեցին ապագայում կառուցվելիք սուրբ տաճարների համար, իսկ Թորգան գյուղը դարձրին Քրիստոսի եկեղեցուն ենթակա։

Նրանք այնտեղ կանգնեցրին սյառավական խաչը և շարժվեցին դեպի այլ շրջաններ. թագավորը մեծ ջերմեանդություն էր ցուցաբերում տիրանալու կապալառության մուրումնյան [ապավինած] բոլոր մարդկանց և ս. Գրիգորի վարդապետության միջոցով բերելու Քրիստոս Աստծուն։

Նրանք եկան նաև Անի ամրոցը, որի միջնաբերդում էին գտնվում նախկին թագավորների դամբարանները. Հայոց թագավորը որտեղ էլ որ վայրաճանվեր, բերվում էր Անիի միջնաբերդը։ Այնտեղ էր գտնվում նաև թագավորների թանկագին նվիրատվություններով լի Զևսի տաճարը։ Նրանք այնտեղ ևս նույն բանն արեցին, կանգնեցրին Քրիստոսի նշանը և շարժվեցին քնայի այլ գավառ։

Նրանք հասան Երիզա մեծ գյուղում գտնվող Արտեմիա տաճարը, որտեղ սովորության համաձայն թագավորները տոնակատարություններ էին կազմակերպում, և որտեղից Գրիգորը սկսեց իր մարտիրոսությունը՝ ենթարկվելով սարսափելի սպառնալիքների։ Երբ նրանք, այսինքն թագավորը իր ամբողջ զորքով ու սուրբ այրով 'կան' դեբը զինվորների կերպարանք ստացած ուղեղին վախեցնել նրան։ Բայց սուրբը խաչի նշանով հալածեց նրանց, և դրանով իսկ ավելի բորբոքվեց ժողովրդի սերը դեպի կենդանի Աստվածը, նամանավանդ երբ տաճարի պատերը ինքնարևարար տապալվեցին։

Թագավորն իր բոլոր ենթականերով անցավ Եփրատ գետը և հասավ Թիլ ավանը։ Այնտեղ ևս նա կործանեց Աթենայի տաճարը, իսկ սրբազան սպասները նույնպես հրամայեց պահել Թիլ ավանում՝ նվիրելով այն կառուցվելիք եկեղեցուն։

Այսպես ամեն տեղ շրջելով նրանք քրիստոնեական հավատքի հիմքն էին դնում։ Բոլորը շտապում էին նրանց մոտ թե որովհետև վախենում էին թագավորից և թե որովհետև տեսնում էին Գրիգորի զորած հրաշքները։ Քանզի նա ճառով և աղոթքով կործանում էր կուռքերի տաճարները, բուժում էր երկարամյա արատներով տառապող և իր մոտ բերվող հիվանդներին։

Բսկ Տրդատ Թագավորը չէր դադարում յուրաքանչյուր շրջանում անամբ քարոզելուց, նախկին անբարշտությունն ու դավանանքը պիղծ և նսուրբ անվանելով: [Պատմում էր] իր և իր մեծամեծների ստացած աստի մասին, ապա նաև թունավոր և ամենասարսափելի օձերով լի վիպակից Աստու կողմից փրկված Գրիգորից բուժվելու մասին:

Նրանք հասան նաև Դերշան գավառի Բագայտոիժ գյուղը, որտեղ [Գրիգորը] կործանեց Դիոնիսոսի տաճարը և հողերը վարդապետությունը բուրիս համոզեց հրաժարվել կոապաշտության մոլորությունից և դիմել ճշարիտ աստվածածանութությանը»: (Հունարեն Վարք, 103—115):

Հայկական Նեթանոսական կրոնի մասին տես՝ Ի. ЭМИН, Очерки религии и верований языческих армян. Москва, 1866.

Քարգմանված Ֆրանսերեն և ապա հայերեն՝ Հետազոտությունք ի վեռայ հայկական Նեթանոսութեան, Արմաշ, 1875:

Ղ. Այիշան, Հին հավատք Հայոց, Վենետիկ, 1895:

II. Gelzer. Zur armenischen Götterlehre. 1896.

A. Carrière, Les huit sanctuaires de l'Arménie païenne. Paris, 899. Հայ. թարգմ. Հ. Տաշյան, Վիեննա, 1899:

Գուրյան, Հայոց հին կրոնը կամ հայկական դիցաբանություն, Երուսաղեմ, 1933:

Հեթանոսական տաճարային ճարտարապետության և քանդակագործության մասին տես.

Ա. Սահինյան, Քասաղի Բաղիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 955 (գլուխ ութերորդ՝ Հայաստանի վաղ ֆեոդալիզմի շրջանի ճարտարապետության տեղում ստեղծվելու նախադրյալները):

Առաքելյան, Քանաղակագործությունը հին Հայաստանում, Պատմա-աստվածաբանական հանդես, 1969, № 1:

Խաղտիրր Կարևո քաղաքից հյուսիս-արևմուտք գտնվող Սպերվ. ձի կողմերում է, Պոնտական լեռնաշղթայից հարավ:

Անի. շատ հին բնակավայր է նվիրատու գետի մոտ Կարևո նահանգել է սրբավայր և արքայական դամբարան: Այստեղ էր գտնվում անտոսական գերադույն ստուված Արամազդի պիլաստոր մեհյանը: Անիի ռ գտնվող Կամախում էին թաղվում Հայաստանի Արտաշեսյան և Արշակ սի թագավորները (Նրեմյան, Հայաստանն ըստ Աշխարհացույցի, էջ 35 «6»):

38. Անորոշ է հայերեն բնագրի «գրագին Ջևս դիցն Արամազդայ հօրն անուս սյ դիցն ամենայնի» արտահայտությունը: Որոշ ձևագրեր ունեն «գրա ևս դիցն Արամազդայ», որը թեև պարզ է դարձնում իմաստը, բայց 'սևույթին գրիչների ձեռքով կատարված պարզեցում է: Հունարեն 'սևույթունն ունի քիչ այլ բովանդակություն (Agathangel՝ ըստ որի քանդվող բազիլիկ Հեսի հորը՝ Կրոնոսինն է: Ես թարգմանությունը մասամբ սույն ձևով է արբված (Ա. Ագաթ., 284): Հայկական Արամազդը նույն Ջևսն է, ուստի

Ազգաթանգեղոսի հայկական բնագրում խոսք չի կարող լինել աստվածահոր
1. աստվածորդու մասին:

Ըստ երևույթին այստեղ հեթանոս աստվածությունն անունը սրված է իր
կրկնակի նշչինահայկական (կամ նշչինախորանական) ձևով՝ Զաս Արա-
մազդ: նման ձևով Ազգաթանգեղոսը նիւում է նաև Ագրողիտես-Աստղիկին
(Արամբանգեղոս, ՏՕԾ): Այսպիսի կրկնակի անվանումով նշչոնի են Կոմ-
մազենե երկրի Երվանդյան թագավորների կանգնեցրած աստվածների
արձանները՝ Զևս—Սրոմազդես (Զևս Արամազդ) և այլն: Տես Գ. Առաքա-
նյան, Հեղինախոսիան դարաշրջանի Հայաստան և Մովսես Խորենացուն,
Յրևան, 1966, էջ 29—30:

39. Անգեղաունը հայկական գավառ է Աղձնիքի բրեշխություն կազմում:
Այս գավառը կոչվել է նաև Սևծ Մոսիք:

40. Աղձնիքը հին Հայաստանի 15 նահանգներից է և Արշակունյաց թա-
գավորության շրջա բրեշխություններից մեկը: Այստեղ էր գտնվում Մեծն
Տրիպոսի կայսրության Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը:

41. Կորդոքը հին Հայաստանի Կորձայք նահանգի գավառներից էր:
Այստեղ է Արարազ լեռը, որի հարավում էր գտնվում Ասորեստանյան ար-
ձանագրություններում հիշվող Քման վայրը (Երեմյան, Հայաստանն ըստ
Աշխարհացույցի, էջ 60):

42. Ծավդեից երկիրը Արցախ նահանգը (մոտավորապես այժմյան Լեռ-
նային Ղարաբաղ) և Սյունյաց նահանգի Սողք գավառը կազմում էին Հա-
յոց թագավորության Առավելացոց իշխանությունը:

43. Զարավանդը հին Հայաստանի Պարսկահայք նահանգի հյուսիսային
գավառն էր, որը դրացի էր Վասպուրականին:

44. Հայաստանի 16 նախարարական անների այս ցուցակը ըստ երե-
վույթին հիմնականում անաղարտ է մնացել, և Ն. Աղոնցի այն ենթադրու-
թյունը լին սա Զ դարի վերջի վիճակն է արտացոլում, գուցե միայն որոշ
չափով վերաբերեր նրան:

Մենք ասում ունենք նաև նորահայտ հունարեն Վարրի համապատաս-
խան ստեղծվել որը դրվել են ունեն է և ունի միայն որոշ նոր մանրամաս-
նություններ.

«Հրավերի համաձայն ներկայացան երեք թագավորներ, այն է
Լադերի, Վրաց և Աղվանից, ասյա ներկայանույլամբ թագավորներից հե-
տո առաջին տեղում գտնվող Անգեղ տան և Անհիսի կուսակալը, երկրորդ՝
Աղձնիքի մեծ բռնիքը, երրորդ՝ Մարդերի կուսակալը, չորրորդ՝ ասպե-
տության իշխանը, որը պայտպանում էր Կովկասյան լեռների կողմերը և
Ճանիքը, հինգերորդ՝ Մամիկոնյանների նախարարը, սպարապետը, որին
էին ենթարկվում Հայոց ամբողջ հեծելազորն ու հետևակը և միշտ Հայոց
թագավորի հետ էր լինում և սրատերազմում նրա զորավարությանն էին
ենթարկվում բոլոր վերոհիշյալները և նրանք, որոնց մասին խոսք կլինի
ստորև. վեցերորդ՝ կուսակալը այսպես կոչված Կորդվաց աշխարհի, որը
գտնվում է Անդրիկողդերտների մոտ, յոթերորդ՝ իշխանը Մեծ Մոսիքի, որը
Միջագետքի մոտ է գտնվում, ութերորդ՝ Գոգարացոց աշխարհի առաջնոր-

դը, որը ևս բզեշխի աստիճան ունի: Իններորդ՝ Ռշտունյաց կուսակալը, տասներորդ՝ Մոկաց շահապը, տասնմեկերորդ՝ Սյունյաց ցեղապետը, տասներկուերորդ՝ Մավդեից զորավարը, տասներեքերորդ՝ [իշխանն Ոստացոց աշխարհի, տասնչորսերորդ] շահապը Զարավանդի և Հեր գավառի, սրանք ևս գտնվում էին Կողբիտների մոտ: Երեսներորդ՝ Խորխոտունյաց նախարարը, որը որպես առաջնորդ ունի Մաղխաղովյան իշխանությունը, տասնվեցերորդ՝ Արծրունյաց իշխանը: Մնացած նախարարներն էլ հավաքվեցին ըստ իրենց գրաված ներթականությունն: (Հունարեն Վարք, 93):

Մեկ հասած Ագաթանգեղոսի հարկահան լնազիրը կամ էլ սուրհարհն ու արարերեն յարգմանությունները շունեն աշտուկ և այլ ղեկավարում հիշված Վրաց, Աղվանից և Լազերի (արաբական յարգմանություն մեջ՝ Ալանների) թագավորները: Հայկական տասնվեց նախարարություններից ինը մե՛ նահանգների իշխաններ են՝ Մոխթ, Աջնիք, Կորճալք, Գուգարք, Մոկր, Սյունիք, Մավդեից (Արցախ), Ուարի, Զարավանդ-Հեր (Պարսկահայք): Վասպուրականից հիշված են Արծրունիք, Մարդպետական իշխանությունը և Ռշտունիք, Տուրուբերանից՝ Մամիկոնյաններն ու Խորխոտունիները: Ասպետ Բագրատունիներին հանձնարարված Կովկասյան լեռների ու ճանիք երկրի պաշտպանությունը, գուցե, արձագանքն է Սպեր գավառում նրանց տիրությունը ունենալու: Հետաքրքրական է նշել, որ Անգեղոտունը Շահբախունյանցի հրաաւարակած ցուցակում (Ստորագրություն կաթ. էջմիածնի, Բ. 59) նույնպես (տրևմայան դոան) առաջին սեղանում է:

Դ. Կասպագրվիխայում բրիտանևոբյունը շատ վաղ ժամանակներում է տարածվել: Արդեն Գ դարում Կեսարիայի եկեղեցին մեծ հռչակ ունի, մանավանդ, էր նրա աթոռակալներն էին Աղեքսանդր Լախոկոսյանը ու տավորապետ 200 լվին) և Փրիմիլիանոսը (մեռ. 269), որոնք Աղեքսանդրիայի եկեղեցու երեկի հայրեր Կղեմեոսի ու Որոզվեսեոսի միջնադրներն էին: Փրիմիլիանոսի օրոք Կեսարիան աստվածաբանական ուսման հայտնի կենտրոն էր դարձել: Կեսարիայի աթոռի հետ էր կապված Գրիգոր Նեոկեսարացու գործունեությունը, իսկ Գ դարում Կեսարիան նշանավոր դարձավ շտրհիվ երեք մեծ մատենագիրների՝ Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նյուսացի և Գրիգոր Նազիանզյացի:

Կեսարիայի աթոռի ազդեցությունը Փոքր Հայքի վրա սկսվել էր վաղ ժամանակից և ահա Փոքր Հայքի ու Կասպագրվիխայի հայտնությունը մի կարևոր ուժ դարձավ: Երաստանում բրիտանևոբյունը տարածելու համար Այս միջավայրի ծնունդն էր հենց Գրիգոր Լուսավորիչը (Ա. Ալադյանյան, Պատմություն Հայ Կեսարիոյ, Գահիրե 1947, Ա. 276—289):

Գրիգորի ու րնկերակիցների Կեսարիայում անցկացրած օրերի մասին հունարեն Վարքը ավելի մանրամասն նկարագրություն ունի:

«Հասնելով Կեսարիայի մոտակայքը՝ մարդ ուղարկեցին հայտնելու Ղեվոնդիոս արքեպիսկոպոսին, ինչպես և քաղաքի իշխանին, հարցնելով նաև, թե ուր պետք է իրենք իջանան և իրենց ժախսերի համար ուղարկեցին քաղում ոսկի:

Սուրբ Հայրապետը, ապա նրա հետ նաև քաղաքի իշխանը ու մնացած քաղաքացիք, իմանալով այդ մասին՝ շատ ուրախացան և ամեն ինչ նախապատրաստեցին նրանց սպասարկելու համար. նրանք կարգադրեցին, որ մեծամեծներից յուրաքանչյուրը բնակվի մեծ տներից մեկում իսկ Ս. Գրիգորին հասկացվեց Լպիսկոպոսարանի շենքը:

Ընդ որ քաղաքացիք, մեծ ու փոքր իրենց կանանցով ու երեխաներով քաղաքի իշխանի հետ միասին նրանց դիմավորեցին քաղաքից չորս մղոն հեռավորության վրա, ողջունեցին սրբին. երբ նա իշավ Սազավորական կառից: Այդ ամենը նրանք մեծ ուրախությամբ արեցին և այնուհետև մտան քաղաք:

Երբ բոլորը հասան Լկեղեցու մոտ, նրանց դիմավորեց Ղևոնդիոս արքեպիսկոպոսը՝ բոլոր բահանայապետներով և ողջապուրվելով Գրիգորի և բոլոր տասնվեց մեծամեծների հետ քաղաքացիներով ու մեծամեծներով մտավ Լկեղեցի և Լպիսկոպոսարանում աղոթելուց հետո...: Նա նրանցից ամեն ինչ իմացավ, վարդապետեց նրանց աստվածածնոթության մ: նապարհը, այնուհետև մեծամեծներին և վկա Գրիգորին բնթրիչի հրավերեց, իսկ մյուսներին արձակեց, որպեսզի գնան յուրաքանչյուրն իրեն հատկացված բնակարանը:

Ամբողջ քաղաքում սրբի դասույան և այնքան ժողովրդի վերկոթյան առթիվ մեծ ուրախություն էր, հրապարտություն. [Գրիգորի] կնոջ մերձավորներն ու բարեկամները, բացի զրանից [որդիների] դաստիարակները շատ ուրախացան և միշտ սրբի հետ էին:

Արքեպիսկոպոս Ղևոնդիոսը ոմանց ուզարկեց մինչև Բյութանիսի Քաղկեդոն [քաղաքը] իրեն Լնթակա Լպիսկոպոսներին ու մեարապոլիտներին հրավիրելու. Երբ Լպիսկոպոսներն ու մեարապոլիտները հավաքվեցին, թվով քսան հողի, նրանց սրվեց Տրդատ Սազավորի նամակը, որն ուներ հետևյալ բովանդակությունը.

Սուրբ Ղևոնդիոսը Կեսարիա քաղաքի բոլոր բնակիչներին հետ շատ ուրախացավ և շտապեց հոգալ ու հյուրընկալել վկա Գրիգորին և մեծամեծներին. որոնք սրբազնագույն Լկեղեցիներին նվիրարկեցում էին ոսկյա ու արծաթյա սպասներ: Մեծամեծները նման նվերներ բերել էին նաև իրենց տներից և սևփական հայրենիքի ամենաթանկագին իրերը նվիրարկում էին ոչ միայն սուրբ տներին, այլև քաղաքի իշխաններին:

Կեսարիա քաղաքը մեծ երանության մեջ էր, որովհետև ընդունել էր մի վկայի. որովհետև այսքան և այսպիսի մարդիկ հարեցին Աստծու սուրբ Լկեղեցուն, ազատվեցին մոլորությունից և կործանումից, վերադարձան կենդանի Աստծուն, բանզի այսքան հեթանոսներ Գրիգորի համբերությամբ և վարդապետությամբ փրկվեցին:

Սրբազնագույն Լպիսկոպոսները սրբազնագույն հայրապետ Ղևոնդիոսի հետ հավաքվեցին, մտան սուրբ Լկեղեցին, սրբին բնա՝ բարձրացրին և բացելով սուրբ Ավետարանը զրին վկա ու խոստովանող Գրիգորի վրա,

նրանք բոլորը իրենց սուրբ ձեռքերը դրին նրա վրա և կարդացին ընդունված աղոթքը, ապա նրա ուսին գցեցին եմիփորոնը և ասացին՝ «Արժանի, արժանի, արժանի»: Նրանք պատարագեցին՝ ընթերցելով սուրբ Ավետարանի ընթերցվածը: «Նա էմ բարի հովիվը» և շարունակությունը: Սաղմոսերգությունից հետո բոլորը ուղղունում էին վկային:

Բոլոր Եպիսկոպոսները և իշխանավորները, Կեսարիայի Երեկոյան մարդիկ և մնացած ժողովուրդը՝ տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ, նրանց բազում օրեր Նյուրնբերգից հետո, ջահերով ու մոմերով, փառավորելով [Աստուծոյ] անսպարհեցին մինչև քաղաքից դուրս:

Արքեպիսկոպոս սուրբ Անտոնիոսը սուրբ Գրիգորի խնդրանքով տվեց սուրբ Կարապետի ու Հովնաննես Մկրտի մատոնքներին, ինչպես նաև պատասխան նամակ և մյուս Եպիսկոպոսների հետ նամուրեց նրան: Այս նստեցնելով Խաղափորական կառքը՝ հրավեշտ ամին, իսկ իրենք վերադարձան քաղաք, կատարված իրողություն վրա գարմաղած և ընդանրական եկեղեցուն միացած ժողովրդի համար ուրախացած: (Հունարեն Վարք, 128—147):

46. Փոքր Հայքում քրիստոնեությունը վաղ ժամանակներից էր տարածվել՝ կենսորեն ունենալով Մելիտինե քաղաքը: Հետագայում մեարդույիս ունեցավ նաև Աերաստիան: Մելիտինեի ու Աերաստիայի Եպիսկոպոսների կախումը Կեսարիայից ձևական բնույթ էր կրում, ինչպես Մեծ Հայքի աթոռինը:

Հետաքրքրական են հունարեն Վարքի տեղեկությունները Գրիգոր Լուսավորչի Աերաստիայում հայ հոգևորականներ հավաքելու մասին:

«Նրանք հրճվանքով դուրս եկան [Կեսարիայից] և հասնելով Աերաստացոց գավառը, Տրիոդիս կոչված վայրը, վրաններ խփեցին ու հանդրատացան, քանզի յուզեցին որևէ մեկին ձանձրույթ պատճառել՝ գլուղում կամ ազարակում: Իսկ բոլոր սերաստացիք իրենց սրբազան Եպիսկոպոս Պետրոսի և իշխանի հետ միասին դիմավորեցին նրանց և մեծ ուրախությամբ քաղաք մտցրին:

Քաղաքացիների խնդրանքով նրանք այնտեղ մնացին վեց օր և ապա շարժվեցին դեպի իրենց երկիրը: Սուրբ Գրիգորը իր հետ վերցրեց երեցներ և մենակացներ, որպեսզի փճակեցուցանեն նրանց Հայոց եկեղեցում: Նա հայրասկստ Անտոնիոսի կողմից ուներ նաև ընդհանրական թղթեր հասցեագրված սրբազան Եպիսկոպոս Պետրոսին, որպեսզի սուրբ կանոնների համաձայն իրեն աթոռակալ նշանակեն»: (Հունարեն Վարք, 152—153):

Այս Պետրոս Եպիսկոպոսին, որն ըստ հունարեն Վարքի Գրիգոր Լուսավորչի հետ եկավ Հայաստան, պետք է տարբերել նույնպես Աերաստիայում ապրած մյուս Պետրոսից (Garitte, 229—230):

Աերաստիայի Պետրոս Եպիսկոպոսը Գրիգոր Լուսավորչի հետ եկավ Հայաստան և թաղավորի ու նախարարների կողմից ընդունվելուց հետո վերադարձավ: Հետաքրքրական է, որ դրանից հետո Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրեց և Աերաստիա ուղարկեց Իրինարոս քահանային ու վանահորը: Փոքր Հայքի բնակչությունը, ինչպես երևում է, կապված էր Մեծ Հայքի

հայրապետական ավոտին, զուցե նաև որոշ ժամանակ ենթակա էր նրան։
Գ դարում հայտնի էր Սևրաստիայի նվաստաթիտո հայազգի եպիսկոպոսը, որի և Կեսարիայի աթոռի միջև հակառակություն կար, ուստի նա կարգադրյալ եղավ։ Սա իստակյաց էլյանք էր վարում ու նրա հորինած վանական կարգը տարածվեց Փոքր Հայքում և ամբողջ Փոքր Ասիայում։ Մարտիրոսների պատվին էլյած պաշտամունքը արժամարկելու նրա Գանգրայի ժողովրդը, նրան զրկելով աթոռից, փոխարենը նշանակեց Բարսեղ Կեսարացու եղբորը՝ Պետրոսին (Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Ա. 291, է. Խաչիկյան, Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմությունից, Երևան, 1951)։

47. Աթանաղիսները եղել է Սևրաստիայի եպիսկոպոս։ Նրա կենսագրությունը տես՝ Ավագբրյան, Հիակատար վարք սրբոց, Գ. 319։

48. Արաժանիի ջրերում Հայոց արքունիքի և բանակի միջև վիշտի տեսարանը Հունարեն վարքը մի բնույթի էր կերպ է նկարագրում։

«Երբ Երեսուն օրը լրացավ [Գրիգորը], երեցները, ամբողջ կղերը, ողջ ժողովրդին բերեցին Արաժանի գետը, թագավորական Իսպաղան գյուղի մոտ։ Նրանք շուրջ Երեսունյոթ բյուր մարդ էին, նրանց լիվում նաև Տըրդատ թագավորը, լազիկի, վրաց և աղվանից թագավորներն ու մեծամեծները, կուսակալներ, նախարարներ և ցեղապետներ, նրանց ամբողջ զորքը, մեծաթիվ սպասավորությունը, կանայք, տղամարդիկ ու երեխաներ։

Այնուհետև գետի մեջտեղում երկարացրին մարտարկներ ու ծածկույթներ, որպեսզի թագուհիները և բոլոր կանայք ծածկույթների տակ իջնեն մկրտության ավազանը։ [Տրդատը] հրամայեց անցյալում մկրտված մեծամեծներին ու նրանց կանանց սրբի և նրա հետ եղող քահանաների մոտ բերվող մարդկանց սպասարկել, տղամարդիկ՝ տղամարդկանց, իսկ կանայք՝ կանանց։

Երբ բոլորը գետի ափին հանեցին իրենց հանդերձները, նախ և առաջ թագավորը, ապա մնացած մեծամեծները, [Գրիգորը] մոտոն քսեց նրանց և յուրաքանչյուրին յուրակներեց։

Նա վերջրեց մյուսոն և յուր և գետը թափեց խաչի նշանն սնելով։ Տեղի ունեցավ սքանչելի հրաշք. գետը ետ դարձավ ու իսպաղակեց, հոսանքը կանոց առավ։ [Գրիգորը] մարդկանց իջեցնում էր սրբացած ջուրը, յուրաքանչյուրի վրա դնելով իր ձեռքերը և մկրտելով հանուն Հոր և Որդվո և Հոգվոյն Սրբո։ Բոլոր մարդկանց նկատմամբ նույն բանն էին անում նաև մյուս քահանաները։ Ջրի մեջտեղում Երեսց խաչածե հրեղեն սյունը Բոլորը տեսնելով ջրերի սանձահարումը և հրեղեն սյունը՝ ապշեցին և մեծ երկուրտի մեջ էին ու առավել ևս սմբուպնդվեցին ուղղափառ լավատրի մեջ։

Ջրից դուրս դալով ամեն մեկը սլայծառ հանդերձները հագավ. նրանք մեծ ուրախությամբ սլատմում էին սկզբից կատարված հրաշքների մասին և ամեն մասին ինչ ջրի վրա տեղի ունեցավ։ Այնուհետև բոլորը սրբերի ու քահանաների հետ Աստծուն փառաբանելով մոտերով և աներով ցնացին Բագավանում կառուցված Եկեղեցին։ Այնուեղ նրանք սլատարագ մատու-

ցեցին և սորբ հաղորդութիւն ստացան: Ամեն մեկը խնդրում էր սուրբ հաղորդութեան [մասնակից լինել]: (Հուն. վարք 164—168):

49. «Հող երդոյ ըստ ճշտութեան պատուազանական դրականութեան մեջ բացատրվում է որպէս որոշ շաբ հողարածին (Մանանդյան, Բ. մ. Ա, 563—349): Փափասուք եւ հիշում է, որ «Մայ թագավորը եկեղեցուց կտրեց հողը, որ հիշգոր մեծ բաճանաւաբերի ժամանակ տվել էր Տրդատ թագավորը Հայոց ամբողջ աշխարհում եկեղեցու սպասավորութեան ու ստամոտների հասցի որպէս յոթ հողից ինչը կարում էր շուտ արբուժել և միան էր հողն էր թողնում: Եվ հողերի հաշվով ամեն մի գյուղում երկու-երկու սպասվոր էր լինում: մի բանակ և մի սարկու վազ, իսկ մշտաներին, աշխնքն քահանաների սարկավազներն կրպշր-ներին որդիներին ի սպասակութեան էր ենթարկում» (Փափասուք Բուզանդ, Տատմութիւն Հայոց, Երևան, 1968, և դար, 44-Ա):

Ազգաբնակչութի լատուսի տեղեկութիւններէից պարզվում է, որ Տրդատ թագավորը ղյուզական եկեղեցիներին հատուկ հողեր էր տվել՝ նրանց տնտեսապէս աշխտովելու համար: Ավելի պարզ է և մանրամասն Ազգաբնակչոց, որի համաձայն ավաններում ի ինքն հողարածին էր հատկացւած, իսկ ազարակներում՝ շորս-շորս և ըստ այնմ էլ ավաններում ավելի մեծ իվով եկեղեցու սպասավորներ էին նշանակվում:

Այս հողարածինները հատկացվում էին գյուղական հոգևորականութեանը որպէս «խոստանակ»՝ ժառանգական օգտագործման իրավունքով, սակայն գերագոյն սեփականութեան իրաւունքը պատկանէ: է եկեղեցուն (Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, 104—109): Հողատիրութեան աջակցութեան պայմանական էր, ուստի, եթէ եկեղեցու գերագոյն իշխանութիւնը որեւէ ժամանակ մանր հողերականին հանցավոր էր համարում, իրավունք ուներ հողարածինը ետ վերցնելու և ուրիշներին տալու:

Այս հողարածինների վրա հողատիրականները հաճախ ժառանգաբար էին իշխում, մի կերպով, որ շատ բնորոշ էր Հայաստանի նախարարական կարգերին: Աղբյուրները հաճախ են շեշտում, որ Տրդատ թագավորն ու Գրիգոր Լուսավորիչը Հայոց եկեղեցին դասել են «ազատաց տոհմի» կարգը, որի հիմքում բնկած էին ոչ միայն նրանց հողատիրական իրավունքները, այլև այն, որ ազատ էին շինականների վճարած հարկերից: Այսպիսով՝ քրիստոնեւորութեան պետական կրոն դառնալուց նետո հալ հողատիրականութեանը դարձավ տնտեսական ինքնամիտի դաս և ազատահարկութեամբ համասար էր համարվում ազատների դասին:

50. Ռոստատակ բարդ ունի նաև Կորյունը, և ընդհանրապէս սույն հաւանածը Կորյունից է բաղված Կորյունի ձեռագրերում կա «առ ոստ տան» ձևը, իսկ բանասերներից ոմանք կամեցել են կարդուլ «առ ոստանն» (Կորիւն, Վարք Մաշթոցի, ուղեւայ և լուսաբանեայ Ի. Գ. Յնդիլիանէ, Երուսաղէմ, 1930, Ներածութիւն, էջ ԺԳ): Հետարբրական է Ալիշանի առաջարկած ստուգաբանութիւնը, ին Ռոստատակը պարսկերէն Ռոստակ բառից ծագում, որն արար աշխարհագրագետների մոտ (օրինակ Յակոբ) օգտագործված է (Ալբարատ, էջ 204 ա): Մ. Արեղյանը համեմատելով

Հայերեն Քաղաք ու Դաշտ (Ստեփանոսի Տարօնեցոյ Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 77, 282) արտահայտութեան հետ, որով կոչվել է Վաղարշապատ քաղաքը, հավանական է գտնում Լեուստակ ստուգարանութիւնը: Ըստ Ն. Աճառչանի ոտաստակ նշանակում է գլխավոր քաղաք, զավառի կամ նահանգի մայրաքաղաք (Հայերեն արմատական բառարան, Կ, 1282—1283): Տես՝ Կորին, 113—114, ծան. 96):

51. Աստղ քաղաքը գտնվում էր Փոքր Հայքում Մեծ Հայքի սահմանի մոտ:

52. Կղարջքը Գուգարաց բղջիտութեան զավառներից մեկն էր: Հայաստանի հյուսիսային զավառներից էր և Տայրին դրացի:

53. Մասքութեանը կամ մազքութեանը պատկանում էին իրանական ցեղերին: Մասքաց Արշակունիների թագավորութիւնը գտնվում էր Կասպից ծովի ափին (Արշակունի արևելքում) և բնդրվում էր Չորա (Ճորա) երկիրը, որի անունով էլ կոչվում Ճորա պահակի լեռնանցքը:

54. Ամիդը քաղաք է Աղձնիք նահանգի հարավ-արևմտյան կողմում, Տիգրիսի ափին: Այժմ կոչվում է Իրարեքի:

55. Նոր Շիրական երկիրը Պարսկահայք նահանգն է հին Հայաստանում:

56. Մահր-Տունը կամ Մահկերտ-տունը պատմական Հայաստանի ամենահարավային շախմատն էր, որը Արշակունյաց ժամանակաշրջանում մտնում էր նոր Շիրական բղջիտութեան կազմում:

57. Այստեղ ցույց են տրված Հայոց եկեղեցուն ևնթակա երկրների սահմանները, որոնց մեջ մտնում էին ոչ միայն բուն հայոց թագավորութեան մաս կազմող տասնհինգ նահանգները, այլև Վրաստանն ու Աղվանքը, Վաղարշապատում նստող Հայոց կաթողիկոսի աղեցութիւնը այնքան ուժեղ էր Վրաց ու աղվանից եկեղեցիների նկատմամբ, որ Ջ դարի ասորի պատմիչ Զաքարիա Ղևոնդը այս ամբողջ մեկ եկեղեցի համարելով՝ նրա ղյուլին է նկատում Իվինում նստող Հայոց կաթողիկոսին:

58. Ն. Աղոնցը իրավացիորեն նշում է, որ այս ցուցակը անաղարտ չի հասել և մինչև Ջ դարի վերջը կատարված բնագրային փոփոխութիւնների հետևանքով սուժել է:

Հիշյալ տասներկու եպիսկոպոսների իշխանութեան տակ եղած զավառների կամ նահանգների անունները (բացի առաջին երկուսից) չեն հիշված Ազաթանգեղոսի գրքում, սակայն Վարքի հունարեն ու արարերեն թարգմանութիւններն ունեն համապատասխան նշումներ և, ի դեպ, բոլոր այս եպիսկոպոսութիւններն էլ արևմտյան նահանգներում են: Սրանից ն. Աղոնցը եզրակացնում է, որ այստեղ արտահայտվում է Ջ դարի վերջի քաղաքական իրադրութիւնը, երբ Հայաստանի արևմտյան նահանգները Կայսրութեանն էին միացված: Ն. Աղոնցը իր ձևերի տակ ուներ միայն արարերեն Վարքը, իսկ հունարենը, որ վերջերս հայտնի դարձավ բնակա-նաբար ավելի մոտ է այս բնագրի նախնական ձևին:

59. Սա Կորյունից բաղված հատված է, սակայն Կորյունի գրքում հրատակ է արտահայտված. «Եկն ժամանակ անպայման սքանչելի դարձավ մեր երանելի ու ցանկալի Հայաստան տախար, որ երկու հավասարակից-

ների ձեռքով հանկարծ միանգամից եկան հասան, հայաբարբառ և հայերենախոս դարձան Օրենստույց Մովսեսը՝ մարգարեական դասի հետ և առաջադեմ Պողոսը՝ բոլոր առաքելական զնդով, Քրիստոսի աշխարհակեցույց Ավետարանի հետ միասին (Կորին. 57): Կորյունի խոսքը Մովսեսի ու Պողոսի, այսինքն Հին ու նոր Կտակարանների հայերեն թարգմանվելու մասին է, իսկ Ազաթանգեղոսը Գրիգոր Լուսավորչի հանդես գալն է համեմատում Մովսեսի ու Պողոսի նետ, սակայն վերջում հայերենախոս ու հայաբարբառ դառնալը մնում է անորոշ:

60. Գրիգոր Լուսավորչի որդիներ Արիստակեսի ու Վրթանեսի իրենց հոր հաջորդելը արդեն հաստատումն էր նրանց տոհմի ժառանգական իրավունքներին: Լուսավորչի տունը Վաղարշապատի կաթողիկոսական աթոռը մեկ ու կես դար իր ձեռքում պահեց՝ տալով վեց գահակալներ՝ Գրիգոր, Արիստակես, Վրթանես, Հուսիկ, Ներսես և Սահակ: Սահակ Պարթևը դարձավ արական վերջին ներկայացուցիչը. բանի որ նա ուներ մեկ դուստր՝ Սահականույշ, որին կնության տվեց Համապատու Մամիկոնյանին:

Քրիստոնեության ընդունման ժամանակ քրմական բոլոր հողերը, ինչպես նաև մեհյանների ոսկին, արծաթը և նույնիսկ ստրուկները եկեղեցուն արվեցին: Այդպիսով Արտաշատը շրջակա դասակարտներով, Խարանազույց գավառում Թորդանը իր դասակարտներով, Անի ամրոցը, Եկեղյաց գավառում Երեկ ու Թիլ ավանները և Դերջան գավառում Բաղաշառիճ գյուղը դարձան եկեղեցական կալվածներ: Բացի այս բոլորից Աշտիշատը ամրոցը շրջակայքով (Տարոնի մի մասը) խլվեց Վահունի քրմական տոհմից և արվեց Լուսավորչի տանը: Ըստ Փավստոսի՝ վերջինիս էր տրված նաև Ամոք գյուղը (դպր. Զ, գլ. 2), իսկ Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայությամբ Կոտաշքի Արամոնք գյուղը Տրդատ թագավորը հատուկ կալվածագրով (չեկտար) տվել էր Գրիգոր Լուսավորչին (Պատմութիւն, Երուսաղէմ, 1867, գլ. ԻԳ): Բագրևանդ գավառում Բագավանն իր շրջակայքով նույնպես Լուսավորչի տան տիրութեններից էր (ԱՂՈՒՄ, 308):

Լուսավորչի տունը մեծ հեղինակություն ուներ Հայոց թագավորության մեջ, իսկ եկեղեցական հարցերում անվիճելի էր նրա առաջնությունը: Նիկիայի տիեզերական ժողովին (325) մասնակցեց Արիստակեսը և ժողովի արձանագրության մեջ հիշվում է որպես եպիսկոպոս Մեծ Հայքի (Տաշյան, 149): Հոր մահվանից մինչև 333 թ. նստեց կաթողիկոսական աթոռին՝ խստությամբ հանդիմանելով հեթանոսաբարո նախարարներին, որոնցից մեկը՝ Մոսիբի Արթեղայոս իշխանը նրան սպանեց: Արիստակեսին հաջորդեց եղբայրը՝ Վրթանեսը (333—341), որը խոսքով Կոտակ թագավորի մահվանից հետո օգնեց գահաժառանգ Տիրանին թագավոր դառնալու: Վրթանեսի որդի Հուսիկ կաթողիկոսը (341—347)՝ նախատելով Տիրան արքային անկարգ վարքի համար, բրածեծ սպանվեց: Հայոց արքունիքի և Լուսավորչի հզորացած տան միջև հակասությունները շարունակվեցին, և Հուսիկի որդիները՝ Աթանագինեսն ու Պապր շկամեցան իրենց հոր բարձր պաշտոնն ստանձնել, գերադասելով մնալ գինվորական ծառայության մեջ, Զինվո-

բական էր նաև Աթանագինների որդի ներսևսը, որին սակայն Արչակ գավորն ստիպեց օժվել կաթողիկոս (353—373): Հայոց արքունիքի և Լուսավորչի տան միջև հակասություններն առավել ևս սլվեցին, և Արչակ, Գ-ը նրա փոխարեն կաթողիկոս նշանակեց Չունակին, սակայն շուտով ներսևսը կրկին լաբձարացավ: Պատժարկների օրոք նորից արվեցին հակասություններն արքայի ու կաթողիկոսի միջև, և վերջինս թունավորվեց: Գրանից հետո կաթողիկոսական գահը արվեց Ագրիանոսի տան անդամներին, որոնք արքունիքին ենթարկվում էին:

Լուսավորչի տան վերջին ներկայացուցիչ Սահակ Պարթևը (437—439 ընդմիջումներով) անմահացավ նրանով, որ Մեսրոպ Մաշտոցի ակդեմիայի հայ գիրն ու գրականությունը: Նրա մահվամբ Լուսավորչի տանը պատմության աստիարակից դուրս եկավ: Ղազար Փարպեցու վերջին համաձայն Սահակն իր աղջկա որդիներին՝ Վարդանին ու եղբայրներին, որպես ժառանգություն, ավեց իր ունեցած գլուղներն ու ագարակները (Ղազար Փարպեցի, 37):

61. Աշոցքը Այրարատ նահանգի գավառներից էր և գտնվում էր հյուսիսում, համապատասխանում է արդի Հայաստանի Ղուկասյանի շրջանին: Աշոցքն ուներ իր տեղական նախարարական տունը:

62. Տրդատի ու Գրիգորի Հոռոմ ճանապարհով էր տարբեր ձևով և նկարագրում հունարեն Վարքը, ըստ որի կայսրը ինքը նամակ է գրում Հայոց թագավորին՝ հրավիրելով նրան Գրիգոր Լուսավորչին:

«Մեծ Հոռոմում Կոստանդին կայսրը լսելով Տրդատ թագավորի հետ կատարվածի, վկա Գրիգորի գործած հրաշքերի մասին, հիմա ց դեսպաններ ուղարկել երկու: Բան ձեռք բերելու նկատառումով, այն է՝ իր մոտ բնդունելու վկային և քահանայապետին, այսպե Հայոց թագավորին զրգելու դաշինք կնքել և բարեկամություն հաստատել (Հունարեն Վարք, 174):

Ըստ Քարշունի Վարքի Տրդատն ու Գրիգորը զնացին ոչ թե Հոռոմ, այլ Կոստանդնուպոլիս, ուր նրանց բնդունեց Կոստանդիանոս կայսրը:

M. van Esbroeck, Un nouveau témoin du livre d'Agathange, REA. VIII, Paris, 1971, p. 88—89.

63. Ագրիանոսը հեթանոս քրմի զավակ էր, որին Գրիգոր Լուսավորչը կրթեց և ապա եպիսկոպոս ձեռնադրեց Արամանի կողմերում: Հայոց առաջին կաթողիկոսը նրան արքունական դռան վերահացու, այսինքն եպիսկոպոս էր կարգել: Ադամանգեղոսի խոսքերից հետևում է, որ Ագրիանոսը սկզբում եպիսկոպոսական աթոռ (թեմ) չի ունեցել և մնացել է արքունիքում որպես կաթողիկոսական տեղապահ: Ինչ վերաբերում է Մանազկերտում իշխելուն, ապա իբրև Ագրիանոսը սկզբում չի ունեցել այդ բազալը և ինչպես վկայում է Փավստոսը (Գյւր. Գ, գլ Գ)՝ Մանավաղյան նախարարների կոտորվելուց հետո է, որ նա ստացավ Մանավազկերտ քաղաքը «ամենայն սահմանօրև և գաւառական հանդերձ, որ շուրջ զնոքօք էր, որ կայ ի կողմանս գետուն Եփրատայ» իբրև ժառանգական տիրույթ:

Աղբիւնսի տունը նախքան Մանազկերտն ու շրջակայքն ստանալը որոշ տիրոջներ ունէր Տարոնի կողմերում և պատահական չէր որ նա Լպիս-կույոս ձեռնադրվեց Նիրաս (Արածանի) գետի կողմերում (Ե. վրդ. Տար-Մինասյանց, Հայոց եկեղեցու յարարերութիւնները Ասորոց Եկեղեցիների հետ, Ս. էջմիածին, 1908, էջ 37—39):

64. Արուստան. Դունարեն կոչում էր Միզդոնիա, կենտրոնն էր Մը-քին քարաբը. որոշ մասնանակ Ելել է Մեծ Հայքի Խազալորոյթյան կազմ: (Երևմտյան Հայաստանը ըստ Աշխարհացուցի. էջ 40):

65. Վերջարանում հեղինակն իրեն համարում է բոլոր զեւթերի ակա-նատես վկա. Հունարեն Վարքի մէջ նույնպէս հեղինակն իրեն համարում է ականատես. բայց ալիւսացնում, որ մի մասը ուրիշներից է լսել. «Իմ արդոյ շարադրանքը ճշմարիտ է, քանզի ես զեւթերի մի մասի մասնա-կիցն եմ և ականատեսը: Մշտանելի մասին լսել եմ վատաւելի մարդկան-ցից: [Շարադրելի] որպեսզի մեզանից նետ Եկողները ակզի ունեցած բարի և առաւինի գործերով սովորեն բարեպաշտությունը, որպեսզի մենք կենդանի Աստծուն հաճելի լինենք: Քանզի նրան է փառքն ու իշխանու-թյունը հավիտյան հովիտները ամեն» (Հունարեն Վարք. 199):

Սակայն Ազաթանդեղոսի վերջարանը շատ բան է կորցնում իր պատ-մական արժեքից, երբ նկատի ենք ունենում, որ Կորյունից է քաղված. «Այդ ոչ թէ հին գրույցներից տեղեկանալով և մատենադրելով կարգեցինք, մենք հենց ականատես և պանք նրանց կերպարանքներին և ընկերա-կա՝ [նրանց] յողեր գործելին և լսող՝ նրանց շնորհապատում ուսման, և նրանց արբանյակն՝ բոս՝ ալիւսարանական հրամանների. Ոչ թէ սուտա-պատում ճարտարախոս լինելով... (Կորին, 199):

Ա

Աբրահամ 71, 76, 101
 Ագաթանգեղոս 21, 27, 31
 Ագապես 140
 Ադամ 26
 Աթանագինես 130, 137
 Այանաց զոներ 32, 139
 Աղբիանոս 140, 149
 Աղձնիք 125
 Աղվանք, Աղվանից գորք, աղ-
 վաններ 32
 Ամանորի աստված 137
 Ամիդ 139
 Այրարատ, Այրարատյան գավառ,
 Այրարատյան նահանգ 33, 35,
 63, 71, 125, 127, 132, 139,
 149, 151
 Անակ 34, 63
 Անահիտ 39, 40—42, 45, 64,
 120, 123
 Անգեղ տուն 125, 149
 Անի 123
 Անտիոքես 140
 Աշինն 116, 117, 124, 127, 132,
 133, 136
 Աշոցք, Աշոցաց գավառ 63, 145
 Աշտիշատ 130
 Ասորեստան, Ասորիք 32, 33, 63,
 64, 87, 139, 149
 Աստղիկ 130
 Ատրպատական 87, 139
 Արարների երկիր, արարները
 կողմեր 86, 87
 Արարների գորք 33
 Արամազդ 41, 45, 64, 123, 124
 Արարատյան— տես՝ Այրարատ-
 յան
 Արեգ զուռն Վաղարշապատի 83
 Արիստակես 145—147, 149, 152
 Արժրունիք 126

Արշակունի 27, 33, 66, 122, 149
 Արսուկես 140
 Արուստան 149
 Արտաշատ 28, 63, 84, 90, 91,
 120, 139
 Արտաշատի կամուրջ 36
 Արտաշիր, որդի Սասանի 31, 32
 Արտավազյ սպարապետ 145
 Արտավան՝ որդի Վաղարշի 31,
 32
 Արտավան սպարապետ 3
 Արտիթես 140
 Աիրոդիտես 130

Բ

Բարեկացիներ 80, 90
 Բազալաոհիճ 124
 Բազավան 132
 Բասն 140
 Բասոս 140
 Բարշամինա 122

Գ

Գաղիացիներ, Գաղիացիների եր-
 կիր 147
 Գայանն 68—70, 75, 79, 81, 83,
 86—89, 108, 114, 117
 Գալլ գետ 39, 123
 Գոթեր 37
 Գոթերի թագավոր 39
 Գուգարաց երկիր 126
 Գրիգոր 29—31, 37, 40, 41, 43,
 45, 49, 59—62, 66, 67, 90—
 93, 97, 98, 105—107, 114—
 121, 123—132, 136—139,
 143—147, 149—152

Դ

Դադմատիա 149
 Դանիել 80
 Դավիթ 21, 82, 83, 154
 Դատ 145

Պարանաղյաց գավառ 122, 146

Պեքովրա 81

Պերզան 124

Պիոկղևտիանոս 67, 72, 148

Պիվան գրչի Որմիզդի 120

Պիլցավան—տես՝ Բագավան

Ե

Երբայեցիներ, Երբայական բանակ 101, 143

Եկեղյաց գավառ 39, 123

Եղիա 141

Ենովք 47

Երազամույն 120

Երասի 35

Երևզ ավան, Երիվա գյուղ 39, 123

Երուսաղեմ 85

Եվա 49

Եվսերիոս Լպիսկոպոս 140

Եվսերիոս արքեպիսկոպոս 150

Էվտաղիոս 140

Եփրատ 86, 87, 130, 133, 136, 140, 141

Զ

Չարավանդ 126

Չես Արամաղդի 123

Փ

Փալորական լեռ 142

Փիլ ավան 123

Փորզոմ, Փորզոմյան աղզ, Փորզոմյան տուն, Փորզոմի տուն 30, 119, 126

Փորդան 122

Ի

Իսահակ 77

Իսրայել 69

Իտալիա 149

Լ

Լիկիանես կոմս 36, 38

Լիկիանոս թագավոր 148

Լիփններ 32

Խ

Խաղիաղ քաղաք 34

Խաղտյաց Լրկիր, Խաղտյաց կողմեր 123, 139

Խոսրով 28, 31—34, 36, 63

Խոսրովիլուխտ 90, 91, 116, 17, 124, 127, 132, 133, 136

Խորվիրապ 64, 67, 90, 96, 99

Մ

Մավղեից Լրկիր 126

Մոփաց Լրկիր 126

Կ

Կայնն 49

Կապաղովկիա, Կապուակացոց կողմեր 36, 126

Կասսլեր 32

Կասպից սահմաններ 139

Կարմիր ծով 79

Կեսարիա, Կեսարացիների քաղաք 36, 126, 128, 129, 133, 145

Կիրակոս 140

Կդարչք 139

Կոպտանդին 147

Կոստանդիանոս 29, 147, 149, 150, 152

Կովկաս 121

Կորդվաց Լրկիր, Կորդոք 126, 139

Հայաստան, Հայաստան աշխարհ, Հայոց աշխարհ, Հայոց Լրկիր, Հայոց կողմեր, Հայոց սահմաններ 28, 30, 33, 36, 39, 44, 45, 63, 64, 66, 71, 73, 74, 89, 99, 102, 119, 121, 122, 125, 126, 129, 130, 132, 138, 139, 143—146, 151, 152

Հայոց արքա, Հայոց թագավոր 31—33, 35, 57, 71, 123, 150

Հայոց թագավորութուն 34, 139

Հայոց տիկնութիւն 78
 Հայել 81
 Հեր 126
 Հիսուս, Հիսուս Քրիստոս 50—52,
 55, 56, 63, 69, 70, 79, 84,
 100, 104, 113, 121, 129, 135,
 140
 Հնդկաց աշխարհ 25
 Հոներ 32, 64
 Հոռի ամիս 89
 Հովհաննէս Մկրտիչ 137, 141
 Հովհաննէս Լպիսկոսոս 140
 Հովան 80
 Հոփսիս 68—70, 75, 78—83,
 86—89, 94, 108, 114, 116,
 117
 Հոռմ, Հոռմայեցիներ ի աշխարհ:
 Հոռմայեցիների երկիր 27, 29,
 67, 87, 89, 149
 Հույներ, Հունաց աշխարհ, Հու-
 նաց Երկիր, Հունաց սահման,
 Հունաց կողմեր 29, 36, 39,
 65, 72, 73, 81, 87, 127, 149
 Հունաց զորք 64
 Հունաց թագաւոր 37, 41

Ջ

Ջիթենյաց լեռ 142

Ղ

Ղանդիոս 127, 128, 129, 133

Ճ

Ճիղրեր 32

Ճորա պահակ 32

Մ

Մաժաք 126

Մահքր-Տուն, Մահքր-Տան իշ-
 խան 139

Մաղխաղութիւն տան իշխան,
 Մաղխաղութիւն տուն 126, 149

Մանյա ալք 146

Մասիս լեռ 117

Մասքութներ 139, 149

Մարաց աշխարհ 139

Մարդակտութիւն իշխան, իշխա-
 նութիւն 125

Մարիամ 121

Մարկիանոս 148

Մարտենտիոս 148

Մեծ Հայք 31, 39, 66, 72, 74,
 127, 139, 133, 145, 149

Մեծամորի կամուրջ 36, 88

Մետրոպոլիտ 133

Միհր 124

Մծրիւն 139

Մոկաց Երկիր 126

Մոկաց իշխան 149

Մովսէս 101, 143, 154

Մովսէս Լպիսկոսոս 140

Ն

Նորուզուողոնոսոր 90

Նանն 123

Նախասարդ 137

Նիկիոս 152

Նայ 76, 77

Նաբար, տես՝ Վաղարշա-
 ս.

Նոր Շիրակն երկիր, Նոր Շի-
 րակու կողմեր 139, 149

Նուստ 133

Շ

Շահապիլուս 149

Շուշան 80

Ո

Ողիմպիական խաղեր 86

Ոսկեծին, Ոսկեհատ. Ոսկեմայր
 դիցուհի 130

Որմէղդ 120

Պ

Պահլավ, Պահլավների աշխարհ
 35

Պարթև, Պարթևներ 35

Պարթևաց թագավորություն,
Պարթևաց կողմեր, սարթենների
սերունդներ 31, 35, 36, 66, 87
Պարսից արքա, Պարսից թագա-
պետ 33, 34, 36, 66
Պարսից զորք 31, 39, 64
Պարսից թագավորություն, Պար-
սից կողմեր, Պարսից սերու-
նդներ 31, 32, 33, 39, 63
Պողոս 94, 142, 143

Ռ

Ռեբեկա 76
Ռշտունյաց երկիր 126
Ռշտունյաց իշխան 126, 149
Ռոտաստակ Ալյաբատ գավառի
139

Ս

Սա. Նմի ամիս 132
Սառու 77
Սասան 31
Սատաղաշինների քաղաք 139
Սեբաստիա 129
Սյունյաց երկիր 126
Սյունյաց երկրի իշխան 149
Սպանիա 147
Սպասկապետություն իշխան 149
Ս սյուր, սպարս սյետություն
իշխան 125, 149
Ստաբրացի 32
Ստուր գավառ 31
Սուլդն 36

Վ

Վահագն, Վահագնի սենյակ 64,
130
Վահեվանյան մեհյան 130
Վաղարշ 31
Վաղարշապատ 33, 35, 63, 71—
73, 91, 120, 125, 127, 132,
139, 149, 151
Վաղարշապատի կամուրջ 36

Վանատուր 137
Վիշապաքաղ—տես՝ Վահագն
Վրաց զորք 32
Վրթանես 144, 145

S

ստ 63, 145
Տալրոս 130
Տարոնի երկիր 130
Տափերակա. կամուրջ 36
Տերերական ծով 142
Տիգրոս 32
Տիր 120
Տիրյկես 140
Տրդատ 27—29, 31, 36—39, 57,
62—64, 66, 74, 78, 80,
116, 117, 122, 124, 126,
127, 132, 133, 135, 138, 144,
146, 149, 150, 152, 153

ՈՒ

Ուտիք գավառ 34
Ուտիացոց երկիր 126

Փ

Փայտակարան 139
Փատական Շեմակալ 89
Փղշտացիներ 77
Փսից զորանք 36

Ք

Քանանցիներ 76
Քարթի լեռ 130
Քրիստոս 26, 28—30, 37, 41—
43, 76, 78, 81, 94, 95, 99,
102, 104—106, 109—113, 116,
117, 119, 120, 123—125, 127,
129—133, 135, 137—139, 141,
143, 150, 153, 154
Քրիստոնյանների աղանդը 87
Քուչանաց կողմեր 32

Ս

Տես նախաբար 91
Սելիանոս 147

ԱԳԱԽԱՆԳԵՂՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ Агатангелос, **ИСТОРИЯ АР-
МЕНИИ**. Издательство «Советакантрох», ул. Теряна, 91, Ереван, 1977:
*խմբագիր՝ Ռ. Գ. Սարգսյան, նկարիչ և դեղ. խմբագիր՝ Ա.Ն. Վ. Կասպար-
յան, տեխ. խմբագիր՝ Ս. Մ. Արմոնյան, վերստուգող սրբագրիչ՝ Մ. Ա.
Մկրտչյան: Հանձնված է շարվածքի 15/ՃԻ 1976 թ.: Ստորագրված է տպա-
գրության 18/ԻՄ 1977 թ.: Թուղթ N՝ 1, 84×108¹/₃₂, տպագր. 6,0 մամ.=
10,08 սլայմ. մամ.: Պատվեր 1545: Տպաքանակ՝ 20000: Գինը՝ 1 ո. 14 կ.:
«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տերյան—91:
ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և
գրքի տնտրի գործերի պետական կոմիտեի N՝ 1 տպարան, Երևան, Ալա-
վերդյան 65:*

Типография № 1, Госкомитета Совета Министров Арм. ССР по
делам издательств, полиграфии и книжной торговли.

Ереван, ул. Алавердяна, 65.